Національний книжковий проект

Бібліотека шкільної класики

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ

SHOUT
SHARE
IT

- НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ
- ТУАПСЕ
  - ДІАРРЕЯ
- ЗА СВЯТИМ ЄФРЕМОМ СІРІНИМ
  - II
- ПРОКЛЯТА смоковниця
  - ПОРОЗУМІЛИСЯ
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19
  - 20
  - 21
  - 22
  - 23
  - 24
  - 25
  - 26
  - 27
  - 28
  - 29
  - 30
  - 31
  - 32
  - 33
  - 34

- 35
- 36
- 37
- 38
- 39
- 40
- 41
- 42
- 43
- 44
- 45
- 46
- 47

Бібліотека шкільної класики
Дгатангел Кримський
Ж ШЩ0
Андрій /Ісгоеський
Київ
Національний книжковий проект

Агатангел Кримський

Андрій
/Іаговський
Роман

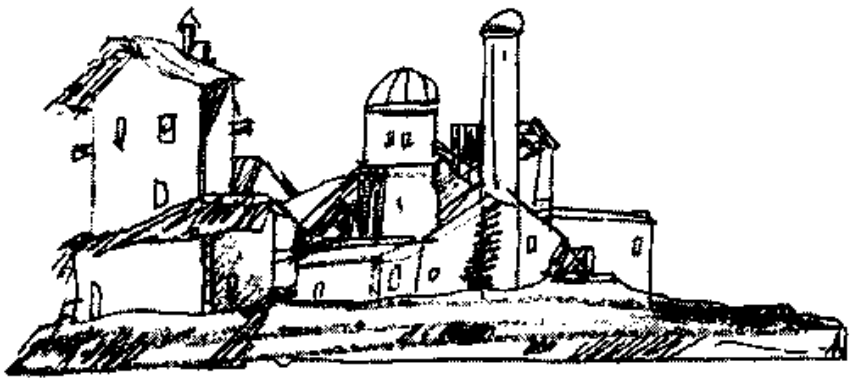

ЧАСТИНА ПЕРША

НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ

(Із життя істериків)

I

Дочекався я свого святонька.
Виряджала в світ мене матінка…
— Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цілий вік ми горюємо —
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядниночку.
Чоло з похилу не поморщиться,
Спина з похилу не покорчиться,
Спина з похилу не покривиться,
Зате ступить пан і подивиться.
Зате ступить пан на покірного І прийме тебе, як добірного.
І з панами ти привітаєшся,
З полем батьківським розпрощаєшся…

Перечитавши ці вірші, студент Андрій Іванович Ла-говський осміхнувся, бо щось згадав. Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі інші шпаргали, та й усе, що непотрібне, він одкидав набік, себто щоб знищити. Співомовку Руданського, що оце він узяв до рук, він давно-давно колись переписав був сам, власною рукою, вже тому год вісім, ще тоді як був гімназистом та здобув од своєї матері один курйозний лист. Того листа він тоді пришив був до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далі, Лаговський побачив і того самого материного листа. Мати була неписьменна — посла-ніє до сина зложив їй якийсь писака під її диктант. Як перечитав Лаговський ту писульку, він знов осміхнувся, та вже якось криво й кисло. От що стояло там:

«Г. Громопіль Київськ. губ. 186/86.

Дорогий Андрійку!

Посилаю тобі три карбованці. Не трать їх марно, бо мені гроші не легко приходяться. За твою харч і за твою кватирю заплачено вже згори, так на що б ти мав втрачатися іще? Ці три карбованці — то вже тобі самому, на дрібні розходи. Тільки ж коли що купуватимеш, то купуй так, щоб ніхто не бачив: чужі люди збоку дивитимуться — будуть думати, що ти дуже багатий; то й стипендії ти не дістанеш. Найбільше про-сю: тютюну не

купуй, бо як довідається начальство, що ти заживаєш, то сключать тебе з гімназії. Шануйся, мій сину, слухайся старших. Не заводься з товаришами та й не приятелюй з ними, бо пуття од них не навчишся. А найбільше — годи вчителям. Будь до них привітний, ласкавий, покірний; директора дуже поважай, не сперечайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вклонися. Спина, як поклонишся, не зламається, а отже ж усі вчителі тебе полюблятимуть. Ласкаве телятко дві матки ссе.

Цілую і благословляю. Твоя мати

А. Лаговська».

Все це було писано поганою російською мовою, з безліччю помилок, а вкінці додано: «А по ея покорнейшой прозь-бе писал отставной унтер-офицер Л. Стеценко и вам од себя кланяется».

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годи я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от післявзавтрього побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? Подерти чи далі ховати? Ат! Сховаю на незабудь.

Це кажучи, він поклав листа і вірш до шкатулки, а там далі поглядів на годинник. Було якраз вісім.

«Час іти каву пити... — подумав собі він, щирісінько-та-ки радіючи, бо цілісіньку ніч не міг заснути, і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави вип'ю, то голова посвіжішає. Пан і пані вже, мабуть, повставали та вже, десь певне, сидять у їдальні... А цікаво б знати, чи здобули вони телеграму од мого вченика?»

Діло діялось у Курщині, на селі, 17-го серпня. Лаговський жив тут на кондиції, в поміщиків Боброві: він був став на літо за репетитора їхньому единородному синові П'єрові, що в маї не склав екзамена і мусив переекзаменовуватися в серпні. Два тому дні, на пречистої, П'єр поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-те серпня, а його вчитель іще зоставсь на пару днів у Боброві. Були на те причини; одна — тая, що не встиг позбирати своє манаття, адже останніми днями йому й години просвітньої не було через П'єра; а друге — він мав чекати, доки приспіє од П'єра телеграфічна звістка з Києва про результат його передержки.

Зійшовши із своєї світлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там саму-но панію, величну grande dame[1]. Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку та й закусила губу.

— Павло Гаврилович... уже... пішов по господарству, — дуже повільно й тихесенько, ніби вмираючи, проказала пані Боброва і єхидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави, — тягла пані далі вже ораторсько-декламаторсько-

навчальним тоном, — бо в нього немає такої звички, щоб спати до півдня.

«Скажена ти баба, от що! — зовсім не сердито думав студент, п'ючи тим часом каву і дивлячись у склянку. — Чи ж не ти сама, мегеро, наказала мені, щоб я приходив до їдальні точнісінько об осьмій годині, не раніш!» — намов-

ляв він себе та без усякої таки злості, навіть гумористично трохи.

М-me Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зі столу телеграму та якийсь

заліплений конверт.

— Од П'єра єсть телеграма, — сказала вона зловіщим голосом, — він її був послав ще вчора, а «нарочний» привіз допіру сьогодні... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграму, де стояло: «Обеих переэкзаменовок не выдержал. Пьер». Прочитавши бумагу, репетитор мовчки вернув її Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, пам'ятаєте: здасть П'єр екзамена — сто вам карбованця, а не здасть — тільки сорок. Ось тут маєте всі сорок карбованця, — сказала пані, простягаючи конверт.

Студент узяв та й мовчки кивнув головою; не розліпляю-чи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишені та й пив каву далі. З його обличчя не видко було, що він почуває тепер у своєму серці. Пані така байдужість не сподобалася.

— Як правду казать, то й ці гроші йдуть задурно, — додала вона, — бо коли з заняттів ваших ніякого пуття не було, так чи варто платити?

Лаговський, не відповідаючи, допив останній ковток кави та й утер губи. Потім поволі, спокійненько він назад видобув з кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто, то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов з їдальні. М-me Боброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалася.

— Андрій Іванович! Андрію Йвановичу! Верніться! — загукала вона. — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хотіла сказати... Ось верніться-но, я вам геть усе поясню.

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе нагору. Груди йому дуже важко движіли, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він. — Ну, от, значиться, працював ціле літо коло того дур-ника — П'єра, а заробив стільки, що злодіїв нема чого лякатися... А втім, знов начхать мені на все! Tout cela c'est une нісенітниця[2]! — додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому?

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перелічив те, що там містилося.

— Три карбованці й десять копійок... Гм! Щоб додому доїхати, то треба без лишку дев'ять... А втім, начхать на все!! Вже якось з кондуктором погодимося — знайдемо нелегальні способи, поїдемо й без білета...

Він заходивсь укладати своє збіжжя в чемоданчик. Але ж

незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжко: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце розтягалось і стискалося.

— Хоч би вже швидше здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! Прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до когось чужого. — Чи кинете коли-небудь мене мордувати?? Га?? — І він, здавалося, справді чекав усної одповіді.

«Прокляті нервища» дійсно мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз у раз доводилося вчити нездібних гімназистиків — отаких, як П'єр — та жити завсіди по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров, генерал у одставці, привітав його дуже ласкаво, не так, як звично. Бо як іншим разом, то він був поглядав на вчителя дуже згорда.

— Ви вже вибачте жінці, вибачте, — прохав він теперечки, — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотіла того. От же, нате... візьміть ці гроші: ви ж до них маєте повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського з пантелику: аж ніяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомленим голосом. — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч наостанці виявилась... Тільки ж, будь-що-будь, я на прощанні признаюся-таки зовсім щиро: сьогодні мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоров'я збавив... я ж цілий день працював з ним... в мене нерви тепер такі немощ-ні... (Тут він був спинився, бо не знав, що казати далі, а тим часом бажалося щось казати). А Марія Лаврентіївна... ні, я не сподівавсь од неї такої образи... Не візьму!..

«Ну, а тепер — знаю, що вже зараз рюмати буду!.. — подумав він. — Прокляті нерви! Раз у раз зрадять! Тільки ж як це так?! Я вже не пан самому собі, чи що?! Ба, не заплачу! А отже ж, їй-богу, заплачу!» — лякався він.

Але не заплакав: переміг себе. Здригнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчі електрична течійка та й усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикається обличчя. Йому жалко стало на парубка, а доти він попросту хотів оддати йому гроші, щоб не було ніяково. Він підвівся з крісла, підійшов до студента, що був сидів, засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартівливо взяв за чуба:

— Та ну-бо, ну-бо, не ображайтесь... Ну, не дивіться, мов сич

на сову, гляньте веселіш...

Лаговський як стій підвівся, бо через тую ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся, що далі-далі розридається.

— Вибачте... я піду... я чогось нездоровий... — глухо промимрив молодик та й швидкою ходою подався до своєї кімнатки. Скоро він зачинив двері на защіпку, енергія його покинула; його схопив нервовий пароксизм...

— Двадцять п'ятий год мені йде, — з ненавистю ридав він, кусаючи зубами подушку, — а я реву, наче дитина!.. А все нерви!.. Та коли з мене вже не людина, а клубок нервів, то навіщо я животію?!

— Лакейська душа! — знов з ненавистю лаяв він себе, ридав і реготався заразом. — Мені випадало гордо швиргонути тії гроші панові в вічі, а я замість того розкис... Зрадів, що їхнє превосходительство було ласкаве мене за чуба смикнути... Лакейська душа!.. Та ні ж бо! От піду та й верну йому гроші!.. Добре... Тільки ж опісля що буде? Адже опісля здаватиметься мені, ніби я його марно покривдив, та й піду я вибачення прохати?! Прокляті нервища!!

З істерики, з довгого плачу він зморився. Голова аж важніла на плечах, очі мружились і сплющувалися. Не спавши цілу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як прокинувся він, то вже владав собою трохи більше, а про панів знов клопотавсь менше.

— А чорт їх бери, — сказав собі він нарешті, — нехай уже ці сорок карбованця зостаються мені... На цій гроші могтиму потім у Києві перебутися без урока хоч з місяць, то, може, нерви трохи спочинуть...

Того ж таки дня панські коні одвезли його на залізницю... В Києві йому випадало бути допіру на 1-е вересня, то він був тепер поїхав додому, до матері. За два дні був уже в Громополі.

II

— Здорові були, мамо!

— Голубе мій!..

Мати припала до свого Андрія, цілувала, голубила. Син пильно придивлявся до неї, поклавши руки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидше можна було б залічити до «жінок», ніж до «дам». Одіж на ній була, правда, ніби панська, та дуже простенька, полатана, без усяких претензій на моду. Обличчя її — неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані.

— Як ви зстарілися, мамо!.. Чого це вам спідня губа висить мов нежива?.. Лице бліде... Зморшки сильні... Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю... Падучка.

— Падучка?! Відколи?

— А вже більше як год.

Андрієві проти його волі трошки спротивилося. «Падучка — це щось гидке», — подумав він. З несподіваної огиди рот йому раптом широко розкрився, верхня губа спазматично напружилась і підвелася к носові, ніс скривився, спідня губа широко вивернулась униз, з залозок потекла слина, не-

наче щось погане в роті опинилося. Парубок не міг запанувати над собою і придушити оте нелюбе почуття, яке на коротку хвилину заворушилося на самому споді його серця. Через

те він потроху визволився з неньчиних обіймів, щоб вона його більше не цілувала.

«Гм! У неї епілепсія — то, значця, вона й мені передала в спадщину якусь нервову, дегенеративну хоробу... Мабуть, з мене істерик, — поміркував Андрій. — Істерик? Ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійності, з мене й характеру не може бути ніякого, бо кожної хвилини настрій духа мусить мені сам собою змінюватися. Одним разом я ні сіло ні впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стихія, а не людина!..»

— Пустіть мене, мамо, я подивлюся на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнісінька українська оселя під солом'яним дахом. Як увійти в сіни, то зліва двері вели до кухні, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сінешні двері, що з правої руки, вели з сіней у парадну світлицю, що носила бучне ймення «гостинная», себто вітальня. Більше ж хат не було. «Вітальню» мався тепер зайняти Андрій. В ній обстанова була принаймні чепурненька, хоч без розкошів і всяких вигадок; а вже ж скрізь деінде по оселі все було дуже бідне. Лаговська жила тільки з того, що держала корову й продавала молочні продукти.

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — «вдома»; тут він пан, а не якась ш-ше Боброва. Він сьогодні ляже спати в такій годині, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане опівдні, йому взавтра не треба неодмінно о восьмій годині йти пити каву. Він обідатиме завтра тільки в той час, коли схочеться. Він узагалі вільна, самостійна людина, а не підвладна. «Кожен півень на своїм смітнику пан», каже прислів'я, — подумав Лаговський. — Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм смітнику, ніж лакеєм у чужих хоромах».

І незчулись, як прийшов вечір. Смерком забігла до Лаговської добра приятелька її — фершалиха. Андрій сидів коло них і слухав, про що вони балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони; говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили, що в Анни Петрівни погана наймичка; а у Феоктисти Львівни чоловік п'яниця, а в Олімпіади Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власів-ни злодій уночі картоплю покрав; говорили про ціну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого і такого сусіди швидко корова буде з телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїтися без теляти; говорили... та

багацько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав. «А їй-богу, гарно! — погадав він. — Гарно жити отакечки, не знаючи, не відаючи про якісь там соціальні питання та Weltschmerzer[3]. Гарно людям інтересу-ватися самими коровицями, та курчатами, та пухирями Олімпіади Андріївни і більш нічим. Аж мені самому на серці полегшало, як я спустився на це болотяне дно суспільності. Хвилі розумового життя плинуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи і не коливаючи; мені спокійно, мені й журби немає в моїм затишкові. їй-богу, гарно буває іноді кинути людський образ та й зробитися благо-наміреним, невинним бобирцем у болоті або ж тихим, мирним волом чи коровицею та й піти собі на зелену пашу!..»

Він пішов до своєї кімнати і заснув так любо, як, мабуть, ніколи за останніх трьох років.

III

Андрієві так сильно сподобалося «коров'яче життя на зеленій паші», що другого дня він зранку не одходив од матері. Йому любо було дивитися, як вона готує обід, як бігає по кухні, як перемиває посуд, як узагалі метушиться, мов муха в окропі. Помічниці в неї не було, бо Текля, дівчина-най-мичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи в кухні, син дипломатично розпитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище дуже захитане і що вона чимраз падає ще нижче. Ще й тоді, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого громопільського товариства, а вже ж як помер батько, то й дрібна інтелігенція стала їх цуратися. Фершалиха, що була вчора в гостині, то й вона вважала себе за аристократичнішу од Лаговської. Але все не це так-то й сильно вразило було б Андрія, коли б не звістка за те, що мати частенько любить за-ходжать «с черного хода» до громопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлещується до них — одне слово, грає якусь неблагородну роль.

«Що за гидка лакейщина!» — подумки сердивсь він.

— Мамо! А я б вас прохав не ходити до всіх отих пань... Як на мене, то вже краще нашукайте собі знайомості серед міщан та будьте з ними рівні, тільки не оббивайте панських порогів, мов... мов...

Він і слова дібрати не міг.

— Угу! Аби ти знав, як усі пани мене люблять! Вони аж радіють, як я приходю!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба що таке «покої»? От я вчора була в

Клавдії Петрівни Лоначевської... ти не знаєш її — це суддіїха... То вона мене в спальні приймала і кавою напувала.

— А ви й зраділи... Не ходіть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! — невдоволена одказала мати. — А вже ж із міщанками завдаватись... ходити до них у гостину... — якраз! Дзуськи!.. Вони самі за велику честь мають, коли я їх хоч до кухні пускаю! От побачиш сам.

Андрій справді міг того самого ранку побачити, собі надивовижу, що міщанки (а їх приходило сьогодні чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсім фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, але ж видко було, що вони вважають її за «панію» таки. Лаговська й сама собі запишалася з того поводження, та й ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально. Темою для розмови були знов-таки, як і вчора, телички, п'яниці-чоловіки, новітні хустки і т. ін.

Окрім тих знайомих міщанок, приходили в кухню до Лаговської покупці: куховарки од тутешніх панів. Поки Ла-говська набирала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібніші сплітки про своє панство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалась; видко було, що, слухаючи ті сплітки, вона ніби й саму себе бачила в панській компанії.

«Що за лакейщина!» — гадав Андрій. Йому бридко ставало. Пообідали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сли-ви-ренклоди, нарвала повну миску і зав'язала в серветку. Далі почала сама виряджатись.

— Куди це ви, мамо? — спитав Андрій, дивлячися, що стара мати зашнурувалась у корсет, одягла якусь парадну та старомодну сукню, настромила на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшик.

— Піду до судціїхи.

Вона ще видобула з шафи рум'яно, начервонила щоки, потім почорнила брови. Син, дивлячися на цю комедію, тільки плечима здвигав.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних ніде в городі немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так щиро мене вітала, то я хочу віддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки слухав. Згадав він батька, що посадовив тую ренклоду. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в весні саме того року, що восени малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренклоду власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки

та й приніс до деревини. «Це хай буде твоя. Може, вона ростиме й тоді, як я помру, — то згадуй за мене... Але що я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як мені, стирчати свій вік у Громополі на двадцятьох п'ятьох карбованцях місячного жалування?! Тебе — певне, що краща доля чекає...»

Восени Андрія одвезли до Києва, а за місяць несподівано помер батько. Після того Андрій рідко коли й у Громополі бував: не доводилося, не можна було. Але всю оту сцену з деревом він добре пам'ятав.

Тепер йому важко було, що плоди з тієї батькової ренклоди здалися на підлизування до суддіїхи.

Вернулася Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, як мене там приймали! — хвалилася вона Андрієві, передягаючись із карикатурної одежі в просте.

— А ви як? На кухню йшли чи на парадні двері? — іронічно перебив син.

— На кухню... — швиденько одмовила мати і гордо оповідала далі,— То мене Клавдія Петрівна покликала до спальні...

— І напувала кавою, — докинув слівце син.

— Ні, не кавою: чаєм із солодкими бубличками... — не завважаючи іронію, пояснила Лаговська. — Вона лежала в ліжкові, опочивала після обід, а мені постановили коло неї круглий стіл і стільчик, то я там-о пила чай... А як дякували за сливи!.. І панночку я бачила... тільки тая щось дуже згорда дивиться... А вже ж яка ласкава сама пані!

— Ну, й радійте! — насмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб іти до себе. .

— Постій-но, Андрію! Казала Клавдія Петрівна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки. Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки. То треба буде полічити, скільки там виходить усього вкупі грошей, та й одіслати. Перед-ше рахував мені один жид, то я йому за те мусила платити. А тепер порахуй ти.

— Гаразд, — одказав Андрій і пішов до себе нервуватися самотою.

IV

Увечері він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдія Петрівна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув... Та от тут їхня служанка. Що пані кажуть?

— Пані казали,— вияснила дівчина,— що ви аж тридцять копійок накинули не знать звідки... Та й кажуть до чоловіка: «Що то за погана звичка в Лаговської! Це вже вона вдруге так робить: і пришлого місяця налічила більше, як треба, і тепер знов».

— Це вона... так і сказала?!! — спитав Андрій. Через раптовий пароксизм ядухи він не міг дихнути.

— Скажи, дівчино, панії, що того місяця лічив жид, — без усякої достойності виправдувалася Лаговська, ще начебто й винна, — а тепер — сам панич. То вже ж панич не крутитимуть навмисне... Ти, Андрію, візьми. квитки та й знов порахуй, щоб вивірити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав син і швидше пішов до себе.

Перевірив раз — нема помилки. Перевірив удруге — тож само нема.

— Я, мамо, після обід сам піду до Лоначевської, — сказав він до матері начебто зовсім спокійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка. Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлася мати. — Та не забудь, що вона на ймення Клавдія Петрівна.

— Клавдія Петрівна? Гаразд! Нехай і Клавдія Петрівна!

Вона й сама сіла та й налагодилася слухати панича.

— То ви син... мадам Лаговської?.. Вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батюшці.

— Марії Степанівни Лаговської,— трошки іронічно підказав молодик. («Бач! — обурився він на думці. — Вона навіть не знає, як мама зветься! А мама й поза очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілізм!») — Я вчора поробив рахунки мамі і можу завірити, що зовсім гаразд. Як же ви сьогодні сказали, що буцім я наплутав, то я знов двічі перевірив... (Голос йому задрижав)... Я помилок не робив... (Він засапувався)... бо я студент четвертого курсу математичного факультету... А вже ж обдурювати вас я тож само не хотів... Ви сказали перед покоївкою, буцім мама хотіла в вас украсти і тридцять копійок...

— Як прийде покоївка з города, то я її зараз геть витурю, бо мені не треба такої язикатої, — спокійненько сказала судціїха. — А щодо помилок, то воно таки може бути, що помилилась я, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-абияк, нашвидкуруч.

— І проте послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, боже мій! — трошки капризно одказала дама. — Ну так що ж тут такого? Послала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслі.

Лоначевська, замість спокійної ліниво-примхливої дамочки,

одразу зробилася величною леді.

— Я думала, що університетська освіта зробила з вас обтесану, виполіровану людину, — процідила вона гордо й зневажливо, — та вже бачу: ніяка освіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродійко! — скрикнув парубок гнівним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла судціїха далі, — що мені треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї перекупки, що має од мене заробіток. Тоді б я була не дочекалася ніяких прикростей од вас... бо ваш власний меркантильний інтерес не дозволив би вам

вражати покупця... а надто такого, як я... Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісім копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй невигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А з тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо перепадає? Еге?

Лаговський хотів був вигукнути якусь зовсім непристойну лайку. Він підвівся зо стільця. Губи йому затремтіли, зуби зачеркнулися один об один, лице геть перекривилося. Він був роззявив рота, та, замість промовити слово, він, наче який оберемок, упав на стілець і мовчки схопився за голову обома руками. Очі дивилися вгору, без усякого виразу, каламутно, ніби олов'яні.

— Ах, господи!! — злякалася суддіїха. — Випийте швидше води!.. Ось... Що ж я це наробила!! — заголосила вона.

І вона мерщій налила юнакові в склянку воду.

— Не треба! — пробурмотів він. Підвівся і швидко-швид-ко пішов до коридору. Лоначевскка миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? Куди? Постійте, от я вам щось скажу... Та постійте ж бо! Отже ж однаково не втечете, бо двері зачинено... — сумовито-жартівливо засміялася вона, наздогнавши Лаговського коло самих дверей. Тут вона зупинилася перед ним.

— Я хотіла вам... та не бійтесь-бо, я вас заразісінько ви-пустю, — з лагідним усміхом перебила вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть понуро і вдивляється нетерпляче в дверну клямку. — Я хотіла, бачте, тільки сказати, що я дуже винна проти вас, але ж ви ще більше винні. Бо як-таки не було вам сорому, вам, студентові, образити беззахисну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її нема вдома? А втім, здається, що ви самі дуже мучитесь? Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці слова щиро й прихильно. Андрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, йдіть, ідіть! — заквапилась вона. — Я бачу, що мій теперішній тон іще гірше вразив вас.

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

Лаговський, кусаючи з усієї моці губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздрівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гущавину і впав на траву; несила була йти спокійно далі. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травицю, він судорожно почав ридати; тільки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навзнак, несвідомо глипнув був очима на небо та й міцно заплющив їх, аж стиснув повіки. Потім мовчки і машинально встромив великого пальця лівої руки в рот, між кутні зуби. Потім куснув його раз-другий з усієї сили та й заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав, одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Невва-жаючи на те, парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим болем почув, що його зуби вже

не шкуру перетирають, а в живе м'яке м'ясо глибоко впиваються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг пальця з рота, підвівся і розплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якось видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було вже не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візиту до суддіїхи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискалися кулаки, трусила пропасниця, хотілося полинути до панії знов та й крикнути їй в живі очі, що з неї підла жінка. Але з-посеред таких лютих думок несподівано виринало гарне її обличчя з прихильним, лагідним осміхом, який він побачив наостанці. На ту згадку Андрій якось інстинктивно скулювався та й схиляв голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

— З мене негідник! — зважливо казав собі парубок, і серце йому занивало. — Ні, не негідник з мене, а ненормальний виродок... І до чого животію я на світі?! Чого я живо-

тію?!! Проклятущі нерви!.. — шепотів він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несвідомо схопився за груди.

— За віщо я її образив? Може, за те, що вона займає вищеє соціальне становище? Авжеж за те... Отже ж вона така добра... Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодикові закортіло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцілувати їй руку та так і не одпу-скати тую руку од губів, стоячи навколішках.

Плебейська жилка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, нетерпляче смикнув плечима, неначе хотів струснути з себе теє негарне бажання.

«Вона мене пожалувала тільки через те, що провінціаль-ні кавалери їй геть усі понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краще... — насмішкувато видумував собі він. — Еге ж! Бо чом маму вона ніколи не пожалує, а завсіди трактує тільки згорда? Маму вона зве перекупкою...»

Андрій знов скипів і заклекотів гнівом, далі підвівсь, далі знов сів на землю, далі знов ліг. Як він уп'ять уклався на траву та ще заплющив очі, то люті думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то, попросту дрімаючи, згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві.

Ввижається або й сниться йому, ніби він — ще в четвертій класі гімназії та й приїхав додому на літо. Вже й тоді його мати інколи плазувала перед панством, хоч і не так сильно, як тепер.

Одного разу прийшла вона з базару і сказала синові:

— Адже ти знаєш геть усю пісню «Ах ти, воля моя, воля»[4]?

— А що?

— То напиши до неї геть усі слова. Я оце йшла проз книгарню. Книгар стоїть на рундуці. Під'їздить екіпаж, і з екіпажа неморозька генеральша Суханова питається: «Чи нема в вас такої книжки, щоб там був повний текст до «Ах ти, воля моя, воля»? Книгар каже: «Нема». А маленький синок генеральшин і собі висунувся з коляски та й гукає і мало-мало не заплаче: «А ви добре пошукайте між своїми книжками! Може, десь і є? Мені так дуже хочеться мати тую співанку». Я стояла тут, то й кажу до генеральші: «Мій син знає «Ах ти, воля», то він вам напише». Отож вона як їхатиме з міста додому на село, то під'їде до нашої хати... Я їй сказала, де ми сидимо... То я й оддам їй те, що ти напишеш.

— Дивуюся вам, мамо, — обурився Андрійко, — підлабузнюєтеся до незнайомої людини через те тільки, що вона генеральша!.. Та ще хочете, щоб і я годив якомусь там генераляткові.

— Ну, їй-богу ж, кажу тобі, що я й забулася про її генеральство. Коли б ти сам побачив, яке миле хлоп'ятко!

— А бодай воно здохло!.. Не напишу!

За дві години після того під'їхав екіпаж. Лаговська вибігла в сіни назустріч. Андрійко сховався за дверима і чув, як мати перепросювала генеральшу, кажучи, що її син забув пісню, не пам'ятає слів. «Генералятко» тим часом сиділо в колясці, Андрій міг бачити його в вікно. То була бліда, слабовита дитина, надзвичайно симпатична на обличчя. Очі в того хлопчика, як на його літа, дивилися занадто журливо і замислено, та заразом привітно й лагідно: достоту маленький Христос. Рученятами своїми він тулив до себе пару костурів: оця невеличка дитина вже була кульгава. Як сіла генеральша на віз і сказала: «Немає, мій синочку», — то малий калічка сумно схилив голову. Вони поїхали, а в Андрія такечки защеміло серце!..

Серце й тепер-о заскиміло молодикові з того сна, чи привида, чи згадки. Він аж прочнувся з болю. Біль був не тупий, а плачучий: по гарячих сухих щоках покотилося декілька важких сліз.

«Генералятко» ніби й теперечки стояло перед ним і крізь туман лагідно дивилося на нього, мов маленький Христос, та сумовито осміхалось. Раз, два — воно кинуло з туману останній погляд на Андрія; туман ще раз застелив очі, далі миттю розвіявсь, і вся мара щезла.

«З мене психопат», — подумав Лаговський, підвівсь, обережненько вийшов з того чужого садка, щоб ніхто не бачив, а далі

швидко подавсь додому. Йому неодмінно заманулося музики: він чув душею-серцем, що тільки музика його заспокоїть.

VII

Припхавшись додому, Лаговський першим ділом схопив свою скрипку, що її він скрізь возив із собою. Він не вчився ніколи в ніякого вчителя, вивчився самотужки, скрипаль-технік був з нього абиякий: тільки того й було, що грав справді з великим чуттям.

— Сину! — зазирнула до нього в двері мати. — Ну, що?

— А те, що добре одчитав вашу суддіїху, — одказав Андрій, — другим разом не буде людей навмання оббріхувати.

— Що??!

— Ет, мамо! Будьте ласкаві, тепер покиньте мене; потім порозказую геть усе, — сказав син нетерпляче. — Прохаю вас, лишіть мене на часинку одного, самотою.

Лаговська одійшла, не розпитувала більше, тільки дуже вжахнулася. Але вона поклала піти взавтра до суддіїхи та й перепросити, якщо син наплескав чогось такого, що не годиться.

А Андрій нашвидкуруч направив скрипицю та й нервово заграв свою улюблену п'єсу — дует Фауста з Маргаритою. Оксамитні тони мінорної мелодії голубили його серце, гріли, немов тепле сонячне проміння, обвівали, немов легке весняне повітря, пестили, немов пахуча квіточка-фіалочка.

Dammi aneor,
Dammi aneor,
Contemplar il tuo viso, —
жалісно благали струни.
Dammi aneor contemplare
II **tuo viso! —**
знов плакали вони, хапаючи Андрія за серце.
… AI pallido chiaror
Che vien dagli astri d'or
E posa un lieve vel
Sui volto, sui volto il tuo si bel[5]!..

Молодий музика спинивсь та й схопився за груди.

— Чого ти ниєш, моє серце? — лагідно питавсь він у свого серця, немов у живої людини. — Скажи, чого? — привітно допитувався він знов, схиляючи вухо до своїх грудей. — Кохання бажаєш?.. Так марно бажаєш!.. Покинь і гадку про це: задля таких бідаків кохання на світі немає.

А далі, ніби без його відома, руки його схопили знов і скрипку й смика. Знов полилася чарівна мелодія: це Маргарита прихильно одповідає:

Notte d'amor!..
Гей, друже мій,

Скажи ще раз:

«Люблю тебе».

Яка ж я рада, що мене ти любиш!

Notte d’amor!..

«В мене є врода, в мене є чесність, в мене є розум, а мені ще ніхто досі не казав отакої мови! — роздумував Андрій скрипцюючи. — Через що се?..»

До світу, сходу сонця Ми будем пить-гулять.

Приходь, веселий Вакху,

До нас бенкетувать! —

як стій звернув Андрій на «Вальпургієву ніч», далі взяв заграв Фаустову вакханалію, далі «Сіцільяну» з «Cavalleria

Rusticana». Очі йому запалали, ніздрі поро здималися, виски застукотіли. Лице його конвульсивно кривилося та шарпалося в усі боки, але він того не завважав. І спина декілька разів

конвульсивно здригнулася, мов з ектричного протоку, але він нічого того не помічав. Він жадібно впивався музикою так, як п'яниця алкоголем, як курець тютюном, а про все опрочеє на світі позабував геть зовсім. Нарешті очі Андрієві широко порозкривалися, зінки поробилися великі й чорні, як терен. З нервового напруження по тілі перебігла цинічна спазма.

— Це вже щось сексуальне! — сказав собі він, далі засміявся й несподівано вдарив по струнах якусь банальну польку... Ті звуки повіяли чимсь кафешантанним, повіяли продажним коханням.

— Що за бридота! — сказав собі він, заналізувавши враження, сплюнув і поклав скрипицю на стіл. До того ж він і пальця свого пораненого дуже розразив: знов виступила кров; накручена на пальці хустка просякла й геть зчервоніла.

Під таку хвилину мати розчинила двері.

— А ну-ну грай, грай далі! — похвально сказала вона, просуваючи тільки голову. — То все грав якусь нікчемницю, а оце втнув такого гарного!

Наче відро холодної води висипали хлопцеві на голову.

— Ат! — сказав він з досадою та й зараз сховав скрипку до скрині, а сам уклався на ліжкові. Мати пішла.

«В мене так-таки нічогісінько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siecle[6], я неврастенік, а вона — вона така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма що в неї епілепсія».

По цій подуманій мові студент тихо засміявсь, але потім несвідомо зітхнув.

— А втім: хто з нас щасливіший? Хто? Чи я з своїми висококультурними почуваннями й такими самими висококультурними хоробами — денерваціями? Чи, може, вона, дикарка оцяя?..

— Ну, бійся бога! Чого ж це ти, Теклю, досі додому не приходила?? — загукав знадвору гомінкий голос Лаговської.

— Корова вже відколи прийшла, а тебе все немає!.. Та чи обідала ти сьогодні де??

— Ги-и-и!.. Ні!.. — хлипала Текля. Андрій прожогом підвівсь і побіг до вікна, щоб забрати справу, в чому діло та чого Текля плаче.

— А це, бач, от що, — сказала йому Лаговська,— корова вночі втекла була кудись. Вранці я послала Теклю'шукати її. Опівдні корова сама прийшла додому, а Теклі нема та й нема. Обідати треба було — Теклі нема. До вечерні передзвонили — Теклі нема. Аж ось коли верта!.. І з самісінького ранку не їла нічого!..

— Чого ж ти досі не приходила? — спитав панич.

— Бо... корови... ніде... не знайшла... — плакала Текля,— боялася... що... битимуть...

— Битимуть? Отак! Чи не я тебе битиму! — сказала Лаговська. — Вигадай чорзна-що! Чим же ти тут винна, щоб було тебе за що бити? Якби ти була пасла корову та от тоді втеряла або впустила її в шкоду, ну, тоді, звісно, ти була б зосталася при всій вині. А то ж корова сама втекла з подвір'я!

— А я бо...я...ла...ся... — ридала Текля.

Лаговська невдоволена порушила плечима.

— їй-богу, дурна дівка! — сердилася вона. — Боялася, що битимуть, коли вона не винна!.. Та ще й не їла нічогісінько цілий день!.. Зараз мені сідай обідати! Адже цілий день не їла...

Текля з двору пішла на сінешні двері, а Андрій жалісливо дивився слідком за нею, доки вона увійшла до хати.

«Мізерне створіння! — гадав собі він. — Оце так і справжня дикарка... А мама не зовсім така дика, як я був покладав... Вдома Теклю, десь певне, побили б гаразд навіть за те, що корова сама собою кудись подалася. Очевидячки, Текля товчеників поз'їдала чималенько, бо це вже в них така педагогічна система: бив тебе батько, била мати, била, може, й старша сестра, а вже що часто бив брат, так це напевне!.. І коли тобі вивидниться, Україно?.. Коли»

Зминув вечір, зминула ніч, прийшов ранок.

Лаговська таки вивідала од сина, що саме він наговорив судціїсі. Перетривоживши, вона зараз після обід побігла до неї, синові нічого не кажучи. На одході вона загадала Теклі, щоб зараз підмила підлогу в паничевім покої.

Скоро дівчина почала прибирати, то Андрій, щоб не перебивати, пішов з книжкою в садочок.

За чверть години до нього пригналася Текля й гепнула навколішки.

— Що з тобою? — скрикнув Андрій, дивлячись на неї. А на Теклиному обличчі було написано невимовний, звірячий жах і мольбу, неначе хтось на неї замірився сокирою, щоб забити, та так, замірившись, і стояв. Андрій аж помертвів.

— Чого ти?? Що тобі?

А Текля, замість одповідати, стулила долоні ніби на молитву і, все не зводячи очей з панича та стоячи навколінках, затрусилася з жаху. Дивилася вона на панича достоту такими очима, якими дивиться собака, коли її хотять лупцювати за шкоду. Нарешті обличчя їй перекривилось.

— Ги-и-и! — заскиглила вона і раболіпно порвалася схопити та поцілувати Андрієву руку. Він висмикнув.

— Та кажи-бо, що з тобою!! — мов несамовитий згукнув він

нарешті. Кров йому холонула.

— Я... розбила...

— Що розбила?

— Лампу!!

Се кажучи, Текля вп'ять кинула ще покірніший погляд на панича. А той нічого не міг уторопати.

— Л-а-м-п-у? Ну, то що? — питав він, не розуміючи, чого саме вона жахається. Серце йому лускотіло.

— Лампу розбила! — нетямущим, винуватим тоном сказала Текля вдруге, все стоячи на колінах.

Андрієві одразу одлягло од серця, але він угнівився й забув свою звичайну ввічливість.

— А бодай тобі чорт! — скрикнув він, тупнувши ногою. — Перелякала мене за чорзна-що!

— Ви не скажете пані?!

І знов покірний собачий погляд.

Андрієвого гніву могло бути тільки на хвилину; він миттю простиг. Натомість його серце пройняв жаль.

«І з неї теж людина?» — подумав собі він. Далі він прихильно забалакав, беручи Теклю за руку.

— Та встань-бо, дурна дівчино! Ну, чого ж ти, дурненька, злякалася?

— Я... думала... що...— тихесенько сказала Текля та й спинилася.

-Ну?

— Бо воно ж, десь певне, дуже дороге!

— Ні... А що?

— Боялася... що з грошей моїх одберуть...

— А ти за яку плату служиш?

— Двадцять карбованця за год.

— Що за дурна дівчина! — привітно засміявся парубок. — Невже ж таки з отакої мізерної плати мама захотіли б вивертати що-небудь за шкоду?

— А я... боялася... — вовкувато тягла Текля, розчепіривши губи так, як дурник.

«Та з неї ідіотка зроду, — подумав Андрій, пильно придивляючись до неї. — Ба ні: попросту на цвіту прибита. Дикарка».

Пішовши він у хату, побачив, що з його столу всі листи, папери та неоправлені книжки поскидувано на підлогу, мов яке сміття. Тільки самі-но ті книжки, котрі були в палітурках, Текля не поскидала на землю. Очевидячки, вона не розуміла, що воно таке: «книжка». Котра книжка була оправлена, так то ще була задля неї «вещ» — нехай собі невідома їй, дивна, кумедна панська

«вещ» (чи мало ж є в панів дивного!), тільки ж таки «вещ», що її викидати не можна; а нео-правлена книжка здавалась Теклі якимсь непотрібним мотлохом.

Андрій постояв-постояв, а потім у вікно ще раз подивився на Теклю збоку. Він був сподівався завбачити в ній виразні ознаки кретинізму. Але Текля, що мовчки сиділа на призьбі й понуро дивилася в далечінь, гляділа доволі розумними очима.

«Кретини та ідіоти не такий погляд мають, — подумав Андрій. — Ні, не ідіотка з неї, а попросту дикарка. Я покладав був, що мама моя вже аж надто цікавий примірник дикунів — аж виходить, що Текля ще дикіша».

І відчув він невимовний жаль до бідолашної дівки. Піду, хіба, побалакаю з нею? Авжеж? Авжеж!»

Не встиг він багацько з нею розбалакатися, як прийшла з гостини стара Лаговська. Вона була дуже вдоволена.

— Я була в Клавдії Петрівни, — оголосила вона синові.

— І вона вас закликала до спальні та напувала кавою. Знаю, — насмішкувато сказав Андрій, тільки ж зараз і склопотавсь:

— Чи не набалакали ви їй про мене чого-небудь зайвого, занадто ласкавого? — непривітно схопився він.

— Я? Ну, я — так нічого зайвого їй не казала, — одмовила мати, — а от ти — так справді наплескав чор'знає чого. Я вже перепросювала-перепросювала...

— Хто ж вам дав право на те?! — закипів Андрій. — Це вона мусила б мене перепросювати, а не я її. Вона мені наговорила бог знає чого... Вона сміє вважати мене за нерівню!

— А отже, щоб ти знав, то й не вважає! — радісно осміхнулася Лаговська. — Вона хоче тебе навіть у гості запрохати... А все те зробив не хто, як я! — хвалилася вона тріумфуючи.

Андрій неймовірно здвигнув плечима.

— Мене в гості? Гм!.. Та й що ж саме такого зробили, кажете, ви?

— Я казала Клавдії Петрівні, що ти дуже жалкуєш і каєшся, що її покривдив. То вона...

— Хіба я жалкував?

— Ат! Треба ж було перепросити... Ну, то вона й каже: «Я й не сердюся на нього». А потім я сказала, що ти гарно граєш на скрипку. То вона: «Чи не захотів би він узавтра прийти до нас на вечір, грати до танців?»

А я кажу: «Він дуже радий буде...»

— Що?!! Що кажете?!!

Мати не зрозуміла синового тону. Вона навіть думала, що він отак згукнув з несподіваних радощів, і казала далі:

— Бачиш, от що: в неї взавтра буде багацько гостей — так їй хочеться, щоб були танці. Тільки ж, на горенько, нема тепер у городі музик: поїхали на село до одного пана. Та єсть тут одна гувернантка: то вона завтра гратиме на фортепьян, а ти гратимеш укупі з нею на скрипку. Воно й буде так, неначе оркестр... Ти будеш грати, а під твою музику танцюватиме все панство!.. І це я зробила, я! — знов радісно хвалилась Лаговська, сподіваючися, що й син звеселиться з такої честі.

Андрій аж похолов з такого брутального раболіпства маминого.

— Ну, спасибі вам, мамуню, що мене записали до судції-шиної челяді! Мало вам самим підлизуватись, треба було ще й мене в лакеї пошити! — нервово буркнув він і подивився на матір, мов на щось дуже бридке. Він і справді почував тепер до неї таку велику огиду, начебто була якась склизька, мокра жаба, що до неї бридко руками доторкнутися. Ніяких родацьких симпатій під ту часину не було в нього: перед ним, бачилося йому, стояла не його рідна мати, а якась чужа жінка, несимпатична геть в усьому, з усіх боків, з кожного свого жесту. Андрій хотів був вилаятись, але ж як стій за-пикнувся. Через ядуху йому в грудях дух сперло, очі наллялися кров'ю. Парубок швидко покинув маму, побіг до своєї кімнати, зачинивсь і, сівши коло столу, гірко заплакав з образи.

— Мерзенна дикарка! — зашепотів він, згадуючи про матір. — Вона навіть не розуміє, яку кривду мені заподіяла... Господи, господи! Що за незвичайний сервілізм!.. Що за монструозне лакейство!.. І вона — моя мати!.. А Лоначев-ська? Адже вона собі справді подумала, що перекупчин син покірно цілує їй ногу, умильно просить вибачення і радісно прилине на її бал стати за тапера!..

— Ба я таки прилину! Я прийду-таки на твій бал!! — несподівано надумавсь він і вдарив кулаком по столу. — Тільки побачим, чи дуже зрадієш ти з мого приходу!.. Еге, побачимо!..

Андрій заходивсь люто міркувати, що саме він понагово-ряє взавтра суддіїсі, аби заспокоїти свою душу гаразд. Намисливши декілька красивих, ефектних сцен та декілька патетичних, величних промов, він побачив, що уже і тепер заспокоюється з самої думки — та й од серця одлягло. На душу прийшла йому такая полегкість, буцім усі ті надумані на взавтра сцени він уже зараз поодбував.

— Вже dixi et animam levavi!..Ні, не так: mecum lokutus sum et animam levavi[7] — іронічно сказав Андрій та й тихенько зареготався з себе, без усякої злості. — Плюнути справді на все

діло і не ходити взавтра лаятися? Таки й плюну. Чорт з ними всіма! Хай собі там тая Лоначевська що хоче думає, хай собі вони обидві, і мама, і Лоначевська, заразом виказяться... про мене!.. Про мене!..

— Гм! Отака моя непостійність — це ж ознака істерійної вдачі?.. Начхать! Що мені до того! Істерійність — ну так істерійність!.. А може ж, треба себе присилувати та таки піти взавтра вилаяти Лоначевську? Ні, не хочу: адже тепер мені вже не гірко, вже байдуже... Так, може, це треба зробити не з досади, а просто з принципу? Ат, не хочу й думати багацько про всю справу!..

Він закуняв і вклався спочить. Мати боялася збудити його.

IX

— Бом! Бом! Бом! — тричі загув церковний дзвін, так під десяту годину ввечері. Андрій прокинувся. Трьохразовий гук залунав знову.

«Пожежа!» — майнуло хлопцеві в голові. Він вийшов на подвір'я. Велике зориво з полум'я сяло на небі. Раз у раз по тричі дзвонили в церкві на гвалт.

— Піду на пожежу, — поклав Андрій і побіг до городської каланчі розпитатися, де' саме горить.

Так як же він здивувавсь, коли розібрав, що пожежні вартівники спокійнесенько походжають по каланчевому подвір'ї, а пожежні бочки з кишками стоять незапрягані!

— Чом ви не їдете гасити?! — крикнув Андрій по-укра-їнськи.

— Та то на хуторі, — байдужно одказав один з-поміж пожежних.

— Так що ж, що на хуторі?

— А на хуторах гасити — не наше діло... — похмуро одмовив пожежний. — Та чого ти вв'язався? Що ти тутечки за розпорядник?

— Мерзавцы!! — гримнув по-російськи молодик, не пам'ятаючи себе з гніву і не розуміючи, звідки в нього енергія й мова береться. Знов же, московською мовою він крикнув навмисне, бо вже бачив, що на його «мужичу» мову пожарні не вважатимуть і на пожежу не поїдуть. Він і далі грізно гукав по-російськи:

— Та як ви смієте такечки відповідати, душогуби?! Вас до Сибіру запроторити буде мало! Зараз мені запрягайте коні та їдьте! Я губернаторові в Київ на вас скаржитимусь!! — крикнув він наостанці, стукаючи ковінькою.

Несподіванка, урядова мова, енергійний, владний тон та слово «губернатор» — вплинуло-таки на поліцейських. Вони

почали чухатися. Двоє з них пішли запрягати коні.

Тільки ж надійшов тут поліцейський надзиратель. Лаговський був так само палко кинувся до нього, домагаючись, щоб пожарня швидше їхала туди, де горить. Надзиратель, замість відповіді, побив щоки одному й другому вартовому, що були поспішилися слухати Андрієвих наказів, і заборонив своїй команді навіть рухатися.

— Ми не обов'язані гасити чужі пожари, — холодно пояснив він Лаговському.

— Про це знатиме губернатор! — погрозивсь той.

— Будьте ласкаві, молодий чоловіче, не вчіть мене, що я маю робити, — проказав йому надзиратель, — в нас є дуже точний закон про «городську черту».

Андрій, лютуючи, попростував звідти на зориво од полум'я і незабаром добіг до хутора, що горів. Він спинився в тіні.

— Щодо естетичного погляду, так чудова картина! — іронічно та ще й голоснесенько мимрив він до себе, обдивляючись навкруги. — Справді-бо, ефект надзвичайний!.. Контрасти між сценами тут чудові!.. Як з цього боку, то онде з неба ясно сяє золотий місяць, один із неминучих атрибутів уславленої «української ночі». От вам і «необъятный небесный свод», що «раздался, раздвинулся еще необъятнее». Дивіться: «Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете. И чудный воздух и прохладно душен, и полон неги, и движет океан благоуханий. Божественная ночь! Очаровательная ночь!..» А онде, з другого боку, ще чудовіша картина[8]!..

Він затрусився. Голова йому боліла так, мов хтось стискав її кліщима. «Чудовіша картина» була ось яка.

Дим клубочеться. Полум'я стугонить. Тут он горить хата, а там близенько горить стіг, а там знов горить клуня, куди недавнечко позвозили збіжжя. Скількись темних постатей раз у раз кидаються в хату, в вогонь, та вихоплюють деякі манатки. Двоє чоловіків дерев'яними відрами-коновками витягають воду з копанки, несуть до пожежі, дорогою розхлюпують одну половину, а другу виливають у вогонь, куди попадеться. Нащо вони це роблять, не знати, бо однаково з такого рятун-ку нема чого сподіватися пуття. Якась дівка, мов несамовита, качається недалечко звідси по траві, корчиться з перелогів, хапається руками за ноги та за живіт і одчайно скавчить, неначе собака, ошпарена окропом. Іноді з її звірячого вереску можна розчути глухий крик: «Спалили!.. Підпалили!.. Ой, рятуйте!..» Придивившись до дівки, Лаговський помічає, що очі в неї заплющені, а на губах піна. Коло клуні, де найбільш палає, стоїть стара жінка. Мовчки, без сліз, з невимовним, німим одчаєм вона

втупила очі в огонь, де горить її всеньке багатство. Вона голосу не подає: тільки мовчки підводить угору свої руки, стуливши їх; потім — ані слова не вимовляючи — дуже-дуже поволі простягає руки до клуні, вже їх попереду розтуливши, неначе сліпець хоче когось схопити та обійняти; а далі, знов-таки дуже поволі й мовчки, схиляє руки вниз, наче не мучиться, а гімнастику робить. Тільки з обличчя можна вгадати, як сильно вона страждає.

Народу тут дуже обмаль. Того глухого, невиразного, але дуже голосного людського гомону, який звичайно бува на пожежах, тутечки немає. Рідко коли зарепетує хтось із тих

людей, що силуються дещо врятувати, та й можна розібрати кожне слово. Голосно й гучно стугонить саме-но полум'я, та тріскотить солома, та якісь білі птахи пронизувато скиглять, крутячись понад пожежею, та посмалений віл жалісно реве, а

більш усього ота несамовита дівка розтинає повітря своїми страшенно дикими викриками та цапиним верещанням.

Андрієві меркнуло в очах. Він боявся, щодалі-далі впаде. Щоб чим-небудь пособити, він, ще раз обвівши очима пожарище, прожогом кинувсь до запаленої хати, де найбільше поралося людей.

— Покрівлю!.. Покрівлю щоб розкидати! — гукали тут.— Стеля ще ціла... Як розкидати покрівлю, то всередині не займеться...

Андрій одним із перших поліз по драбині на обгорілий дах, безбоязко ступнув на горище і, схопивши якусь ломаку, заходився збивати сніпки, ушиті на даху. За ним полізло ще двоє людей і так само розкидали стріху. Андрій порався дуже енергійно, але зовсім несвідомо й машинально; він навіть забув, навіщо оті всі заходи та навіщо він стоїть на даху й оббиває солому. Руки самі собою працювали і одностайно молотили ломакою дах, очі заплющувалися...

Бух! Шурх! Попід Андрієм завалилася перетлілая стеля, і він гучно гепнувся всередину хати на долівку. Люди, що стояли на дворі, ойкнули. Парубок упав ребром на ріг стола, страшно забився, а ще зверху налетіла й навалилася на нього якась розжарена дошка. Вона роздряпала йому плече і густо спекла всю лівицю. На скількись секунд Андрій поколів, задубів і не рухався.

Та через сильний біль він швидко прочнувся, визволився з-попід дошки і вибіг сінешніми дверима на подвір'я. Тут йому дали відро з водою, він обмив обличчя й руки од сажі й крові та й обдивився. Показалося, що серйозних ран нема ніяких. Тільки ж як стій його напала така страшенна втома та ослаба, що він не міг уже більше пособляти. Ледве-ледве він добрів назад додому і зараз заснув. Якбищо він мав час роздивитися по кімнаті, то був би побачив на столі китицю польових квіток. Це їх принесла Текля з поля й поставила в ' глечикові коло паничевої постелі.

Мати дуже турбувалася: що таке діється з її сином? Другого дня вранці вона була дуже привітна проти нього, чимсь намастила йому попечену руку, де й погризений палець дуже розразився, і заглядала в вічі так, як пес хазяїнові.

А син думу думав. Він усе згадував про вчорашню пожежу та про спалених. Бажалося чимсь допомогти їм.

— Мамо, — забалакав він,— знаєте, що я вам скажу?

У вас, певне, єсть які-небудь зайві грошенята. Чи не позичили б ви їх отим, що погоріли вчора?

— Щоправда, трохи грошей я призбирала-таки: карбованців із сто буде. Тільки ж вони не в мене, я вже їх порозпозичала на проценти...

— На проценти?! Гм... Кому ж?

— Ганні... Отій, що була колись у тебе за няньку... Та ти її пам'ятаєш: вона в нас п'ять год жила... Ти ж іще дуже любив її.

— Пам'ятаю її добре. І за великі проценти?

— Два карбованці на місяць.

Андрій аж вжахнувся,

— Як же ви не боїтеся цього робити?! — обурившись, спитав він і заразом почував, що якісь дуже відомі йому кліщі цупко здавили його серце. «Моя мати — лихварка! — гірко подумав він. — Та ще лупить шкуру з тієї самої няньки, що колись мене випестила!»

А Лаговська навіть не зрозуміла, чого саме син жахається.

— Чого ж би я мала боятися? — недомисляючись, одмовила вона. — Ті гроші не пропадуть! Адже Ганна дала заставу, — так утишала вона Андрія.

— Заставу? — і Андрій широко розкрив очі.

— Авжеж, заставу. Дукачі свої. Та от я зараз принесу.

Вона швидко побігла до шафи й витягла разок намиста:

цісарських золотих червінців. Як на Різдво та на Великдень, то я їх оддаю Ганні на скількись днів. Бо, каже, соромно буде перед людьми, як не буде на шиї червінців: треба, щоб люди не знали, що червінці в заставі...

— Мамо, мамо! — докірливо й гірко сказав Андрій. — Як вам не сором був піти на таке діло! Двадцять чотири проценти на рік! Що за кровопивство!!

Стара Лаговська знов не зрозуміла сина. Звісно, їй було прикро, що він чогось на неї сердиться, тільки ж вона ніяк у світі не могла докладно второпати, чого саме він сердиться.

— Та я ж її не силувала позичати в мене гроші. Вона сама прийшла, і дуже прохала, і руку цілувала... Бо жидові вона не два, а чотири карбованці на місяць була б платила.

— І давно вона вам винна?

— Три годи... Передше вона позичала була тільки п'ятдесят карбованців, а потім, як я ще призбирала грошей, то позичила й другі п'ятдесят карбованців. Проценти вона платить точно, двічі на рік. Пам'ятаєш, я колись була послала тобі дванадцять карбованця? Так то вона їх принесла.

— Погано, мамо! Погано! — скількись разів проказав Андрій; а його вже душила астма. Більше нічого не говорячи, він подався до своєї світлички. А мати, вже як зосталася сама, то тільки плечима здвигала та нічого не розуміла.

— Я зовсім слабий, — сказав собі Андрій, як побачив, що на самоті йому зараз потекли сльози. — Що за противні сльози! Чи се нормальна річ — так часто плакати?! А втім: що мені до того!

Плачеться — так і плакатиму!

І він дав волю сльозам; він не то не спиняв їх, ба навіть сам силувався викликати їх, навмисне ридаючи. Він зовсім виразно почував, що вкупі з слізьми виливається й горе.

— Бідна нянька! — ридав він.— Чи сподівалася ти, що ми колись тебе грабуватимем?.. [...] А ви, Андрію Івановичу, — чи сподівалися ви коли, що з вас буде глитай? Дванадцять карбованців, що мама мені прислала, то лихва... Ех ви, приятель люду, що живете самі з його поту й кривавиці! Ех ви, глитаєнко!

Андрієві стало смішно. Він зареготався. Часом замість реготу чулися ридання, та зараз вони знов обмінювалися на регіт. Парубок був спробував ущухнути, та не зміг: рот і горло самі собою реготалися.

«Очевидячки, це істерика», — зміркував він, і ледве встиг він цеє подумати та перестав силуватися спинити свій регіт, то миттю сам собою перестав реготатися.

Він підійшов до дзеркала. Очі були червоні, мов у кролика. Лице спухло й виглядало без усякої краси. Хлопець дов-го вдивлявся в себе, особливо в очі, чи не видко в них якоїсь ненормальності.

«Що я зараз дуже невродливий, так це так, тільки ж божевілля я в своїх очах не добачаю ніякісінького».

Це подумавши, він зовсім заспокоївся. Потім він нашукав свій портмонет і подивився, що в нім є. Усіх грошей лежало там тридцять один карбованець і двадцять копійок.

— П'ять карбованців і двадцять копійок я лишу для себе на дорогу до Києва, — сказав собі він, — а двадцять шість карбованців однесу погорілим... Так отак-то! Хотів був я спочити в Києві один місяць без роботи, без учеників, та бачу — не доведеться. (Він думав спокійно, без пафосу). Ну, та це й не біда... байдуже!.. А оці гроші оддам тим погорільцям.

Загорнувши двадцять шість карбованців у шматок перу, а портмонет поклавши в кишеню, Андрій сів, спинився: він захотів заналізувати себе.

— Як назвати мій вчинок?.. Здається, я маю моральне право назвати його «гарним» і «добрим». Мабуть, у мене добре серце... А може, це й не добрість, тільки просто пароксизм істерійності?.. Добрість чи істерійність?.. Га?..

Він беззвучно засміявся. В голові трохи крутилося, бо він мало спав цієї ночі. Рука боліла.

XI

Виждавши, щоб звечоріло, Лаговський пішов на вчорашній хутір. Хуторяни зустріли його дуже сумно, але прихильно. Вони одразу впізнали, що це той самий панич, який вчора впав і навіть

трохи попікся, рятуючи їх добро. Думка була в Лаговського — оддати гроші та й заразісінько швидше одійти, щоб не чути вдячних слів. Але, оддавши гроші, він побачив, що не втече так хутко: його не пустили. Він довгенько просидів коло хуторян, сердечно розмовляючи з ними та слухаючи їхні оповідання. Між іншим він забалакав про те, як ото пожарня одмовилася вчора їхати на пожар та який поганець з поліцейського надзирателя. Скоро він згадав за поліцію, всі одразу стрепенулися, почали зітхати, а стара мати, що вчора оддавалася німому одчаєві, тепер голосно заридала:

— Бодай тій поліції добра не було!! — прокляла вона. — Ой, до-о-о-о-чко ж моя!.. Ой, голу-у-у-бонько ж моя сизокрила!.. О-о-о-й!!

Тут Андрій почув од неї історію, а саме.

Один поліцейський дуже підсипався до їхньої старшої дочки. А дочка тая недавнечко овдовіла і була ще молодиця хоч куди. На підходи поліцейського вона дивилася дуже згорда, ба навіть висміювала його декілька разів при всій компанії. І ото вже, два місяці тому буде, причепився він до молодиці, ніби вона вкрала чужу сапу, та й потяг до холодної.

— Кажуть ті, котрі знають цю справу: він того дня був дуже підпив, — хлипаючи оповідала бабка, — як запер він її до холодної, то й сам зачинився з нею та й зробив з нею, нещасною, все, що хотів... А далі, щоб товариші не виказали, то покликав ще й їх. їх було аж п'ятеро... Вони всі по черзі, один по однім, спали з нею... Потім зачинили її в холодній і покинули на ніч саму. А ми шукаєм, а ми шукаєм, де дочка. Вранці напитали, де вона, прибігли до обахти, ждемо, щоб її випустили...

А дочка моя з такого безчестя...

— Ну, що? — завмер Андрій, йому волосся дибом стало.

— Повісилась!!! — не своїм голосом, з усієї моці крикнула стара, сплеснула руками та й заплакала в увесь голос. А внука її, ота, що вчора була качалася по землі, як стій заревла таким скрипучим голосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залізі. Рот їй страшенно перекривився, набігла піна. Скоро Андрій позирнув на неї, йому тож само перекривився рот, на губи набігла піна, перед очима пронеслася чорна хмара. Він скрикнув ще страшніш од дівки, потім несвідомо кинувся до старої бабки, конвульсивно обійняв обома руками її плече і, в такім-о становищі, почав уже тихесенько ридати.

— Що з вами, паниченьку?! Що з вами?! — потішали його. — Не плачте, дорогий паночку!

«Вже я бородань, а реву», — подумки засоромився студент і хотів перестати...

— Ой, бідна ж молодиця! — голосно згадав він знов та й заплакав. Потім спинився, почав розпитувати хуторян, що і як.

«Коли я божевільний, то принаймні маю потіху, що я не самно на світі божевільний: нас багато таких, — несподівано погадав Андрій, саме розмовляючи далі з хуторянами про їхні страждання. — Отже й прості люди, неінтелігентні, люди близькі до природи, а диви — такі самі нервові, як і я».

Спустилася ніч. Місяць ще був не сходив, як студент попрощався з бідаками й вибрався додому. На одході він почув од діда:

— Ми, може, ще й одробимо вам ваші гроші або як підможемося грішми, то колись оддамо вам вашу позичку. А тепер, поки що, нехай вам Бог заплатить, що не дали нам піти в неволю до якогось [...], що тими своїми каторжними процентами був би злупив шкуру.

Учувши слово «проценти», Лаговський болісно скривився, бо згадав ранішню сцену з матір'ю. І цілу дорогу він усе гірко міркував про це саме. Перед самим містом, коло лісної, він надибав цілу юрму нічліжан-прочан, що розклалися коло Громополя на спочинок. Мов блискавка, Андрія несподівано осіяла дивна гадка.

— Куди йдете? — спитав він.

— У Київ.

— Все пішки?

— Атож.

— Взяли б мене з собою?

Деякі з нічліжан заходилися радитись. Студент заспокоїв їх тим, що сказав, буцім він колись лежав у недузі та й об-рікся піти пішки на прощу до Лаври, якщо одужає. Прочани повірили та й згодилися прийняти його до товариства.

Тоді Андрій заразісінько попрямував до тієї хати, де знав, що там сидить його колишня нянька. Через злюче собаче гавкання підвівся якийсь хлопчак, — мабуть, Ганнин унук, — і вийшов на шлях. Андрій всунув йому в щуку останні п'ять карбованця.

— Од дай Ганні, — лаконічно сказав він, обернувсь і прудко пішов геть, додому, йдучи він міркував:

«В мене ще є семигривеник.. аж двадцять копійок... Либонь же, того семигривеника мені вистачить, щоб пішки дійти до Києва. А тими п'ятьма карбованцями Ганна могтиме заплатити мамі лихву... Тільки ж цікавий би я був знати от що: як треба характеризувати мій вчинок? Чи се добрість, чи істерійність?»

Вдома все було тихо й темно. Парубок уліз у свою хату крізь вікно, засвітив лампу, сів до столу й написав:

«Прощавайте, мамо, ми ніколи вже не побачимося. Живіть

собі щасливо. Чемодана мого й скрипку одітніть у Київ на адресу мого товариша. (Далі йшла адреса.) Ваш Андрій».

Андрій, написавши листа, задумався й сидів-сидів... «Невже ж таки у мене нема нічого спільного з ненькою?! — перевірив він себе. — Ні, таки нема. Я й не люблю її. Мені на неї жалко тільки, а любові немає... Немає!.. Прощавайте, значця, мамо, навіки!»

Потім Андрій узяв своє пальто й пішов ночувати до прочан, бо вдосвіта треба було вже йти.

Ой, плакатиме ж узавтра мати, як прочитають їй синів лист! Ще ж плакатиме й Текля.

Спить Андрій коло прочан. Ніч холодненька, пальто гріє не гаразд — спокійного спання немає. І сняться йому якісь два невидимі голоси, що розмовляють про нього та й судять удвох совість його, наче судія та оборонець.

— Це егоїст, — каже невидимий судець, — покинув рідну матір, а вона його так любить!

— Та що ж робити, коли він її не любить! — виправдовується другий голос, голос невидимого оборонця. — Над своїм серцем ніхто не пан... не можна своєму серцю звеліти, щоб воно когось полюбило... на милування нема силування!.. А так серце в нього добряче — він останнім переділиться з бідними.

— Це не добрість, а моментальний порив істерійності! — глузує перший голос. — Бо, якби був добрий він, не був би покинув рідну неньку... Ну, але ще вернеться він до неї!.. Ще благатиме, щоб вона подарувала йому хоч крихітку своєї матірньої любові!..

— НН Ні!! Не вернуся!! — хоче крикнути Андрій з-посе-ред свого кошмару. — Вже що-що, а про це можу напевне поручитися, що не вернуся до неї!

— Ет! — зневажливо й холодно насміється з нього невидимий судець. — Таке індивідуум, як ти, а хоче ручитися за те, що колись буде! Адже з тебе людина істерійна: кожнісінької хвилини зугарен ти утнути таку штуку, що ані сам ти і ніхто не вгадає чогось такого. Тепер у нас 1894 рік, а хіба ти знаєш, чого тобі бажатиметься, приміром, 1895-го року! А скажемо, за десять год — ще більше води упливе!

— Він нещасливий уже й помре, мабуть, передше, ніж десять год над ним упливуть, — лагідно завважає невидимий Андріїв оборонець, — з нестерпучого життя він, либонь, сам собі смерть заподіє: втопиться, повіситься...

— Він?? Коли втопиться чи повіситься, то, мабуть-таки, без води і без віжок! — іронічно перебиває оборонця той перший, глумливий голос. — Такі егоїсти рідко коли реальну смерть собі заподівають: швидше вже можуть вони увірувати в Бога та й піти

в ченці та й отак-от егоїстично втопити свою совість у свячених книгах та отечніх канонах; або знов — може він зробитися якимсь аскетом-ученим, упірнути в науку і, далеко-далеко од світу й од життя, потонути в своїх учених книжках, мов у могилі.

— Тільки ж будь-що-будь, до матері не вернуся-таки! — хоче крізь сон гукнути Андрій. — Серед чужих людей знайду собі більше щастя!..

Село Болшево Московського повіту.
Хутір Сугорки 27/VII1894

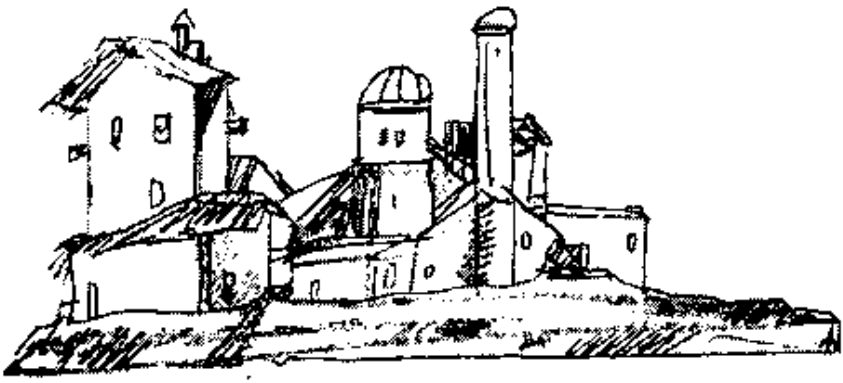

ЧАСТИНА ДРУГА

ТУАПСЕ

I

Берег моря. Кінець травня. Надвечір. Східна, азіатська кофейня. Гостей у кофейні нема нікого. Тут є тільки двоє людей: сидять коло східного низенького столика та грають у шашки; один чепурніший, з червоною рожею в петлі, другий — невмитий обшарпанець. Партія доходить до кінця.

— Та ну-бо, грецька мордо! Ходи швидше! Дамку свою посувай, чи що!

— Заждеш, хохлацька мордо... Тобі — нема куди поспішати... Але, либонь, твоя правда — посуну свою дамку... тільки б куди?..

— Г-и-и-и-и!.. Та став її десь швидше! Посуває злегенька... тягне, мов дохлого турка за хвіст... Ну, а я не довго ворожитиму: походю ось як...

Отак естетично розмовляючи, кінчали партію в шашки оті двоє людей у східній грецько-турецькій кофейні, в маленькому кавказькому містечку Туапсе, що має колись стати великим портовим містом і окрасою новітньої «руської Рів'єри», але поки що ледве має 2000 людей. «Руська Рів'єра» — се так звуть тепер у Росії колишню прибережну Черкещину, та Абхазію, та Мінгрельщину — незвичайно гарний край з підтропічною флорою, що розкинувся вузькою смугою уздовж Кавказького берега Чорного моря од Кубанщини та аж до Малої Азії, трохи чи не до Трапезунда;

він допіру залюднюється та й, може бути, що зробиться колись такою самою українською губернією, як, приміром, Херсонщина або Таврія.

Розмовляли ті два парубки мішаним російсько-українським жаргоном, яким балакають в усіх портових містах Чорноморії. Один з іграчів, що в петлі мав рожу, був грек; він служив у цій кофейні, звався він Григорій Андропуло; але той, що грав з ним, звав його задля гумору Хитро-Гре-кос Проповзаки. А той другий — знов був бурлака: українець, що, тиняючись по всіх усюдах, давно згубив не тільки український, але й узагалі людський образ і належав до «босої команди», або, як тепер кажуть по-модному, до «типів Горького»; се ж їх тут незчисленна сила. Звався він Носенко.

Коли се Андропуло одним зручним ходом закінчив партію.

— А що, Свинопупенко? — тріумфально подивився він на товариша, перекручуючи його прізвище в тім самім естетичнім дусі, в якім велася вся їхня балачка. — Я ж казав, що тобі не було

чого поспішати!

— Піти хіба скупатися? Адже пароплав прийде ще не скоро, а купатися вже, мабуть, час... — бурмотів той. — Он скількись дам уже пішло до своєї купальні... А скажи, Грицьку, чи то правда, що коли жінка або дівчина скупається там, де купалися чоловіки, то вона може завагітніти? Я це вчора чув од Петра.

— Та це ж я йому й сказав. Бачиш, он у мене єсть учена грецька книжка, — то я там вичитав, що такі пригоди бували в старовину... Але я вчора балакав з тутешнім російським доктором, кажу йому, що он таке написано в книжці. То він зареготався. «Се ж коли бувало? — каже. — Ще як Авраам був юнкером?.. Ні, може, це бувало колись, та хіба ще тоді, як народ був міцний, не висилений. А тепер, — каже, — кожнісінький хлопець-підліток, ще й не виріс, а вже до дівки ходив — тож і народ геть перевівсь на ніщо, й чоловічої сили давньої нема в нікому; тепер куди вже, щоб дівка завагітніла через воду! Тепер чоловік часто навіть од законної жінки дітей не діждеться!»

З пароплавної агенції почувся довгий свист. То був знак, що вже надходить пароплав. Почали сходитися на пристань матроси з агенції та й налаштували човен, щоб забрати з пароплава поштову кореспонденцію і таке інше. Турки-каїк-джиї з Трапезунда, яких повно по всіх чорноморських портах, опорядили свою велику барку, щоб позабирати з пароплава пасажирів або товари, які виписано з Одеси, Ростова та Новоросійська, бо тут, у Туапсе, ремісників обмаль, навіть шевці не раз у раз перебувають. З десяток босяків мішаної національності, безпритульні українці, захожі великоруси, одеські або малоазійські греки та кавказькі імеретини — усі обшарпані та й з дуже розбишацькими обличчями — згуртувалися тут само, чекаючи, чи не покличуть з агентства

і їх на підмогу, щоб пособляли перетягати якісь важкі ящики, чи там бочки, чи що. А опріч того, висипав на берег цвіт туапсинської інтелігенції: декілька російських чиновників з пошти, телеграфа, таможні та скарбу, декотрі багатші грецькі купці, що покидали свої крамниці на синів та прикажчиків, та десятків з двоє інтелігентів із Москви та Петербурга: це або наїжджі туристи, що перебувають тільки літо в тихому Туапсе, замість шумливих кримських курортів чи таких самих гучних, як Крим, кавказьких Мінеральних Вод, а на зиму знов їдуть до столиць своїх, або се туземні-таки піонери, що їм правительство безплатно нарізує на безлюдному Кавказі шматки землі, аби вони їх обробили та залюднили. Тепер усі вони повиходили на берег, бо серед тихесенького життя сумирного, самітного Туапсе приїзд пароплава, що три рази на тиждень прйвозить пошту, себто вісті з

покинутої Росії, та й спиняється в Туапсе не більше як на годину, — той приїзд є подія великої ваги, і всім цікаво подивитися, як Туапсе на годину відживає та починає кишіти, немов дрібна комашня.

А з пароплава, що наближався, пасажири, повиходивши на чердак, любувалися на гарненьке містечко, що над ним на шпилі ефектно панувала церква з особливо ефектним хрестом, складеним із дзеркального скла. Здавалося, нікому й на думку не могло прийти, що оце богом благословенне затишне райське містечко було колись хижим гніздом, сто-лицею черкеських піратів і що в цій глибокій, затишній туапсинській затоці стояла була ціла флотилія розбійницьких черкеських кораблів та човнів-фелюк, яка рискала по Чорному морю, хапала в полон християнські кораблі і приводила їх сюди, в Туапсе; з полонників, котрі багатші, ті переховувалися тут аж до викупу, а котрі бідніші — тих робили рабами або валашили і, зробивши євнухами, продавали в Туреччину задля гаремів. Одна з найкращих фабрик євнухів була колись якраз отут, у цім-о затишному Туапсе. Та ніхто з пасажирів не пригадував собі або й не знав цього... ніхто, опріч трьох, що мали тут висісти на берег.

То були — перш за все двоє молодих людей, один з них трохи старший, другий молодший і невродливий, а третя — підстаркувата дама-генеральша, мати молодшого; між нею й сином видко було схожість в обличчях, тільки що вона була непогана на вроду, а син поруч неї здавався лихою копією. Вони втрьох стояли коло поручат осібною групкою та й дивилися і на Туапсе, і на доохресні зелені гори, де колись було аж засіяно черкеськими аулами, а тепер тії гори поросли густим лісом із ліанами, що через них, — про се наші подорожні були вже читали, — не можна й продертися без сокири.

— Хто його знає, Володимире Ростиславичу! — казав старший до генеральшиного сина. — От, хоч і знаєш, що тут було люте розбійницьке гніздо і що ті черкеси-шапсуги були бичем для цілого Кавказу і що Росія добре зробила, вигнавши їх звідси в Туреччину, але, як згадаєш, що от жили вони тут у своїй батьківщині скількись тисяч літ, а тепер раптом пропали, то на душу якась меланхолія находить... Адже ще Птолемей, і Страбон, і інші грецькі історики згадують про тутешніх черкесів, або «керкетів». Аж от прийшли росіяни [....], прийшли з далекої Московщини, вигнали стародавніх тубільців тисячолітньої батьківщини з рідного гнізда...

— Не зовсім ваша правда, професоре, — в задумі озвався молодший, — бо хоч і на мене находить меланхолія, тільки ж не через такі сентименталії, як, приміром, «батьківщина», бо я тих

сентименталій не розумію... Знаєте, я вже вам не раз казав, що я — наче лермонтовські хмаринки в небі, що «нет у них родини, нет им изгнания»... Ні, коли черкесів мені шкода, то з інакшої причини: жили собі вони, як орли, виробили були свою аристократичну культуру... піратську, рабоволодільчу культуру, се так, але ж і античні греки хіба були не пірати, не рабоволодільці? [...]

Професор розсміявся.

— Га!.. І отаке каже ліберальний юрист, охоронець загальнолюдських прав! — жартівливо поглузував він. — Ну, на вашу точку я не стану! Ви не подумали, що мусили почувати тії люди, над ким панували оті «орли»... Бо чи захотіли б були ви самі попастися в пазурі до тих орлів-черкесів та щоб вас зробили невільником або щоб на цій-от піратській фабриці зробили євнухом?

— Євнухом? — зажартував молодий юрист, одхиляючись од розмови про черкесів і переходячи на свою особу. — А чому б ні? Бути євнухом мені б, може, не завадило...

Професор хотів був щось докинути проти нього в тім самім дусі, але не встиг.

— Панове! Панове!.. — перебила їх генеральша. — Ви, здається, забулися, що вас слухає дама...

— Вибачайте, ваше превосходительство! — жартівливо-дитинячим тоном сказав професор і поцілував її в ручку. Вона, як добра мати сина, поцілувала його в голову.

— А я теж задумалася була про черкесів, та з практичнішого погляду, ніж ви. От, їх вигнано, а не розпитано в них про секрет: яким способом вони хоронили себе проти малярії, що лютує в цих місцях? Жили тут тисячі літ, були міцні, сильні люди, ніколи не слабували; а наші всі скаржаться на малярію та й пропадають, наче мухи... Ох! Хоч би той участок, який нам нарізано, не був малярійний!..

«Участками» звуться наділи, які правительство нарізує піонерам. «Малярія» та «участки» — це такі дві теми, що жодна кавказька інтелігентна розмова не перебудеться без них.

Тут під'їхала турецька фелюка та й звезла на берег генеральшу з сином та професора. Професор звався Андрій Іванович Лаговський. Він був ще дуже молодий і займав в університеті кафедру чистої математики не більше як два роки. Генеральша з сином були на прізвище Шмідти. Чоловік її, генерал Шмідт, був давно зросійщенні! німець, а вона — московка. Вона виїхала з сином до Туапсе раніш од чоловіка й усієї сім'ї, бо треба було попереду нашукати в Туапсе квартиру на літо, поки ще забудується їх «участок».

Туапсинська колонія цікаво придивлялася до трьох нових жителів, що прибули до них. Найменше уваги притягав Лаговський, бо його простенький, аж бідний і зовсім не елегантний одяг нікому б не міг сказати, що це має бути університетський професор.

— Може, вам треба квартири? — спитався в них Грицько Андропуло, а в нього коло коміра в піджаку встромлена була вже не червона, а свіжа біла рожа. — Отам на горі, в моїх родаків, єсть саме три покоїки, що оддаються в найми. Хазяї звуться Андропули... Кращої квартири не знайдете тут.

— Ах, ні! Не треба! Бо хто його знає, що' то за квартира! Нам би краще в гостиницю, — сказала генеральша.

— Пані думають, що тут паризькі гостиниці! — закепкував Андропуло. — Нічого! Побачите, що то за туапсинська гостиниця!

— Але ж тут візників хіба зараз коло берега немає?! — бідкалася генеральша. — Хто ж позвозить наші чемодани та кофри? Чому візники не виїжджають назустріч пасажирам?

— Візників у Туапсе взагалі немає, ваше превосходительство, — сказав пароплавний агент. — Познось їхні чемодани до Недзведського, — сказав він одному дужому туркові. Той узяв два важкі кофри на плечі, наче легесеньке пір'ячко, і заніс до гостиниці.

Туапсинську «гостиницю» держав один в'юнкий поляк, або, як казали там, «полячок». Поляків, загалом кажучи, єсть багацько на Кавказі. Тільки ж тая неохайна «гостиниця» швидше нагадувала поганенький убогий жидівський «заїзд» на Україні або азіатський «хан», ніж гостиницю в Польщі або ніж якийсь європейський готель. Всіх станцій було чотири, але дві вже зайняті; зоставалося ще дві. Генеральшу примостили в одній, а в другій — молодого Шмідта та професора. Зіставшись удвох, Шмідт зоглядів своє ліжко.

— Що це за простирядно! — обурився він. — Брудне, заляпане чорзна-якими нічними слідами!.. І хто тут спав?! Он, у мене з тих плям ціла географічна карта на простирядні виходить... всі частини кулі земної... Глядіть, Андрію Івановичу: це ж зовсім контур Африки!..

— О!! То в мене принаймні контур Італії видко! — по-дитячому розсміявся професор, розглядаючи простирядно, постелене на його ліжкові. — Ну, так перемінімо тутешні простирядна на свої: в чемоданах єсть у нас.

— Ні, краще б геть із цієї клоаки! Самісіньких блощиць скільки тут повинно бути!.. — сердився молодий правник далі. — Та ще не пізно, ходімо краще з мамою до школи: то там виясниться діло, де нам жити!.. Краще розпитати про тую школу

ще сьогодні-таки.

Вони вийшли. Генеральша розшукала й взяла з собою якусь телеграму, сховала в кишеню та й усі тройко попрямували до школи, розпитуючи дорогу в нечастих прохожих, що зрідка траплялися. А втім, до школи було близенько.

Сонце ще не сідало, і надвечірня пора була пречудова. Гарні, незвичайно ніжні і заразом наркотичні пахощі цвітучого винограду розносилися звідусіль, бо трохи чи не коло кожної хати обплітався коло ґанку виноград і був тепер саме в цвіту. Одне з найкращих, найпоетичніших місць було коло школи, що дивилася вікнами на море; там перед школою, над морською кручею, був садочок і над самісінькою кручею була платформа з просторим виглядом на море та лавочка під ліріодендром, або тюльпановим деревом — дуже вигідна лавочка, щоб посидіти та дивитися на затишну затоку й зелений прибережний Кавказ, що хилився над морем. Лаговський сів тут, і сів сам.

— Ах, як гарно! — прошепотів він, заглядаючись на краєвид. А тим часом генеральша розмовляла з учителем, що вийшов був на ґанок.

II

— Ви отримали другий лист мого чоловіка? — неприв'ітно питалася в учителя генеральша, назвавши своє прізвище.

— Отримав, — одказав учитель.

— Торік на канікули ви оддавали школу нашим знайомим за двадцять п'ять карбованців місячно. Тепер ви з нас правите сорок. Генерал вам написав, що дасть тридцять. Що ви скажете на те?

— Скажу, що хочу сорок карбованців таки, бо, наймаючи вам школу разом із своєю казенною квартирою, я мусю сам вибиратися кудись в іншу хату. А на літо всі квартири в Туапсе дорожчають; в мене, знов, жінка і дрібні діти. Доведеться самому десь платити, може, по двадцять п'ять карбованця та й тіснитися мов у норі — ну, то яка ж мені вигода?

— Це ваше останнє слово? — холодно спитала генеральша.

— Останнє.

— В такім разі прочитайте, будьте ласкаві, цю телеграму.

Учитель узяв. В телеграмі стояло: «Генералові Шмідтові.

Можете на літо зайняти туапсинську школу безплатно, бо міністерську школу й не можна винаймати за гроші; а вчитель нехай на літо переберется в давнішу, стару школу, що стоїть тепер порожня. Куратор».

— Як! У давнішу школу?! — остовпів учитель. — Та там же вогкість, там малярія! Через малярію ми ж і покинули тую школу, бо школярі мерли, а вибудували оцю...

— Не думаю, бо куратор мусив би це знати, — холодно

зауважила генеральша. — А втім, це й не моє діло. Ви бачите тільки, що кавказький куратор... а він давній приятель мого чоловіка... велить вам оддати школу безплатно. Канікули в вас почнуться за три дні? Так? Будьте ж ласкаві, виберіться звідси за тиждень. А гроші, хоч куратор це й забороняє, ми вам таки платитимем: по двадцять п'ять карбованців за місяць.

— Можете зрозуміти, — звисока додав молодий правник, — що ми могли б вам зовсім не давати грошей, але заплатимо, бо вже обіцялися були.

Учитель, схиливши голову, слухав та мовчав. Лаговський хоч і не хотів, та чув розмову, і йому стало прикро: у нього майнуло було прикре почуття, що бідний учитель, дарма що його вигнано із школи в якесь малярійне місце, муситиме з формального боку ще й уважати Шмідтів за своїх великодушних добродіїв; а в дійсності це було б несправедливо. Лаговського це шпорнуло. Він дуже був радий, що ця розмова принаймні не тяглася довго і що вони швидко покинули школу й вийшли з саду.

Прийшовши до гостиниці, вони сказали, щоб їм принесли самовар і чай на балкончик, себто на ганок, оповитий виноградом у цвіту. Був напрочуд гарний теплий вечір. Море коло балкончика вилискувалося всіма барвами, бо сонце спускалося на захід і

давало більше тонів. Виноградний аромат упоював. Саме коло балкона стояв кипарис, а його обкутала гірляндами повзуча чайна рожа. Всі троє, задумані, мовчали, кожен думав про своє.

— Погляньте, Андрію Йвановичу, на цей-о кипарис, уквітчаний рожею, — сказала генеральша до Лаговського, що втупив очі в сріблясто-перламутрово-рожеве море і то згадував вчителя, то леліявся на крилах мрій кудись далеко поза море. — Та що це ви такий сумний? Може, нездорові? — стурбована спиталася вона і поплескала його по плечу.

Професор прочнувся і, підвівши очі на генеральшу, побачив, що вона, мов мати на сина, дивиться на нього. Всяка згадка про вчителя раптом вилетіла з його голови і залишилося саме чутгя, що єсть на світі люди, котрі його, сироту, люблять.

— Андрій Іванович, напевне, нову поему складає, — з добродушним глузуванням вимовив молодий Шмідт. — А в мене в голові якісь дурниці проносяться. То раз дивлюся на море та й чогось згадую із «Слова о полку Ігоревім»: «Взлелей, господине, мою ладу ко мне», — як бачите, зовсім на поетичний лад; а потім, ні сіло ні впало, згадую з Євангелія: «Изми пер-вее сучец из ока твоего», — та думаю: «сучец»... Як же воно скидається на чоловічий рід од «сучка»!.. Та й хочеться когось налаяти: «Ох, ти, сучець такий-розтакий!!»... А далі знов лізе в голову: «Взлелей, господине, мою ладу ко мне».

— Ти зовсім здурів, Володимире, — суворо сказала генеральша, тим часом як професор силувався втримати сміх. — Здається, ти сьогодні порядився верзти всякі непристойності... Ну, то ви, Андрію Йвановичу, не нездорові?

-Ні.

— Дивіть же, бо слабувати не варто: ані собі, ані людям, як-то мовляють.

Почалася балачка про здоров'я Лаговського, про те, що хоч він тепер і почуває себе краще, та не треба занапащати себе, та що тут, на Кавказі, в тихомирному Туапсе, серед нових вражень, серед гарної природи, він, напевне, дуже одпочине нервами, і т. ін., і т. ін. Професорові любо було слухати все те, бо хоча про здоров'я своє він і не думав дбати, та любо було чути, що єсть люди, котрі ним опікуються. Коли це раптом він покинув слухати генеральшу та й швиденько збіг з ґанку до моря. Там сонце, остаточно тонучи в морі за обрієм, кинуло твій останній промінь на купу прибережного каміння і осіяло фантастичним червоним блиском і дико-сіре кремінння-гальку, і сіро-зелений колючкуватий кущ ерингія, що виріс серед гальки. Схилившись на одно коліно перед ерингієвим будяковим стеблом, професор задуманими очима любувався на тії тони, які лягали на ерингіїв цвіт. Потім

він устав, поволі вернув на ґанок і поцілував руку генеральші.

«Дитина!» — думала генеральша.

«Дитина! — думав і молодий Шмідт. — Еге, зовсім дитина, хоч і старший за мене. А я?..» — якось журливо подумав він.

Трохи з перегодом подорожні полягали спати: генеральша в одній кімнаті, Лаговський і Володимир у другій. Лаговський лежав у постелі, повний поетичних, і естетичних, і просто щасливих вражень. Чути було, як дихає Володимир, що вже заснув, і Лаговський почув себе щасливим, що він чує те дихання і що тут поблизу лежить людина, яка до нього прихильна, а він до неї прихильний сто разів більше. А до старої генеральші він чує просто аж собачу вірність. «Чи єсть хто на світі кращий душею, ніж вони! Чи зможу я коли дорівнятися їм?!» — упоєний, питає він себе, ворушачися в ліжку.

Несподівано, серед таких щасливих почувань і питань, перед Лаговським нібито майнуло в пітьмі вчителеве обличчя, і поетичний настрій разом пропав. В ухах тихий голос учителя ніби прошелестів: «Та там же малярія». Якась отруєна течійка влилася в професорову душу. «Ні, недобре вони з ним учинили», — заговорив чийсь голос у його серці.

«Поганець з мене, поганець!! — митло засоромив себе він. — Це ніщо, як ганебна заздрість насуває мені такі думки проти Шмідтів! Тому що я не можу ніколи зрівнятися з такими ідеальними людьми, як Шмідти, то моя заздрість несвідомо силується забрудити передо мною їхній чистий, ідеальний образ!»

Прочитавши собі таку нотацію, Лаговський заснув.

В туапсинській «гостиниці» не було жодних умивальників, а був тільки таз та відерце, що стояло на подвір'ї, саме коло ґанку під фіговим деревом; там висіло й розколоте дзеркальце. Жіночої прислуги теж не було. Тим-то й генеральша, що встала вранці передше од усіх, мусила без усяких церемоній робити свою туалету на одкритому повітрі та ще й за підмогою не служниці, а заїздового наймита-по-лячка. Наймит поставив їй і самовара, але піти на базар по хліб відмовився, бо треба було помогти ще й іншим помитися. Тим-то генеральша, діждавшись, доки повставали її син та Лаговський, попрохала їх піти та покупити чогось до чаю.

Хоч у Туапсе було вже з троє магазинів на російсько-європейський лад, але базар був чисто азіатський, і тільки офіціально обов'язкові російські вивіски з такими грамотними написами, як «Трахтирь Висёли Край», нагадували, що це має бути Росія; базар — то був собі густий ряд маленьких чи більшеньких тісних крамничок, або рундуків з зовсім одкинутими лядами замість прилавка, або це були звичайні столики під

накриттям-наметом. Хлібопекарні тож само були халабудки без дверей і без вікон, і пекарі на очах у всієї громади витягали з печі гарячі бублики, паляниці та азіатські пиріжки; житнього хліба ніде не було видко, як воно й звичайно водиться на сході. Скрізь чулася грецька або, переважно, турецька мова, бо більшість усіх отих купців та пекарів була з Малої Азії: з Синопа, Самсуна та Трапезунда; навіть греки здебільша розмовляли між собою по-турецьки. З пекарів, до яких поткнувся Шмідт, щоб покупити бубликів, ніхто по-російськи не знав, бо їх хазяїн-хлібопекар якраз був самсунець, ”ЕААт|и тоирхснрсооц[9].

— Ну, Андрію Йвановичу! — жартівливо вдався Шмідт до професора. — Поможіть! Побалакайте з ними по-татарськи, щоб продали хліба та щоб ми з голоду не померли. Ви ж не дурно, мабуть, ганялися за чорноокими татарками в Криму!

Лаговський ніколи за ніякими татарками не був ганявсь, але щоправда — в глухих закутках Криму перебував, через свою грудну хоробу, дуже часто: в кожен період, вільний од лекцій — чи влітку, чи взимку, чи ввесну, — через те по-та-тарськи говорив він добре. Турецька ж і татарська мова — немало одна й та сама. Він покупив бубликів; але обом не хотілося ще вертати до гостиниці, бо цікаво було подивитися на всякі тутешні базарні типи. Окрім греків і турків, тут було видко й усякі інші кавказькі національності. Професор і Шмідт легко пізнали вірмен та імеретів, що, хоч і християни (а імеретинці ще й православні), вважаються через свою торгову вдачу за кавказьких жидів; пізнали й ту націю, яку вірмени визискують — веселих, але немудрих грузинів; траплялися тутечки й усякі інші типи, яких наші приїжджі впізнати не могли, і Шмідтові здалося, що то, мабуть, чи не осети, або, як кажуть на російський лад, «осетини».

— Тут у вас єсть осетини? — спитавсь він у гладкого крамаря-грека, що, здавалося йому, мусив розуміти по-російськи.

— Перед Великоднем було, — одказав той, вимовляючи «пуло» замість «було», — я й сам покупив був півпуда... Та тепер немає.

— Та осетини — се ж такий народ, такі люди! У них осібна мова, — недомисляючись казав Шмідт.

— А! Народ і мова!.. Бо то єсть іще й риба така, осетина (він розумів осетрину)... Про всяку мову, коли хочете, розпитайте в он тій кофейні, у Джованні Пападопуло: він усі мови знає.

Шмідт і Лаговський з цікавості заглянули до кофейні, а на них, знов, цікаво поглядали всякі греки та російсько-міжнародні типи Горького, що пили в кофейні каву, курили цигарку чи кальян або різалися в шашки та в карти. На буфетному столику лежало скількись газет: були дешевенькі «Биржевые ведомости » з

коротким, але красномовним друкованим підписом: «Этот номер сдан на почту по расписке С.-Петербургского почтамта в количестве 147635 экземпляров», але переважно лежали числа часописей грецьких: «Патріс;» та «’Аоти[1]». Шмідт, який ще ніколи не бачив жодного новогрецького писання, нашвидкуруч розгорнув одно число «”Аати» та й, собі на втіху, вичитав у відділі телеграм (Твˆєурафт'ціата) звістку про те, що «архонт галлійської по-літейї Лумпет» сповістив про щось галлійську «буле'» та «ге-русію»; се, живовидячки, відносилося до президента французької республіки Лубета та до парламенту з сенатом. Молодий правник набрався дуже веселого гумору з тих античних термінів, приложених до сучасної Франції, а надто йому припав до вподоби «архонт Лумпет». Дальша телеграма, де написано було, що ‘oIaXтц; ifjX9ev єц ‘IpifUrv, тож само його розвеселила, бо попереду йому здавалося було, що тут іде мова про міфічний Ереб, а вже потім він зміркував, що це має значити: «Шах приїхав до кавказького міста Єревана». Ще більше розвеселившись, він простяг руку ще й по ті дві товсті книжки, які лежали на буфеті. Хазяїна кофейні, самого Джованні Пападопула, не було тоді; коло буфету стояв тільки Грицько Андропуло та й дружелюбно поглядав на веселого панича. Одна книжка була: ‘ttuyieivii оті (рисгюХоуіа то€І уацои, а друга — лічебник на венеричних хвороб, під заголовком: Kaivog і’атрбі; ти vatppoSiotatxov voacoy[10]

IV

— Ого! — пустотливо крикнув Шмідт, дивлячись на Грицька. — А навіщо вам у Туапсе такі книжки?.. Тут же, здається, й жіноцтва жодного немає... Я принаймні досі бачив тут самих чоловіків... Хочете не хочете, а мусите жити святими ченцями.

— Та воно так, — фамільярно одказав Грицько, — жіноцтва тут обмаль, та таки є; не без того товару й тут... От, коли вам треба буде дівчину на ніч, скажіть мені, за один мент буде!..

— Спасибі! — ніби іронічно, ніби щиро подякував Шмідт. — Так бачите, Андрію Йвановичу, — шуткома вдався він до професора, вже як вони виходили з кофейні, — не пропадемо з голоду: оцей graeculus погодує.

«Які погані часом жарти в Володимира Ростиславовича!» — думав собі Лаговський.

— Ні, тут єсть таки й жіноцтво, — тяг далі Шмідт, оглядаючи базар, бо він побачив якусь перекупку в українському вбранні, що сиділа коло кошика з яйцями. — Бачите, он сидить жінка... або принаймні це людина в спідниці... хоч, правда, з товаром нежіночим...

«Які погані жарти в нього!» — думав собі Лаговський, нахмурившись.

— Ви, бачу, сердитеся, — запримітив Шмідт. — Перестаньте!.. Простіть мені!.. — додав він, фамільярно беручи професора за плечі та й прихильно заглядаючи йому в обличчя. Далі, вдаючи, ніби разом споважнів, він проказав комічно-покаянним тоном, ще й на старослов'янський лад:

— Горе мне, грешнику сущу! Така вже зроду людська брудна вдача! Inter urinam et faeces nascimur[1], як мовляв один святий отець нашої вселенської матері-церкви...

Професорові брови розхмарилися, бо він знав, що Шмідт ані в святих отців і в ніяку церкву не вірує. Йому стало смішно.

— Ну, так не сердьтесь же! — знов додав Шмідт, ще раз прихильно струснувши професора за плечі.

Той по-дитячому осміхнувся.

«Який він любий, оцей Шмідт!» — подумав він, разом забувши про те, що був думав перед хвилиною, та з симпатією поглядаючи на невродливе Шмідтове обличчя, що також осміхалося до нього.

Вони вже були вийшли з базару, з низького надбережжя, та й піднялися на горбок, де височілася церква. Обдивилися навкруг. Перед ними блимнуло з однієї руки безкрає голубе бірюзове море, а з другого боку — зелені ізумрудні гори й глибокі долини з алмазною річкою Туапсинкою. Гарний травневий ранок дихав вогкою свіжістю; дерева ще блищали перлами та діамантами, бо роса ще не зійшла:

— Як гарно тут!.. — сплеснув руками професор і почув, що йому до горла підступають радісні сльози та й пробиваються до очей.

— Гарно... — прошепотів і Шмідт. — Це такий краєвид, що нікому не завадить... — гумористично докинув він і вдихнув у себе свіже морське повітря. — Ну, але ми вже вдома, можна сказати.

І вони з церковного горбка спустилися до гостиниці.

Генеральша тим часом не скучала, бо сиділа не сама. В Туапсе жила літом давня, хоч і не дуже близька, знайома Шмідтів: художниця-пейзажистка Петрова, підстаркувата панна. Зимою вона перебувала в Москві, заробляючи собі на хліб, а влітку їздила в Туапсе. Вона вже давно була здобула од правительства «участок» собі в Туапсе і повиконувала всі свої приписані повинності, без яких «участок» не міг би зостатися їй на вічну власність, себто збудувала хатку й повітку такої ціни, яку вимагає закон, і засадила одну третину даного ґрунту під волоські горіхи, фруктові дерева та під виноград. Іще вчора довідавшись, що Шмідти приїхали, вона сьогодні, йдучи на ранішнє купання до моря, заглянула до генеральші. Тая дуже їй зраділа, бо, здобувши

тепер так само «участок» у Туапсе, вона од Петрової могла набрати багацько практичних порад про те, звідки взяти теслярів та мулярів, та скільки їм платити, та чи краще купувати щепи в тутешній туапсинській садово-хліборобській школі, чи, може, краще буде виписувати з Сухумі або з Одеси і т. ін., і т. ін. Вони про це й забалакали. За отакою цікавою розмовою генеральша забулася й про чай, і про те, що син її з Ла-говським як повіялися, то чогось забарилися. Далі балачка перейшла на животрепетну подробицю: чи дуже придирли-во чіпляється до піонерів чиновницька комісія, яка має перевести потім ревізію та видати урядове свідоцтво про те, що піонер повиконував усі поставлені законом умови й вимоги і що правительство таким способом затверджує за ним той «участок» на вічну власність. Вже далі розмова мала перейти ще на одну обов'язкову кавказьку тему: чи сильна тут малярія і чим од неї хоронитися. Аж тут увійшли молодий Шмідт і Лаговський з бубликами до чаю.

— Професор університету Лаговський, — представила його генеральша Петровій, — художниця Петрова... Ну, а сина мого ви добре знаєте...

— Як ви виросли, Володимире Ростиславичу! — сказала Петрова, не виявляючи, однак, жодної особливої прихильності до парубка. — Та, бачу, ви вже й не по-студентському вдягнені, а по-цивільному.

— Торік скінчив юридичного факультета, — гордо сказала генеральша, — і от його зоставлено при університеті. Готується до магістерського іспиту та до дисертації.

Лаговський тим часом вийшов, щоб помити руки.

— Ви сказали «професор Лаговський»? — спиталася Петрова. — Такий ще молодий!

— Мало того, що професор, та ще й грядуще світило математики. Кафедру він обійняв не більше як два роки, а ди-віть — Академія наук попрохала тепер його, а не когось із старих спеціалістів, щоб написав рецензію на одну вчену працю, яку прислано до Академії наук на премію.

— Але що це за обшарпаний костюм на ньому? — розсміялася художниця. — Я вже швидше була б думала, що се хтось із моєї братії: бідний маляр або кочовий артист, а не вчений, авторитетний університетський професор.

— Ви трохи вгадали: він і поет, і белетрист, і навіть трошки музикант. А втім, щодо такого недбалого костюма, то скажіть: хіба ж німецькі гелерти не в бозна-яких убраннях ходять? — розсміялася й генеральша. — Ми вже так звикли до цього дервішеського одягу, що були б здивувалися, якби Андрій Іванович одягся був багатіш.

— То ви з ним давно знайомі? Я ніколи його в вас не зустрічала перед ше.

— Чоловік мій — давно знайомий з ним, хоч познайомився чисто випадково у Києві, як поїхав був туди в кінці літа, здається, 1894 року. Андрій Іванович тоді був іще студентом київського університету, на останньому курсі, і якось мало не пропадав з голоду. Чоловік знайшов йому добру репетицію на осінь під Москвою і допоміг перевестися з київського університету в московський. Далі університет послав Лаговського на два роки до Швейцарії, то Ростислав мій був про нього забув. Потім якось читаємо в газетах, що наш Лаговський встиг уже захистити в Москві публічну дисертацію, потім знов читаємо, що його закликано на кафедру. Торік Ростислав Антонович зробив йому візиту... а чоловіка мого він здавна страшенно був полюбив, наче батька... Бачить: живе Лаговський геть-геть самітником, до нікогісінько не ходить, нікого не бачить. Муж витяг його до нас, познайомив його зо мною, з дітьми, а оце як прийшли великодні святки, то Лаговський на два тижні разом із Володимиром поїхали до Криму. Дорогою вони дуже заприязнилися — ну, от ми й покликали його перебути літо разом із нами на Кавказі... Гарна з нього людина!

— Гарна людина, талановита людина і незвичайно освічена людина, — підтвердив Володимир.

Увійшов Лаговський.

— Ганна Володимирівна дивується з вашого одягу, Негг Professor[1], — вдався до нього Володимир. — Каже, що ви не на професора, а на вільного художника скидаєтесь...

— Володимире Ростиславовичу! — дорікнула Петрова.

— На вільного художника? — весело перепитав Лаговський. — Ну, це ще для мене велика честь, бо іншим часом мене і за меншу пташку вважають...

— А саме за кого? — зацікавилася Петрова, щоб затушкувати свій клопіт.

— Оце як їздили ми до Криму, — оповідав професор, прихильно дивлячись на Шмідта, — то я мусив узяти із собою цілу скриню книжок задля однієї наукової роботи та й наперед послав їх транспортовою конторою. Далі, в Ялті заходжу в пароплавну агенцію, щоб довідатися, чи вже прийшли мої книжки, та й нічого не кажу, а тільки мовчки подаю свою квитанцію, де написано й мою адресу: «Професорові Лаговському, гостиниця Росія». Агент узяв із моїх рук квитанцію, поробив справку в складі в коморі, далі приходить та й каже: «Перекажіть панові професорові, що, як прийдуть книжки, то ми їх самі одішлемо йому в гостиницю». Як бачите, він мене вважав за

професорового лакея.

— І це часто вам траплялися такі події? — питала здивована Петрова.

— А часто. їхав я раз на трамваї в Москві, на версі — на імперіалі. Поруч мене сів якийсь книгоноша, що торгував усяким старим шпаргаллям; у руках у нього були дві книжки: поетична хрестоматія та прозаїчний переклад «Загубленого раю» Мільтона. «Страх, які тепер люди неосвічені! — бідкався він, удаючи з себе літературного мецената. — Віршів зовсім не люблять. Он, дивіть, ніхто не хоче покупити Мільтона». — «Бо це переклад прозаїчний, — кажу я йому. Він обміряв мене очима та й тільки плечима здвигнув. — Віршами от що зветься, — кажу я йому, розгортаю його віршовану хрестоматію та й показую на строфи. — А ваш Міль-тон, — кажу, — проза». Він іще зневажливіше обвів мене поглядом та й іронічно й гордо процідив: «Ану-ну! Навчіть м е н е, ви — м е н е, що зветься віршами». Я бачив, що він себе, як на освіту, ставить значно вище, ніж мене, то мені аж душа зацибала з веселості та радощів.

— Що ж тут веселого та радісного? — зауважила й генеральша, — Один раз я бачила вас у парадному вбранні, то аж зачудувалася, який ви гарний та величний. Чому б завсіди так само не ходити?

— Гарний і величний — кажете? — спитав професор. — Себто виходить, що мені треба тільки добре вдягтися, то я вже роблюся й гарним і величним?.. Виходить, що воно о д мене самого залежить — миттю зробитися, аби схотів і коли схотів, і «гарним» і «величним»?.. Чи так?.. Ну, а коли так, то маєте готову відповідь, чому я одягаюся й простенько й бідно. Правду сказати, найважніша причина — це тая, що простий, скромний одяг самому мені подобається дуже, бо він мене нічим не в'яже, та й ходити в нім вигідніш: адже в м'якій сорочці груди дихають легше, а в накрохмаленій — стісняються. Далі, загалом кажучи, я вважаю гроші, витрачені на елегантну одіж, за непродуктивну, непотрібну, ба й погану трату. Отож і є найважніші причини, задля яких я вдягаюся бідно. Ну, а що там інші можуть про мене подумати, так се мені байдуже, бо я можу вдовольнитися самісінькою потенціальною своєю силою... самі ж кажете, що аби я захотів, то мені легко зробитися аж «величним і гарним»... Без усякої образи для своєї амбіції я можу навіть любісінько сам не хотіти, щоб усі знали, хто я: краще нехай усі думають собі, що я якийсь бідний робітник і що я, може, й читати не вмію. Бо невже ж ви гадаєте, що я міг покривдитися на того бідолашного книгоношу, коли він подумав, буцімто я не вмію розібрати віршів од прози? Я ж не міг не бути свідомим того безперечного факту,

що загальною своєю освітою я до-рівнююся не тільки тому вбогому книгоноші, який на мене дивився з презирством, але й багато декому іншому; а вже щодо віршів...

65

Тут він раптом спинився.

— А вже щодо віршів, то ви самі їх пишете,— весело закінчив його речення Шмідт. — Та ще й гарні вірші пишете, можу це засвідчити.

— І невже ніколи ви не ображалися на всякі такі непорозуміння? — спитала художниця, якій професор починав дуже подобатися.

Професор задумався.

— Тільки один раз було, що я засоромився, та й то не образився, а тільки засоромився. їхав я пароплавом з Керчі до Севастополя в спільній каюті, бо окремих каютних купе в тих пароплавах не буває. В чемодані віз я рукопис своєї ще не друкованої тоді дисертації — рукопис, що був unicum[1], бо чорновика я знищив. Була гарна днина. Ніхто в каютах не був зостався. Усі пасажири повисипали на чердак; тільки я — мало що не кожної години — швиденько збіжу з чердака вниз, покрутю в порожній каюті носом, подивлюся, чи цілий стоїть мій чемодан, зазирну й у сусідню каюту, щоб довідатися, чи нема там чого підозрінного — та й знов біжу на чердак. Я й не думав, не гадав, що комусь я сам можу здатися непевним. Надійшла ніч. Пасажири пороздягалися, позасинали; коло мене лежав один грек. Уранці чую, він лається: хтось уночі із його жилета вкрав три карбованці. Я полапав і свій жилет: і там звечора було скількись срібних дрібняків, а тепер не стало. Мабуть, каютний слуга вкрав. Коли дивлюся, мій сусіда-грек зачинає жваво лопотіти з другим греком по-грець-ки та й поглядають на мене, а потім він сердито зачав лаятися вже російською мовою: «Трасця тому падлюці, хто вкрав тії карбованці! Бодай він був здох!» — і т. д., т. д., аж доки не вичерпав увесь лексикон російських лайок. Я лежав, слухав і червонів, бо розумів, що все те він призначує для мене.

— І ви нічого тим грекам не сказали?!

— Що ж я мав їм казати? Чи мав я підвестися з ліжка, стати в ораторську позу та й заявити: «Панове-греки! 'AvSpsc; "ЕШ|ує<;! Не думайте, що я вкрав ваші три карбованці, бо вони мені не потрібні: знайте, що я на чай своєму слузі по три карбованці даю, коли він добре виповнить якесь моє доручення...»

— Се правда, ви страшенно, чула я, розпустили свого слугу, — ввернула слівце генеральша. Але Лаговський ніби того не чув.

— «...То хіба ж ви думаєте, що я захотів би поганити себе, крадучи чужі три карбованці?» Невже я отак мусив їм сказати?!

Або, може, треба було витягти паспорт та показати: «Читайте, панове-греки: я екстраординарний професор, маю од казни добре жалування, красти не стану»?

Всі зареготалися. Художниці професор і подобався й інтересував її.

— Прощавайте, Катерино Пилипівно, — попрощалася вона з генеральшею. — Може, схочете колись із Володимиром Ростиславовичем заглянути до мене, подивитися, як я обробила свій участок?..

— Аякже, якже! Неодмінно!

— А вас, Herr Professor, я не запрохую прийти вкупі з ними, бо цим разом вам, мабуть, скучно буде слухати нашу мову про всякі господарські справи. Краще заходьте якось пізніше... Поглянете на ті кавказькі краєвиди, які я малюю. А може, схочете — намалюю з вас портрета?

— Ну, вже й портрета! — засоромився Лаговський. — Що я таке, щоб з мене портрета малювати!.. Але таки зайду якось до вас, разом з Володимиром... — Він спинився. — Ростиславовичем, — доказав він та й помітив собі, що йому вже стало важко вимовити оте церемонне ім'я «Ростиславович», бо здавалося, що він молодого Шмідта знає вже не п'ять тижнів, а трохи чи не п'ятсот літ.

Ледве пішла Петрова, для генеральші принесли в гости-ницю телеграму з Москви. Генерал сповіщав її, що в Туапсе приїде літувати ще й їхня заміжня дочка із своєю сім'єю: двома дітьми й нянею, — то щоб вона нашукала й для них квартиру.

— В такім разі ми з татом і Зіна'їдиною сім'єю займемо школу, а тобі з братами, Володимире, наймемо десь хатку поблизу, — поміркувала генеральша.— Та, певне, й ви, Андрію Йвановичу, схочете разом з ними оселитися, щоб було веселіш?

— Авжеж.

— Але де шукати? — казала генеральша далі. — Ага, хіба піти поглянути, що то за квартира, про яку казав був учора той грек?.. Як він на ймення?

— Андропуло, — неохоче підказав професор, згадуючи Грицька. Якесь прикре й зловіще передчуття черкнуло його по серцю. Йому чогось були заздалегідь антипатичні всі родичі Грицькові ба й сама тая квартира Андропулів, хоч він її ще й не бачив.

Та всі його антипатії й передчуття разом усі порозвіюва-лися, скоро вони втрьох напитали господу Андропулів і зайшли до неї. Вона стояла коло церкви, близько до того самого гарного місця, де так недавнечко професор з молодим своїм товаришем любувався на морську сагу, та на зелені гори, та на долину з

алмазною річкою Туапсинкою.

Хазяїн, старий Андропуло, був заможний туапсинський купець, родом з Трапезунда, чи Требізонда, так само, як і вся його сім'я. Він саме тоді забіг був із крамниці додому, щоб поснідати, і генеральша, не гаючи часу, дуже швидко погодилася з ним; він одступив їм ліву половину своєї господи, де з усіх вікон і з балкона видко було й море, й гори, і гарну долинку коло устя ще другої туапсинської річки, що по-чер-кеськи звалася Паюк, а нові осадчі перехрестили її на Павук. Меблювання було в тих покоях не богзна-яке і без усяких окрас, от хіба що... се замість картин... висіли на стінах грецькі лубочні літографії з портретами полковника Вассо-са та інших героїв останньої грецько-турецької війни або

поганенькі фотографії сім'ї Андропулів та їхніх родичів; в усякім разі, жити можна було тут вигідніше, ніж у гостиниці. Генеральша заздалегідь великодушно заявила: котра з трьох оцих світлиць найкомфортніша, себто котра неперехідна, бо лежить на кутку, — тую може найняти собі професор; а сини її нехай порозміщаються не так догідно: Володимир — нехай живе у тій світлиці, що лежить направо од кутньої, од професорової, а менші сини, — Костянтин з Аполлоном, — у тій, що лежить наліво; професор могтиме виходити із своєї кімнати або через одну, або через другу з тих двох кімнат, бо з його покою єсть аж двоє дверей: і в кімнату Володимирові і в другу кімнату, де житимуть два другі Шмідти; але його самого ніхто не має турбувати, бо його покоїк, що лежить на ріжку, адже ж нікому не буде на дорозі.

Слухаючи, як щиро ним опікуються, Лаговський забув про всякі злі передчуття. А Володимир смішив його, сіпаючи за полу кожен раз, як старий Андропуло вимовить грецьким звичаєм букву *з* замість *ж* або *ц* замість *ч*. Потім Андропуло поплескав у долоні і таким способом викликав сім'ю, щоб познайомити з новими своїми сусідами-пожильцями.

— Це моя жінка, — одрекомендував він, — зветься Ірина Василівна, трохи вміє по-руськи... Оце син мій... в мене є ще один старший — той сидить тепер у крамниці; а цей малий — тут. І він уміє говорити по-руськи, бо вчиться в Катеринодарі...

— Яраліст, — гордовито докинула мати, перекручуючи слово «реаліст», яким звуть учеників реальних шкіл.

— Ну, а ці дочки говорять тільки по-грецьки та по-ту-рецьки, — показав Андропуло на трьох гарненьких підлітків того типу, що німці звуть Backfische[1]. — Бо ще недавно приїхали з Трапезунда, по-російському не навчилися. Звуться Андромахі, Елені та Пенелопі. Єсть іще в мене трохи старша од них — Кассандра — то вона балакає й по-французьки, бо вчилася в трапезундському

грецькому дівочому інституті... А ще живе в мене тут далека родичка, тож само приїхала недавно з Трапезунда... молодесенька, а вже вдова... Zcof|! ***вка*** 86!, — покликав він, заразом плещучи в долоні.

— ᵛEX,a 80? — машинально перепитав за ним Лаговський. — Це значить «ходи-но сюди»?

— Еге ж, — сказав Андропуло

— То це, мабуть, eXauve 6st > po?

— ”EA.at»ve 8єшр)о — це буде по-книжному, — згодився Андропуло, хоч не був певний, чи воно справді так. — А по-хохлацьки буде к Ля 86.

— По-хохлацьки?! — здивувався професор.

— Еге ж, себто по-простому... А от і Зоя... Ну, вона знає тільки по-грецьки та по-турецьки.

Він сказав їй скількись слів по-грецьки, і вдовиця мовчки поздоровкалася з гостями за руки. Професора незвичайно вразила її краса. Він пильно вглядався в неї, а в душі повставало щось немов дуже знайоме, ніби він давно вже її десь бачив. Нарешті він згадав, що такі обличчя, з грецьким носом, який становить одну суцільну просту лінію з лобом, він бачив на античних грецьких статуях і що в типі сучасних греків з Еллади немає вже такого профілю, бо ті греки — здебільша не чисті елліни, а погречені слов’яни. Очевидячки, античний еллінський профіль ще заховався в Малій Азії. Він по-французьки сказав своє спостереження Шмідтові і додав, що в Зої профіль, як у Артеміди.

Несподівано Зоя розсміялася: очевидячки, вона щось була зрозуміла з тої мови. Професор попався у клопіт.

— То ви розумієте по-французьки?! — скрикнув він засоромлений.

— Трошечки, — сказала Зоя каліченою французькою мовою, — бо дуже мало вчилася... Трошечки розбираю, але сама балакати ледве-ледве можу... Я по-грецьки та по-ту-рецьки.

— Ну, то галантний професор могтиме вам свої античні компліменти говорити дуже зрозумілою для вас мовою, — сказав Шмідт по-французьки, — бо він добре щебече по-кримсько-татарськи, а в Криму говорять так, я чув, трохи чи не так само, як у Туреччині.

І цю фразу Зоя, може, здебільша второпала, бо знов весело розляглася сміхом. Лаговському не хотілося очей одвести од неї.

Старому Андропулові Зоїн регіт не дуже сподобавсь.

— Вона ані французької, ані навіть доброї грецької мови не знає гаразд, — невдоволений воркнув він, — бо ніколи не хотіла нічого вчитися, а тільки вміла зуби вищиряти... Ама-ліє! — гукнув він, заразом плескаючи знов у долоні.

Увійшла служниця.

— А це вам буде за служанку, — оголосив він. — І вона з Требізонду, та вже вміє по-руськи...

Тут його око впало на відро, що стояло зовсім не на місці.

— Ла|Зє то [ЗеЭро[11]! — загадав він Амалії.

— То рєЗро? — перепитав Шмідт. — Цікаво б знати, чи то і в стародавній грецькій мові було слово «то ре&pov»?

— То (ЗкОроу буде по-книжному, а то рє9ро по-хохлацько-му, — знов авторитетно пояснив Андропуло своєю влучною термінологією та й попрощався з новими сусідами. Всі зачали розходитися. Стара Андропулова на прощання зірвала для генеральші рожу.

— А як по-вашому рожа? робос;? — спитав по-французь-ки молодий Шмідт у Зої, аби ще раз зустрітися з її очима. Вона й це речення зрозуміла.

— Ні, тріандафілло... — кинула вона на нього свій оксамитний погляд, бо в неї листків — **iptdvTa** ...тридцятеро... або й більше! — Вона зареготалася. Ці слова долетіли до професора, що вже був вийшов із подвір'я на шлях.

«Тріандафілло»... — думав він. — По-староруському теж трандафіль, по-українськи єсть і оця фонема «трандафіль»... це у Глібова так?.. І єсть «троянда», себто «іріavra». — За цією філологічною думою з його голови геть безслідно вилетіла й сама Зоя.

VI

Того самого дня вони й перенеслися до Андропулів. Генеральша поки що зайняла найдальший покоїк, а її син з професором розташувалися в першому. Втомлені з великого сьогоднішнього ходіння (вони ходили були з генераль-шею ще й на «участок» і по крамницях), нові пожильці Андропулів усі троє зарані полягали спати. Але знадвору із садочка до них доносилася весела розмова сім'ї Андропулів і чулися звуки гітари чи мандоліни.

Ворушачись на своєму тапчані, бо ліжок у Туапсе не було звідки дістати, молодий Шмідт частенько забалакував до Лаговського і ділився з ним своїми враженнями.

— Кажіть собі що хочете проти аристократизму породи, — міркував він, — я лиш теоретично згоджуватимусь із вами, бо й ми самі, Шмідти, хоч тепер і генерали, та роду ми не ду-же-то високого. Тільки ж із практики я не можу не бачити, що стародавній аристократизм має за собою дещо... Ну, от хоч би ці греки, наші господарі... Хто вони? Прості люди, мужики... ну, скажемо, навіть крамарчуки. А порівняйте-но їх з російськими мужиками або й купцями!.. Ті — грубі муги-рі, а ці —

аристократичні нащадки великого культурного народу, і це видко в них геть в усьому: в благородному обличчі, в кожному жесті, в кожному русі... Чи ви завважили, як у них скрізь чисто та охайно?;. А естетики скільки!..

— Дивно тільки, — перебив його професор,— що ота ваша аристократично-естетична грецька нація, відколи відродилася, не видала з себе жодного справді талановитого письменника, жодного маляра, жодного музиканта... бо ви ж не залічите до світових геніїв якого-небудь Карері, отого, що написав оперу «Марко Боцаріс».

— Та й отой Карері, може бути, якраз є італьянець, а не грек, — згодився Володимир. — Ні, я не спорюся, нація грецька переродилася й звелася на ніщо, і самостійної творчості в ній уже немає... Тільки ж аристократична стародавня кров зосталася та сама аристократична... І естетика через те — вроджена навіть таким малоосвіченим людям, як наші хазяї. Візьміть їх подвір'ячко: вибрукувано воно білими і чорними кремінцями, з яких виходять оригінальні взори — якісь квіти та арабески... Тут же й фонтанчик... Коло нього дві пальми-латанії, «срібні латанії», як кажуть поети... і аравійська фінікова пальма.

— Аби ви знали, то то не латанії, — лагідно осміхнувся Лаговський, — а попросту пальми-хамеропси, і не фінікова пальма, ба прічардія... Себто не високої, а низької марки. Ба й ці пальми, мабуть, не зимують тут у ґрунті, а викопуються та вносяться в повітку на цілу зиму.

— Ой, який із вас педант-причепа! — гумористично посварився Шмідт. — Коли людина хоче, щоб ви були поетом, то з вас тоді говорить учений професор, а коли од вас сподіваються, що ви поводитиметесь гордим професором, то ви тоді держите себе вільним поетом... Ну, нехай тільки хаме-ропси та прічардії, але ж і то пальми, і вони — доказ аристократичної грецької естетичності... А в петлі у кожного — квітка «тріандафілло», чи там жасмін, чи ще якась. Навіть у Грицька, що служить десь за попихача...

Знадвору до акомпаніамента мандоліни прилучився й спів.

— Про вовка помовка... — сказав Шмідт, прислухавшись, — це ж не хто й співає, як Грицько...

— І не еллінською, а турецькою мовою, — насмішкувато додав Лаговський. — Чи є на світі гірший символ і епітет варварства, ніж слово «турок»? А отже, ваші античні естети-культурники втішаються не своїми рідними грецькими, а турецькими піснями... Та не думайте, що це одиничний випадок: не тільки тут, а й скрізь — греки співають пісень турецьких... Та й пісня ж, аби ви знали, гарна!!

Грицько, бренькаючи собі на мандоліні, затинав турецької співанки про елегантного та галантного писаря (кьатіба). Тая «писарська» співанка страшенно розповсюд-нена і в Царгороді, і в азіатській Туреччині, і по цілій За-кавкажчині. Професор і Шмідт уважно слухали, як Грицько співає.

Кьатіб терзі дюкьанинда пальто бічейор, —

Кьатібін гьойнюнден нелєр гечійор!

Кьатіб — бенім, бен — кьатібін, —

Ель не кари шир?! —

співав Грицьків голос, а Лаговський зареготався, аж душився зо сміху. Шмідт попрохав його дати переклад.

— Оця поетична строфа значить: «Писар прийде до кравця, то каже, щоб йому шили пальто...» — розумієте? Модне гяурське пальто, а не азіатський халат... «Ох, і чого-чого не надумає собі писареве серце!» А приспів, що приспівується

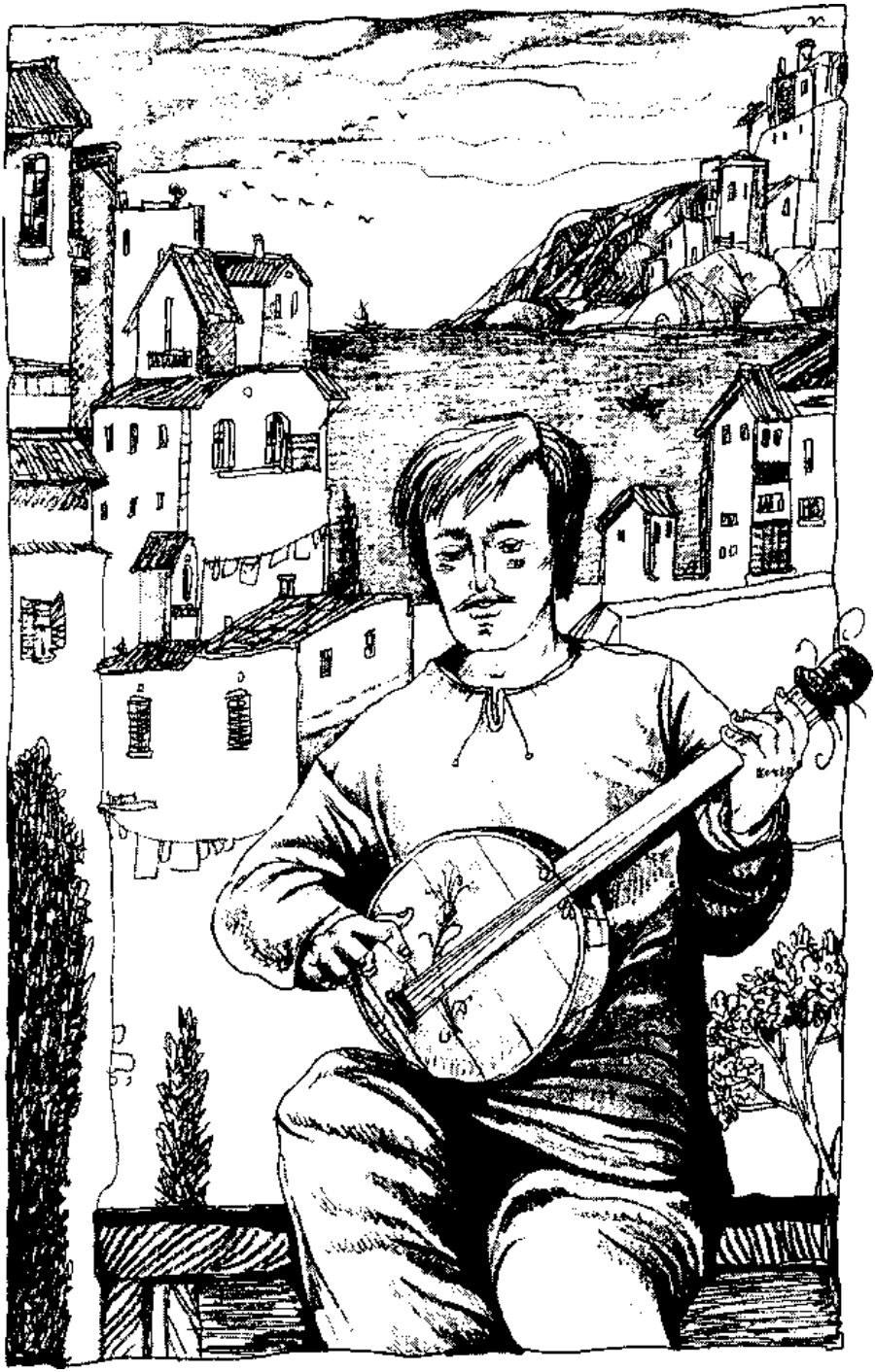

до кожної строфи, значить: «Писар — мій, я — писарева, ну, кому яке діло?!» Але, здається, вже музиці кінець...

Справді, почувся гомін; стало чутно, як люди підводяться з місця та розходяться; почулися прощальні бажання: «калінікта»,

себто «добраніч».

Але Грицько, хоч і пішов звідси, з цього обійстя, не покинув бренькати та співати. Голос його за скількись хвилин залунав на сусідньому подвір'ї, де була його хатина. До Ла-говського та Шмідта зовсім виразно доносилися, через одчинене вікно, і мелодія, і навіть слова пісні. Мелодія була тужлива, а що в вікно падав чарівничий широкий сніп місячного проміння, то й невідома чужомовна мелодія линула до Шмідта, мов щось гарне, фантастичне...

Бачхелерде саримсак,
Сарил-сарил-сарилсак.
Ікіміз бір дюшекте Байил-байил-байилсак, —

співав, граючи собі на струнах, Грицько вже нову пісню.

— А це що? — питав Шмідт.

— А це воно от що: «На городі росте часник...» Ну, ми б сказали краще «любисток»... «Ох, що б то нам переплестися в обіймах, переплестися в обіймах, переплестися в обіймах!.. Ох, що б то нам двом на одній постелі замліти з такого кохання, замліти, замліти!» Дуже поетично?

— А коли хочете, то й дуже, — весело сказав Шмідт. — Тільки ж я, слухаючи таку мінорну мелодію, думав був, що слова мають бути сумні... аж вони он які!.. О, а це вже він знов нової співанки втнув!.. І знов щось смутне...

Рушниця — набита, так треба стрельнути.
Продав би — не куплять таку дороженну...
Ох, важко самому без любки заснути
В цю темную нічку, в цю нічку довженну! —

виспівував по-турецьки тим часом Грицько. На Шмідто-ві бажання професор мусив перекласти ще й цю і строфу.

— Що це ви? Одягаєтеся? — здивований спитав він, почувши, що Шмідт шелестить одежею.

— Хочу побродити трохи та повітрям подихати... Спати ще не хочеться, а через той концерт однаково спання не буде. До речі, як вийду, то попрохаю Грицька, щоб покинув свою музику. Скажу, що сюди чисто все чути...

Він одягся й вийшов. Незабаром бренькання і спів і справді замовкли. А як вернув Шмідт до хати, то професор уже міцно спав.

VII

— Ходімо, скупаймося, — запрохав Шмідта на другий день уранці Лаговський.

— Ходімо, — сухо одказав той. Він чогось був не в гуморі. Вони пішли. Професор згадав учорашнє співання.

— У Даля єсть російський анекдот про грецьку пісню, —

весело сказав він. — Сидів один грек коло моря в Одесі, заспівав пісню та й заплакав. «Чого ти плачеш?» — питає його руський. «Дуже жалісна пісня!» — «Ану, скажи її по-на-шому». — «По-вашому?.. Прилетіла одна пташина, не знаю, як вона зветься по-вашому, та й сіла на дерево, знов не знаю, як воно зветься по-вашому. Посиділа, посиділа та й полетіла... По-руськи нічого не виходить, а по-грецьки — дуже жалісливо, аж плакати хочеться!» Я думаю, що цей анекдот не видумано... Візьміть українське «любисток» та «зозуленька»; хіба українця ці слова не можуть навести на дуже поетичні асоціації ідей? А котрий наш братчик сентиментальніший, то той, нагадавши собі на чужині рідну пісню, де є слово «любисток» та «зозуленька», зможе й заплакати — отак само, як отой грек. Спитайте ж його, чого плаче, то скаже знов так само, як грек: «Прилетіла пташина, не знаю, як вона буде по-вашому, сіла коло трави, не знаю як по-вашому, та й знов полетіла на Вкраїну... По-вашому — нічого не виходить, а по-українськи — дуже жалісливо...» Та хоч би він і з найбільшою научною точністю пояснив, що «любисток» — то levisticum officinale, а «зозуленька» — то cuculus, так хіба хто його зрозуміє?.. Це я подумав тому, що пригадалася вчорашня Грицькова пісня... Там поезією має дихати слово «саримсак», себто «часник». По-нашому «часник» — щось дуже не поетичне, а по-турецьки «саримсак» римується з дієслівною формою «сарилсак» себто: «Ах, коли б нам переплестися в обіймах!»

— Ми вже коло купальні, — перебив його Шмідт, ніби и не слухав нічого.

Коло дверей купальні висіло оголошення, писане лихою російською мовою, бо держав купальню грек. Оголошення оповіщало публіку, що тут, у купальні, можна мати і каву, й пиво; далі йшов такий тариф на пиво:

Пензинскй*.....*15 к. за будил
Венской*.....*13 к. за будил!
Чарскій*.....*15 к. за будил
Лимонадь*.....*9 к. за будил.

А в кінці додано було примітку: «За казьтый будилокь за-локь 5 капп».

— Ну «будилокь» — це зовсім ясно: це російська «бутылка». «Пиво Венскай» і «пиво Чарскій» — це «пиво Венское» і якесь «Царское», — сказав професор, спинившись коло вивіски — Але «Пензенське» пиво... Відколи це в расєйській Пензі позаводилися такі бровари, що аж сюди з них пиво вивозять?.. Ах, та це має бути «Пільзенське пиво!» — весело доміркувавсь він,— Не з російської Пензи, тільки з чеського Пільзна!..

«Чого йому весело?!» — з досадою думав Шмідт, що вже

ввійшов був до купальні і мовчки роздягавсь на лавці під дерев'яним причілком.

«Що це з моїм приятелем сталося?!» — думав і собі професор, ввійшовши і роздягаючись там само.

Вони поскидали з себе одіж і сиділи на лавці так, як мати породила. Якось мимоволі погляд Лаговського склизьнув по голому тілі й животі молодого Шмідта. Той разом різко шарпнувся, підвівся та й прудко спустився по дерев'яних сходах у воду в море.

«Що з ним?» — не міг додуматися професор.

Як скупалися, Шмідт трохи ніби повеселішав. Обидва ще сиділи невдягнені, загорнуті в простирядна та й сушилися. Загадали вони слузі дати собі кави. Він поставив коло них на столику.

— Хто держить купальню? — запитав Шмідт у слуги.

— Сідірбпуло, — одказав той і зупинився, не одійшов, ждучи дальших наказів. Шмідт обернувся до Лаговського:

— Ви не знаєте, що то за слово «пуло», яке додається в греків до їх прізвищ?

— Я думаю, що це стародавнє ***nSkoq***. Тільки ж по-старогрецьки 7cfift.oq значить «лоша», або «молодий жеребець» — ну, а в теперішній грецькій мові це, певне, значить «молодий хлопець» або, може, «син»... Виходить, що ваші культурні греки, скоро поробилися християнами, потроху позабували, чи єсть яка одміна між молодим жеребцем та молодим парнем... — зажартував він.

— Чого стоїш? Іди! — грубо напався Шмідт на слугу, що все стояв коло них і ще не пішов собі.

«Що з ним коїться?» — метикував Лаговський.

Вони повдягалися та й пішли, щоб проходитися, на нововибудований мол — довгу кам'яну морську гать, що далеко випинається в море та й загороджує, як стінами, туап-синську сагу проти бурхливих морських хвиль і хуртовин. Дійшовши по молові аж до його кінця, вони оглянулися назад на панораму чудового туапсинського берега та й сіли спочити на молу, повернувшись спиною до безбережного моря, а лицем до тієї берегової панорами, — сіли не на якійсь лавці, бо такої там і не було, а просто на краєчку тієї кам'яної гаті і позвішували ноги вниз над воду. Перед ними амфітеатром лежала, як на долоні, вся туапсинська сага: і справа й зліва од них — зелені гірські береги, наче стіни-ступені того велетенського амфітеатру; а в глибу саги, наче на театральній сцені, розгорнулося гарне містечко Туапсе; воно на тій сцені стояло, наче окрема острівна гора, бо вирізувалося з-поміж лівого й правого берега саги, виступаючи наперед лобком, ба й виглядало, наче окремий острів, зелений,

повний росистої свіжості і багатих соків. Здавалося, що той острів тільки що оце виринув з глибокого морського дна та й спинився серед саги, наче заквітчаний корабель, і вода з нього ще не стекла, не збігла, і плаває він і хитається серед гористої саги на воді. Ілюзія, що мов Туапсе — це плавучий острів, була тим більшою, що й праворуч і ліворуч од містечка лежать поміж ним і поміж обобічними горами дві долини — лівобічна та правобічна, і серед тих обох долин срібними рівнобіжними стрічками вливаються в море дві річки — зліва Паюк та справа Туапсинка, од яких пішло й саме назвище того містечка, бо «Туапсе» по-черкеськи значить «дві води». А там ще глибше на сцені, десь далеко од моря ген-ген поза Туапсе, синіла, мріючи на високому небі, нова зубцювата низка гір, а за нею ще далі, в глибу суходолу, ще далі од моря — мріла знов нова гірська низка, ще вища од першої; на деяких горах гніздилися сиві хмари.

Професор і Шмідт довго мовчали. Професор, захоплений чудовим краєвидом, почував, що йому аж плакати хочеться. Та на кінці, перевівши очі на свого супутника, він побачив, що той не дивиться на Туапсе, а понуро втупив очі вниз, у морську загату, куди звисають його ноги.

— Що з вами, Володимире Ростиславовичу? — делікатно позвідомився професор. — Чого ви сумний?

— Не сумний, а нудний... Бо й тут моя завсідня нудьга не кидає мене — од скуки здуріти можна!.. Я був думав, що новітні враження з цієї кавказької подорожі надовго підживлять мене, аж бачу, що ні... Дивлюся на ці гарні краєвиди, а самому хочеться позіхати. Все надбридло... Скрізь скучно...

— Але ж учора ви були такі веселі!..

— Справді? Ще вчора? — Він іронічно осміхнувся — Гм! Так то ж було вчора... Але ви забуваєте, де ми опинилися. Ми опинилися, та й уже зовсім, мабуть, знатуралізувалися в стороні напівгрецькій, де, самі кажете — ніхто не знає, чим одрізняється «молодий парубок» од «молодого жеребця»...

Професор допитливо подивився на Шмідта. Той помовчав та й з лінивою іронією протяг далі:

— А вже давненько один із гуманістів, або, може, Валькенаріус, або взагалі хтось із нових латинщиків, встановив був закон: Omne animal post coitum triste est[12].

І він розказав Лаговському, як ото вчора, наслухавшись Грицькових пісень, він вийшов на подвір'я до Грицька та й сказав йому привести дівку. Той привів; се була та сама Ама-лія, що в Андропулів служить. Грицько й покинув їх удвох серед гущавини тих велетенських акацій-гледічій, які ростуть недалеко коло дому. А сьогодні йому на світ дивитися бридко... до всього якась апатія,

ніщо не цікавить, душу — мов тошнить. Взагалі це кожен раз у нього буває після таких еротичних пригод.

— То нащо ж ті пригоди? — тихо перебив його професор, силкуючись, щоб у тоні його голосу Шмідт не почув докору.

— Нащо? А пам'ятаєте, може, вірш англійського поета:

How bad, how sad, how mad, how fad was it,

But how was sweet[13]?..

— Ви мною тепер не гордуватимете? — закінчив він запитом, не знати чи фанфаронсько-іронічним, чи щирим.

— Я — вами гордуватиму?! Щоправда, сам я людина хоровита, ледве животію, мені жодних таких авантур не треба — але ж через те я й не беруся бути чиїмсь судцем в отаких-о справах... Я можу вас тільки жаліти, бо ви сами собі кару завдаєте. Оцей песимістичний настрій, оця апатія до всього, оце taedium vitae[14] — хіба ж то все маленька ще кара?.. Дивуватимусь я хіба з того, як це ви можете шукати продажного кохання!.. Ви!.. Коли б хто інший, а то ви!..

— Бо для непродажного кохання я рилом не вийшов.

— Як треба розуміти оцей ваш енергійний вислів?

— Буквально, дослівно... так і розумійте!.. Рилом не вийшов... Погляньте лишень на мою пику.

Лаговський скоса глипнув очима на невродливе Шмідто-ве обличчя.

— Аполлоном Бельведерським вас не назву, але й особливої некраси теж не бачу... Людина — як людина.

— Ваша правда: шаблонна людина, з шаблонним обличчям, яких є тисячі, де не ступнеш... А братів моїх бачили? Хіба не гарненькі мордочки?

— Бачив... Хорошуни. Що й казати!

— Ну, то поруч них, через контраст, моя шаблонова пика здається просто рилом... А той контраст усі бачать завсіди, бо ми троє живемо разом.

— Але ж хіба саме обличчя... — хотів щось заперечити йому Лаговський.

— Знаю, знаю! — перебив Шмідт. — Хочете сказати, що людину можна любити й не за обличчя, а за душу... Ну, то знайте, хоч ви мене й ідеалізуєте: з мене найперший егоїст, а за егоїзм ніхто любити мене не хоче й не схоче...

— Ви не егоїст!.. — пересвідченим тоном перебив Лаговський, що саме тепер набрався ще більшої симпатії до Шмідта за його довірливу сповідь. — Ви дуже гарна людина!

— Бо ви ще мене не розібрали як слід... Ні, з мене егоїст, і я нікого не люблю... Хто до мене добре ставиться, ну, от як ви, — до тих я ще можу мати якусь симпатію, та й то не дуже глибоку. Так-

так! Егоїст, егоїст... А звісно, що егоїстичних людей і другі не люблять... Правда бувають на світі талановиті егоїсти, то їх часом люблять не за душу, а за талан. Але ж я — нездара... Шаблонова моя пика, шаблоновий і талан — це в мене йде рівнобіжно паралельно... Кажу вам такий суд про себе без усякої пересади, бо я зовсім не хочу сказати буцім я дурень або ідіот, — ні, цього немає, тільки ж я і не талан, а так собі середня, пересічна, сіренька людина...

Тут він на хвилинку спинився; але, передше, ніж Лаговський встиг що-небудь йому одмовити, він уже казав далі:

— А втім, не думайте, прохаю вас, начебто бажаю я перед вами поскаржитися на те, що мене ніхто любити не хоче!.. Чиясь любов чи нелюбов — це справді байдуже для мене, і ми навіть киньмо цю тему та й, коли не скучно вам, перейдімо до другої, цікавішої й болючішої для мене, яку я несподівано тепер зачепив... Коли я над чим серйозніше задумуюся супроти себе, так хіба от над чим... Хоч і знаю я про себе, що сам я — то так собі шаблонова, пересічна людина, ну, але ж і ті люди, всі-всі, яких я бачу навкруги, хто вони? Адже всі вони тривіальні банальні, безбарвні, неоригінальні. Як я маю дивитися на них? Я дивлюся на них згорда, з презирством... І от, коли з чого досадно буває і на що я можу щиро скаржитися перед вами, так це тільки на одну річ: завсіди я добре знаю й добре почуваю, що, дивлячись на людей згорда, сам я — анітрохи не ліпший од тих безбарвних людей!.. Не ліпший ані на цяточку!.. Отож заразом злість бере, що безпідставної амбіції та честолюбивих потягів єсть у мене чималенько. Іноді хотілося б так: бути великим світовим талантом саме для того, щоб висловити всім людям свою погорду та й щоб ощасливити їх, кидаючи їм якусь одробинку од своєї геніальності... Гарно було б кинути тую одробину з погордою і по-наполеоновськи, зневажливо гукнути: Сггё-vez chiens si vous ne le voulez pas[15]!.. Тільки ж знов кажу: у мене єсть іще настільки критичності, щоб знати, що цього не буде, бо я анітрошечки не геній: щонайбільше, я — буйніша, крупніша величина поміж іншими бездарностями, та й тільки! Розумієте? Не талан, а буйна, крупна бездарність!.. А коли це знаєш свідомо, то тільки нудьга бере і думаєш: «Чого жити на світі?»

— Я не розумію насамперед, яка мета вашого само-копирсання, — тихо перебив Лаговський саркастичну й нервову Шмідтову сповідь: — І не радив би вам завдаватися марними питаннями про те, чи ви геній, чи не геній. Може, другі люди й захотять розібрати, хто ви, та нащо вам самому це знати? Будьте тим, чим ви можете бути, до чого ви здатні, до чого вас тягне ваша природа, і не питайтеся, чи у вас виходить із вашої любої

для вас праці щось геніальне, чи не геніальне. Он от іволга співає дуже не зле, та й горобчикове щебетання буває любе, і вони щасливі собі. А якбищо горобчик або іволга захотіли були неодмінно поставати геніальними солов'ями, то, певне, що й другим смішні були б їхні силування, та й вони самі були б нещасливі... Щодо мене особисто, то я радий, що я анітрохи не цікавлюся знати про себе, чи талан я, чи так собі середній робітник. І вам даю пораду: робіть, як я роблю. У вас же є наукові інтереси — ну, й працюйте над наукою, і будете спокійні духом. От побачите, що тоді і другі люди, а не ви самі, вам на несподівану втіху скажуть, що в вас і талан є і що ваша праця комусь другому теж корисна або комусь люба; а коли того люди й не скажуть, то принаймні вам самим зостанеться невідклична втіха, що ви працювали над цікавою для вас працею і не скучали, не нудили тоді світом... Та от же й про вас мені ваш меценат-професор казав, що ви йому подали дуже добре написану статтю «Звичаєве право у кабардинців» і що в вас добрий науковий талан.

— Гуано перувіанське моя стаття! Он що! — саркастично вимовив Шмідт. — То ви думаєте, що юридичні науки — моє покликання?!

— А то ні?!

— А ні! В тій історії моєї юридичної кар'єри моя неоригінальність і крупна бездарність аж виблискують. Батьки мої спершу були хотіли, щоб я пішов на математичний факультет або в інженери, бо я, бувши гімназистом, мав нахил до механіки... Але я, попросту на злість їм, пішов на юридичний факультет. Незабаром той факультет мені розлюбився; тільки ж я, ганчіркообразний, все-таки не кинув того факультету, але, без усякої симпатії до правничих наук, блискуче перейшов усі чотири роки університетського курсу!

— Ну, то значиться, у вас був-таки талан до юридичних наук!

— Ну, ні!.. Ви в гімназії любили грецьку та латинську мову?

— Ні, — одказав Лаговський.

— А яку одмітку мали?

— Найвищу. Чужі мови мені легко даються.

— Я так і думав. Так ви повинні зрозуміти мої юридичні успіхи... Іноді, правда, мені й здавалося, що я вроджений правник, але от зараз бачу особливо ясно, що це не моє покликання... Так!.. Ну, слухайте далі. Відбув я, значиться, університетський курс. Потім отак само, без любові до вибраної теми, я совісно написав компілятивну статтю про звичаєве право у кабардинців, за яку мене запрохано зостатися при кафедрі. Тепер я готуюся до антипатичного мені магістерського правничого іспиту — і через свою бездарність, мабуть, блискуче складу його. Рівночасно пишу

дисертацію на тему, яку мені порадив мій професор: «Закони про спадщину в старомосковському праві XV—XVII віку і в тодішніх народних поглядах». Тема ця — мені така цікава, як торішній сніг. Але, побачите, я — через свою шаблоновість і бездарність — знаю вже, що дуже добре напишу й оборону цю дисертацію... та й засяду на професорській кафедрі... і поважно викладатиму студентам тую науку, до якої сам ставлюся з презирством!.. «Закони про спадщину»... це що ж таке? Це — вияснення того питання, як треба поділити поміж спадкоємцями подерті штани... господи, господи!.. Невже нас, проти нашої волі, ще мало давить буденщина, щоб я і в своїй духовній праці не хотів од неї одірватися?! Адже й без того всяка буденщина насильно вдирається в наше життя, буденні дрібниці силоміццю заїдають нас, од тих спірок про «подерті штани» і таке інше вже й так нікуди втекти не можна!.. В душі я радий був би, щоб міг хоч на хвилину забутися про щоденну мізерію й дріб'язки; радніший був би одірватися од неї, одірватися од усяких таких банальностей життя, як діленина тощо... Се в душі, в теорії. А на ділі, в практиці — от бачите, що роблю! Сам, добровільно, без чужого примусу, обібрав собі спеціальність — виясняти, як треба ділити подерті штани!.. І для кого виясняти! Адже кому треба буває ті штани ділити? Саме таким людям, яких я зневажаю з цілого серця!..

— То киньте таку нелюбу спеціальність! — зачудувався Лаговський. — Змініть її на таку, котра вам до вподоби... на таку, що ви до неї здатні і прихильні.

— А котра спеціальність мені до вподоби? До котрої я здатний і прихильний?..

— Ну-у-у, Володимире Ростиславовичу! Чи мені це знати, чи вам?.. Може, прикладна математика, механіка...

— Ат! Нема такої спеціальності, щоб мені подобалася... Всі спеціальності — банальні, всі вони — нудні, всі нічого не варті... Ще юридична — ніби трохи цікавіша.

Лаговський задумався, але зараз пригадав, що й давніш, у Криму, і оце недавнечко, на пароплаві, Шмідт залюбки перегортав ліберальну часопись «Право» і, здається, щиро казав, що ця часопись просто аж будить його до боротьби проти сучасного несправедливого світового ладу і що він радий із своїх юридичних інтересів, бо вони дозволять йому свідомо дивитися на світ і на його суспільний лад... Він голосно нагадав це й Шмідтові.

— Може, я це й був казав, — похмуро одмовив той, — але тепер того не скажу. Бо сьогодні з самісінького ранку якась огида мене взяла до всяких життєвих тривог... До чого всі ті пориви, всі ті протести, всі ті невдоволення з сучасного ладу?.. Хіба не краще

— втекти кудись геть од усяких «треволнений» і закопатися кудись у таке місце, де жодних ідей немає!.. Ат! — махнув він нарешті рукою. — Мізерія — ім'я мені, мізерія!

Несподіваний здогад разом просвітлив професора. Він притяг до себе Шмідтове обличчя і скількись разів ніжно й жалісно поцілував.

— Слухайте, дорогий мій Володимире, — шептав він, ласкаючи його голову, — ах, вибачайте, що вас так коротко зву, але ж ви, мабуть, дозволите мені звати вас попросту Володимиром?.. Ну, то слухайте, дорогий мій, що' я вам скажу: вірте мені, що жодних серйозних розчарувань у вас немає і не повинно бути. Бо я тепер зрозумів, що з вами діється. Все те, що я чую од вас, це — кажучи вашими таки словами — tristitia omnis animalis post coitum. Але ж треба думати, що вчорашньої авантури у вас не буде вже знов ані сьогодні, ані взавтра, ані післявзавтрього... Так? Ну, то в такім разі... Тільки ж простіть, що я зараз торкнуся грубого й цинічного пункту... фізіологія каже: що із свого організму чоловік оддає жінці, те в нім фізіологічно поновлюється за три дні; а коли так, то... це якраз із вашого таки матеріалістичного погляду... повинен буде й ваш лихий настрій за три дні статися гарним... Ви вже вибачайте, що я вам плещу такі грубі тривіальності, — перепрошував він Володимира зовсім наївно та й по-дитячому дивлячись йому в вічі. — Але справді, якраз отаке враження я виніс із цілої нашої розмови; і думаю тепер, що ваш оцей настрій не може тягтися довго: він тимчасовий. Та ще от моя рада вам: ви вже й тепер своєю сповіддю на половину очистили свою душу, а...

— Еге ж, еге ж, очистив! — буркнув Володимир, перебиваючи його. — Тепер душа в мене стала така чистенька, наче недавнечко вичищена клозетна яма, що позбулася свого золотистого делікатного змісту і стоїть порожня і готова служити надалі своєму високому призначенню.

Лаговський розсміявся.

— Бодай вас! Чого тільки ви на себе не наклеплете! — лагідно дорікнув він. — А ви далі вже не поганьте себе знову: тікайте од зносин із жіноцтвом, то все й буде гаразд... Знаєте, що прийшло мені зараз на думку? Ми, люди, певне, скидаємося на отой молодий кущ зілля, що якось виріс отут на молу (він показав на зілля в розщелині поміж камінням): глядіть, зараз він — свіжий, зелений і буде таким, аж доки не дасть насіння; тоді — всихає, бо вся сила втрачена. Отак, мабуть, і чоловік: доки береже свою продуктивну силу та й не витрачає себе — доти він зостається свіжий, необезсиле-ний... Але простіть... Які наївні дурниці знов я плещу!..

Володимир помовчав, йому хотілося про щось звідоми-тися, але він не зважувався задля дражливої делікатності тієї речі.

— А скажіть, Негг Professor, — насмілився він нарешті, — ви... жінок таки не знаєте? Живете справді аскетом?

— Що ж тут дивного? — без манірності, зовсім природно й попросту сказав Лаговський. — Адже мені три чисниці до смерті. Я слабий, не до жінок мені... Знов же й науці своїй, сухій науці, я оддаюся так сильно, що всякі похоті мусять пропадати... Це, мабуть, усім відома річ. Чув я був колись із народних уст, що в жидівському талмуді точно визначено, скільки разів на тиждень, чи на місяць, чи на рік кожна жінка сміє не то щоб бажати, а попросту аж вимагати од свого чоловіка, щоб він неодмінно прийшов на ніч до неї; ну, так для купця — одна норма, для ремісника — знов друга і так далі, а вченому рабинові норма — один раз на рік, один-од-нісінький раз; і більше ніж один раз на рік рабинова жінка не сміє й добиватися законних подружніх любощів од свого чоловіка, коли він сам не схоче... Такий закон — навіть для здорового рабина... А для хоровитого — ну, тому жінок, очевидячки, не треба!..

— Ах, це я розумію, бо й сам помічав, що книжкою або розумовою роботою геть проганяються всякі сексуальні за-баги. Але ж ви не тільки вчений... ви ж і поет!

— То що?

— Ваші вірші — гарні пісні про кохання... Невже вони не мають реальної підстави?.. Та й узагалі це, здається, психологічний закон такий для кожної поетичної вдачі — мати собі даму серця, виспівувати радість од зустрічі з нею або горе од розлуки з нею. А ваша вдача — поетична.

— То ви думаєте, що кохати даму серця — це значить бажати грішних відносин із нею?! На вашу думку, кохання веде будь-що-будь до блудодійства! — згукнув професор аж обурений. — Ідеального, чистого кохання немає?!

— Я в ідеальне кохання не вірю та й завсіди був думав, що поети брешуть, коли про нього співають. Або роблять так, як Данте: виспівують Беатріче, а сплять із своєю правною подругою Джеммою.

— Ну, коли не вірите, то краще покиньмо цю розмову, — сухо сказав Лаговський, підводячися. — Та вже час іти додому.

— Але сидіть, сидіть! — придержав його Володимир. — Не сердьтеся на мене, бо це я свою власну погану мірку прикладаю до всіх. Я був колись страшенно закоханий, готовий був плазувати перед дамою свого серця, мов найпослідніший раб; я мучився, чому вона мене не любить, нудився, страждав гірше од усяких друкованих поетів... Тільки ж, пам'ятаю, ніколи мене не

кидала одна гадка, одно бажання: зменшити віддаль між мною і дамою мого серця на мінус три вершки... Ет, поганець з мене, он що! — махнув він рукою. — Ви святий, а я поганець!

— Нащо ви клеплете на себе всячину? — сказав порушений, засоромлений Лаговський, притягуючи Володимирову голову до себе на груди. — Хіба ж я не бачу, що ви не такий, як кажете про себе, а попросту хочеться вам себе сьогодні бичувати? Бідний хлопче мій!

Він ще дужче пригорнув його голову до себе та й обцілував її... Потім вони підвелися й пішли з молу.

«Чудний отой народ — поети! — думав собі Володимир, ідучи поруч професора і скоса дивлячись на його бліде, виснажене обличчя, що задумливо гляділо на гарне Туапсе. — Невже я себе не знаю, а він мене знає? Невже я справді такий, яким він мене ідеалізує? Ох, недурно кажуть, що поети — брати божевільних... А подивіться на нього — от хто щасливий, так щасливий! Іде — та й жадібно вдихує в себе повітря, аж п'є його, і нюхає його, і задушується з поетичного впою та захвату. Таки так: коли хто щасливий на світі, так то, запевне, він!.. Слабий, хоровитий, на ладан дише — а душа його життєвою гармонією тішиться щонайповнішою, бо має він для життя свої виразні, свідомі завдання... свідомі, органічно відчуті... не знає жодних рефлексій та душевних дисонансів. На здоров'я занепадає він аж так, що смерть не сьогодні-взавтра вирве його, мабуть, геть із сього світу, але дивіться: поки що він весь щасливо сполучений із світовим життям... зв'язаний із життям і з цим світом органічно, кожним своїм фібром, кожним почуванням, кожним наміром, думкою і вчинком,

бо не почуває себе зайвою людиною на світі... А я?.. Між мною і життям — самісінька дисгармонія!..»

А Лаговський, що справді дорогою впивав у себе й гарне морське повітря і чудову красу кавказької природи і взагалі почував себе зараз дуже до ладу, йшов та думав про те, яка гарна людина з отого Володимира та наскільки Володимир переважає його морально. Через свою сповідь, через усі ті гріхи, які, — думав професор, — Володимир навмисне на себе наклепав, піднісся Володимир у професорових очах на високий п'єдестал, мов яке божество, і професор радніший був служити тому своєму ідолові, мов вірний раб панові. Ранні дитячі літа Лаговського упливли самотою; од людей через свою убогість він і в гімназії і в університеті зазнав був чимало кривд і образ, взагалі нечасто бачив ласку; самотли-вий, він звичайно міг шукати розваги тільки в книжках, та в поезії, та в музиці; дуже рідко блиснув був йому промінь людської прихильності. Потім, несподівано для себе

вибившись як стій на професорське становище, міг він душею суб'єктивно заспокоїтися тільки проти суспільних людських образ, які давніше були падали на нього часто; його плебейську амбіцію вже відтепер люди не кривдили, його поважали, нервам його стало легко; але самота, як гірко давила його передше, так гірко іноді давила й тепер, і зовсім до кінця її вигнати не могла ані наука, ані поезія... І от оце тепер приходить йому таке щастя: він більше вже не сам, у нього є брат, та й який брат! Людина, що такої ідеальної нема й на світі — така людина, що сам він не вартий «отреши-ти ремень сапогу ея»...

Генеральша сиділа в своїй світлиці й переглядала якусь «смету», що їй написала для її «участка» туапсинська будівельна комісія, коли це увійшли Володимир та Лаговськй. Володимир сів на стільчику, трохи підтомлений з ходіння по сонцю, а професор став позаду нього та й, зіпершися ліктями на його плечі, мов на поручата, притиснувся своєю щокою до його голови. Потім він підійшов до генеральші, що бачив у ній тепер втілену добрість, і, нічого не кажучи, підніс і притулив до своїх губів її руку; вона тихо поголубила його по голові. Потім Лаговський знов пішов до сидячого Володимира і, щасливий, сперся ліктями об його плечі.

«Що за мила дитина отой Лаговський!» — думала генеральша, з лагідним осміхом дивлячись на нього й на свого сина.

«Поет!» — міркував Володимир, почуваючи теплу професорову щоку коло свого виска.

А щасливий Лаговський думав собі: «В Гетевому «Фаус-тові» єсть в одному місці питання: Kannst du dem Augenblic-ke sagen: Verweile doch! Du bist so schon[16]! Ну, я для себе смію гордовито перевернути цей вірш інакше: Ich kann dem Au-genblicke sagen: Verweile doch! Du bist so shon[17]... Постій, хвилино, ти — така прекрасна!

VIII

Трохи обговтавшись та обглядівшись у Туапсе за два дні свого побуту, і професор, і Володимир засіли кожен до своєї повсякчасної роботи. Професор писав для Академії наук рецензію на одну математичну розвідку, що прислана була на премію, і багацько порався коло всяких інтегральних вичи-слювань, а Володимир копався в «Судебнику царя Івана III» та в «Уложенії царя Олексія Михайловича». За роботою розмовляти їм доводилося мало, а втім Лаговський помічав, що Володимир іще смутний і не має великої охоти розбалакуватися.

На четвертий день після того, як вони були сиділи на молу, їм захотілося піти зоглядіти дуже гарну на краєвиди шосейну бруковану дорогу, що йде з Туапсе повздовж морського берега,

роблячи зигзаги серед прибережних гір, — іде вона на північ, до Новоросійська. Сонце ще не вечоріло і сильно припікало, та за прохолодною бризою, себто вітрецем, що подихав з моря, йти було неважко. Там і сям, серед битого шосейного шляху, на сонці грілися жовті гадюки і, зачувши тупіт од ніг наших пішоходців, із шелестом тікали з битого шляху набік, поміж темну лісову непроглядну гущавину; а вже ж туди ніхто не міг би продертися за ними крізь шпалерну стіну велетенських товстенних ліан, завгрубшки з людську руку, які міцно пообпліталися навкруг деревних стовбурів і суків і перекидалися з одного дерева на друге; а де не видно було ліан, там густо-густо повився на деревах плющ та позаростав усе волохатий сивий ломоніс-клематіс і непролазний, дуже чіпкий і колючий paliurus aculeatus, трохи схожий начебто із акацією; по-тутешньому він зветься «держидерево». Колись давніше отаких гущавин тут не було, ще тоді як жили тут черкеси-шапсуги; тоді були тут славні сади, та городи, виноградники; бо Черкещина вела жваву торгівлю і садовиною з Туреччиною, що присилала в черкеські порти безліч торгових кораблів та фелюк; але тепер, за чверть століття, відколи Кавказьке побережжя спустіло, воно геть позаростало буйною могутньою порослю та й нагадувало непроглядні дівичі ліси та пущі Південної Америки; тепер важко навіть хоч трохи розпізнати які-небудь сліди од колишньої дуже високої хліборобської культури, що цвіла тутечки. Нікого з людей на шляху не зустрівалося, бо яких-небудь новітніх осад та колоній замість покинутих черкеських аулів іще тут обмаль. З гущавини часом чути було рохкання: десь поблизу бродив дикий вепр.

Коли шлях піднімався на гору, то зліва внизу раз у раз з-посеред зелених дерев блищало перед нашими пішоходцями море; справа внизу одкривалися чудові долини, а за ними маячіли вкриті лісом гори, наче велетенські зелені смушеві кучеряві шапки. В обох панків на душі настав гарний настрій. Професор радніший був би мовчати та тільки любуватися на ту прекрасну дівичу природу, але Володимирові хотілося балакати, і він щебетав про абищо. Дуже часто він розповідав Лаговському цікаві, на його думку, юридичні випадки, які він познаходив у «Судебнику Івана III», які торкалися поділу спадщини. Лаговський з увічливості слухав його привітно, але не хотячи згадував собі не дуже давні власні слова Володимирові: «Ділять подерті штани». А мрійлива його думка сама собою линула кудись у надхмарну височінь або ген-ген за синє море. В усякім разі він був радий, що Володимирова похмурість пропала.

Несподівано Володимирова розмова звернулася на цікавішу тему. Вони саме були спинилися, щоб посидіти коло одного

джерела під нависли ми скелями. Ті скелі були, як узагалі на прибережній Закавкажчині, з ламкого каміння, що зветься тріскун.

— Гранітів, як у Криму або в Фінляндії, тут щось не видко, — зауважив Володимир. — Ах, про Фінляндію... В останньому числі «Права» є страшні звістки про нові утиски й самоправства нашого правительства в Фінляндії.

Він з гарячим обуренням зачав розповідати Лаговському факти. А той, хоч йому лікарі задля нервів рішуче заборонили інтересуватися політикою, ба навіть читати щоденні часописи, зачав жадібно його слухати і обурювався ще більше, ніж Володимир. Нарешті, задихаючись од гніву, він крикнув:

— І коли фінляндці додумаються та й уб'ють російського генерал-губернатора? Один-однісінький є лік проти всіх тих бюрократичних виродків: терор! Проти «августейших», «самодержавних» бюрократів нехай працює й воюється «августейший, самодержавний» динаміт!

— Ого, пане професоре! — здивувався Володимир. — Щоправда, сам я, як і всі благополучні російські громадяни, нічогісінько не маю проти терору. Нехай гинуть бюрократи всякими способами... особливо, коли не сам я, але інші люди вбиватимуть їх і рискуватимуть собою... Тільки ж для мене це великий сюрприз — чути цеє саме з ваших уст. А хіба ви забули, як ви в Криму були хвалилися мені, що вам байдуже до політики і що ви хочете знати тільки чисту науку та чисту поезію? Звідки ж тепер такий радикалізм?

Лаговський, заклопотаний, заходився був докладно пояснювати своєму молодому приятелеві, що політичні пересвідчення — це одна річ, а активна політика та агітація — це друга річ, і що хоч утікати од політики він мусить, та робить це тільки через свою хоробу, але ж зовсім викоренити свої органічні політичні симпатії і антипатії він не може. Підступив він до цієї теми здалека, бо хотів її вияснити якнайширше, а Володимир знов не хотів розуміти, що то за політичні пересвідчення, які активно не виявляються, а тільки десь платонічно ховаються. Розпочалася спірка, Володимир незвичайно захопився всією тою розмовою та й доводив, що кожна поступова людина повинна чинити щось рішуче, а не обмежуватися голими та ще й потайними пересвідченнями, — коли це несподівано зачулося кінське тупотіння та й з-поза скелі виїхало двоє кавказців-верхівців, а з ними жінка, теж верхи. В усіх трьох були горді й вродливі обличчя — не ті за-смаглені й дикі обличчя, які бувають, приміром, у грузинів. Ні, лиця в цих гордих людей були делікатно білі, аристократично білі, навіть трошки бліді, з дуже тонкими

рисами, чисто європейського, інтелігентного типу. Це були нащадки тисячолітніх кавказьких піратів — черкеси-шапсуги з недалекого новітнього аулу Георгіївського, де російське правительство поосаджувало трохи чи не всіх тих нечисленних шапсугів, котрі не схотіли йти з рідного краю в Туреччину. Вони прямували тепер до Туапсе.

На Кавказі воду з гірських річок та течій не п'ють, бо бояться захопити болотну пропасницю; але просто з джерел пити можна. Шапсуги на часину злізли з коней, підійшли до джерела, де сиділи Лаговський з Володимиром і перебили їм розмову. Ті розбалакалися з ними, потім прохали їх вимовити по-черкеськи, чудувалися з численних трудних звуків шапсузької мови, де часом важко буває одрізнити приміром ***х, ш*** та с; бо от «дочка» буде по-шапсузьки щось середнє між ***хіпхахун, сіпсасун*** і ***шіпшашун***\ «кінь» — не знати, чи ***шы,*** чи ***хы,*** чи ***сы;*** «100» — чи ***шшо^{н},*** чи ***ссо^{н},*** чи ***хьхо^{н}.***

З дальших розпитувань виявилося, що «2» буде по-шапсузькому щось середнє між ***ткy*** і ***т'у,*** а «7» — зветься по-шапсу-зьки таким словом, де чується звук середній між ***л*** і ***р:*** ніби ***бло^{н}***, ніби ***бро^{н},*** та ще й з гугнивим ***н*** на кінці слова, на лад французького носового ***п.*** Чи єсть яка неоднаковість поміж «4» та «10», того ані професор, ані Володимир спершу довго не могли пізнати, аж доки розібрали, що «4» — то буде ***тvо^{Н},*** а «10» — ***псо***", з дуже твердим ***с.*** Черкеси охоче з легким усміхом вимовляли перед ними всі оті круті слова; часом злегка сміялися, коли ті не могли вимовити їх за ними.

Таким способом розмова про невикорінимий органічний, але мовчущий радикалізм Лаговського, перервана черкеським під'їздом, зовсім позабулася та й не поновилася вже й тоді, як шапсуги од'їхали од джерела та й побасували шляхом до Туапсе. Володимир і Лаговський підвелися і собі потихеньку почвалали назад до Туапсе. Тільки дивлячися вслід добрим черкеським коням, що мчалися галопом і потроху щезали з очей, Володимир знов згадав останнє число часопису «Права», через яке саме була й почалася в нього розмова з Лаговським, та й весело розсміявся здоровим грудним сміхом.

— А от іще згадав: у рубриці «Дрібних вістей» я вичитав у «Праві» під научно-термінологічним соусом одну трошки пікантну анекдоту, — жартівливо сказав він до Лаговського. — В табуні пасся добрий жеребець, а з чужого сусіднього табуна пустили до того жеребця свою кобилу. Тоді хазяїн жеребця запозвав того другого хазяїна до суду. Одбулася розправа — і офіціальний правничий заголовок, який надано тій розправі, був такий:

«Дело о растрате семени чужого жеребца»...

Оповівши це, Володимир наївно і безжурно зареготався.

— Ах, чудовий краєвид!! Дивіться — раптом перебив він сам себе. — Як вертати назад та спускатися з гори, то виглядає він ще краще, ніж був тоді, як ми йшли туди, на гору...

Потім він безжурно засвистав оперову мелодію, Офелії-ну пісню:

Pale et blonde
Dort sous 1'eau profonde
La Willis au regard de feu.
Que Dieu garde
Celui qui s' attarde
Dans la nuit au bord du lac bleu[18]**!**

Видно було, що він забувся вже й за тую «трошки пікантну» анекдоту, яку оце зараз був розказав, забувся і про все інше, а тільки мав потребу: радісно дивитися на світ.

Лаговський, скоро вчув од Володимира анекдоту, миттю згадав собі й недавню любовну його пригоду із служницею, і тую довгу сумовиту бесіду, що три дні тому відбулася в них на молу; згадав і свої власні слова до Володимира про те, що витрачена чоловіча енергія повинна фізіологічно поновитися за три дні. І не міг він тепер не порівняти тодішнього песимістично-смутного Володимирового настрою до теперішньої його сангвінічної веселості та життєвої радості або до того міцного ентузіазму, з яким він оце недавнечко доводив, що, мовляв, треба не голих ліберальних симпатій — тільки фактичної боротьби проти сучасного політичного неладу. Отже, виходить правда, — думав професор, — що доки людина тікає від жіноцтва, доти в неї й енергія ціла, і снага єсть, і життя їй на радість... А ще ж виходить і те, що вся Володимирова сповідь, отоді на молу, була його вмисним поклепом та клеветою на самого себе. Справжній, дійсний Володимир — оце зараз передо мною; а все те, що він мені тоді казав був про себе, то була — коли держатися Володимирового терміна — так собі tristitia omnis animalis post coitum, то було явище тимчасове, а не справжні, постійні ознаки Володимирові. Тепер, по трьох днях, як повернулася вся тая сила, що він у собі був зруйнував, я бачу саме такого Володимира, яким він бува нормально».

Лаговський ще раз подивився на веселого, оживілого парубка, що йшов коло нього, та й узявся з ним попід руку. Отак вони йшли якийсь час. Лаговський чув себе безмірно щасливим, що його приятель, його побратим — знов такий самий, який був давніш. Далі він на хвилину спинив Володимира, щиро подивився йому в вічі і запечатлів на його ло

бі довгий поцілунок.

«Що це з ним одразу сталося? — міркував собі той, але вже не дивувався, бо потроху звик до професорових чудацтв. — Яка він іще дитина, отой учений професор!»

У тій братерській приязні, яка між ними зав'язалася, пануючою стороною був він, а не професор, і це йому підлестювало. Він догадувався, що він міг би, аби схотів, і командувати Лаговським, наче хазяїн. І це теж його тішило.

IX

Надвечір того самого дня прийшов пароплав із Росії. Генеральша, Володимир і Лаговський вийшли на пристань, бо знали, що з цим пароплавом приїде генерал Шмідт та два другі його сини, середній — Аполлон та наймолодший — Костянтин. З ними мала приїхати ще й стара компаньйонка генеральші Шмідтової, колишня бонна, або гувернантка, її дітей.

І справді вони приїхали. Обидва брати були ще студенти: мовчазний Аполлон — лікар, жвавий Костянтин— філолог-словесник; Лаговський чув про нього, що він пише непогані вірші, але чомусь прихиляється він до незрозумілого декадентства. З Володимиром у обох братів не було нічого схожого в їхньому типі, бо вони вдалися вродою в батька-німця, а не в матір-московку; обидва були гарні блондини, з виразистими, мрійливими, навіть трохи сентиментальними очима.

Володимир поздоровкався із своїми молодшими братами холодненько або доволі байдужно, бо йому ніколи не любо було, що вони зовсім не визнають за ним жодного авторитету. Та й вони зустрілися з ним без особливих радощів; видко було, що їхньою симпатією він не тішиться. Навпаки, з Лаговським вони привіталися дуже прихильно, хоч знали його досі більше з оповідань, ніж особисто. Прихильно й щиро привітався з ним генерал Шмідт.

— Ну, що? Вдоволені з Туапсе? Не жалієте, що поїхали сюди, а не в свій порохний Крим? — запитавсь він. — Жінка каже, що ви себе почуваєте тут avotre aise[1].

— Я вдоволений не стільки з самого Кавказу, хоч який Кавказ гарний, — тихенько проказав йому Лаговський, — скільки з того безтурботного душевного спокою і з того щастя, що я побачив тут, дякуючи вашому Володимирові та вашій жінці. Щасливий ви батько, що маєте таку сім'ю!..

Вони щиро обійнялися. Генерал дружелюбно поплескав молодого професора по плечу, і всі разом пішли з пристані. Два турчини потягли їхні чемодани, та скрині, та всякі клуночки. Генеральша з компаньйонкою пішли з турками до квартири, себто до школи, щоб розташувати все привезене. А генерал із синами та

з професором піднялися на церковний горбок та й, посідавши на лавці, задивилися на прекрасний вид, що простелявся перед ними.

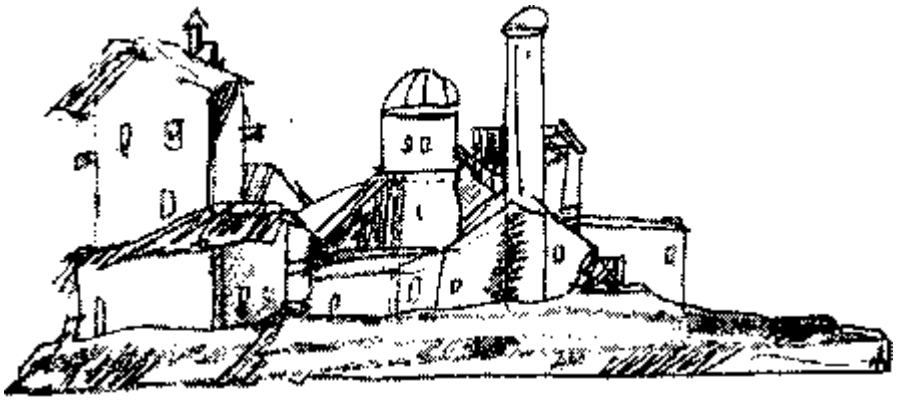

— А це що? Гармата! — скрикнув жвавий Костянтин, побачивши десь поза порослю, серед кущів волохатого ломоноса, заржавілу гармату, не дуже й далеко од тієї лавки, де вони посідали.

— Тут, де тепер церква, був колись російський форт, звався Вельямінівським; в ньому сиділа чималенька російська залога, здебільша з кубанських козаків-українців, — сказав генерал, що пам'ятав військову історію Кавказького надбережжя. — Та он, дивіться, видко навіть зостанки кріпосної мурованої стіни... а оце ж, видко, був вал... Після замирення кавказького, вже як розпочалася турецька війна 1877 року, самі руські зруйнували цей форт, щоб тут не могли закріпитися турки. Але до того часу, цебто ще в першій половині 19-го століття, цей Вельямінівський форт був дуже важною бойовою точкою, бо звідси велася боротьба проти черкесів-шапсугів, що сиділи своїми аулами геть навкруги: отут у Туапсе, і по всіх сусідніх горах... Російський гарнізон був тут неначе в облозі. В затоці раз у раз стояли напоготові проти черкесів руські військові кораблі... Навіть провіант підвозився з Росії військовими кораблями, бо простий корабель були б перепинили піратські фелюки...

— А де помер приятель Лєрмонтова та Грибоедова поет князь Одоєвський? — спитав Костянтин. — Він, здається, мав померти у форті Вельямінівському, з книжкою Гетевих писань у руці.

— І може бути, що вмер якраз на тому самому місці, де ти сидиш, — осміхнувся генерал, — бо, мабуть, отут, де ми тепер сидимо, було вікно, а коло вікна, певне, стояло його ліжко... Для твоєї декадентської фантазії це дуже вдячна тема...

— Він помер з малярії? — спитався студент лікар Аполлон.

— А з малярії... Тут малярія чинила часом такі страшні спустошення, що аж повірити важко... Якось... здається, в весну

1840-го року... шапсуги були енергійно затакували кріпость і щасливо вдерлися через кріпосні стіни в форт... То назустріч їм наші солдати, хитаючися, ледве могли підводитися з постелей і дивилися на ворогів каламутними, апатичними очима: ціла залога лежала в недузі, всіх знесилила кавказька малярія... Та от у «Споминах» генерала Філіпсо-на, що був тут у надбережній Черкещині за часів царя Миколи І, я читав, що дуже й дуже часто російські солдати самі перебігали до черкесів, робилися дезертирами, своєю волею йшли в черкеський полон, аби не зоставатися в малярійному форті, де їм грозила неминуча смерть од болотяної трясці. Генерал Філіпсон бачив навіть курей, які щоденно трусилися з тої клятованої пропасниці... Бо руські селилися, своїм рідним звичаєм, поблизу річки або деінде в низьких місцях... не так, як черкеси, що вміли добирати для людських осель сухіші, здорові ґрунти і що по нездорових вогких місцях держали хіба сади, городи та ниви... Та й узагалі тисячолітня або, може, трьохтисячолітня практика докладно навчила черкесів, якими способами треба боронитися проти місцевої тутешньої малярії... якої гігієни треба триматися...

97

З цього приводу розпочалася балачка на обов'язкову кавказьку тему: про малярію та як од неї встерегтися. Генерал, жартуючи, сказав, що російські панії на Кавказі і за ними їхня мама виробили собі короткий катехізис, де є три заповіді: не сідай спочивати на вогкій землі, одягай або напинай пальто, як сонце має заходити, і не пий непрокипі-лої води.

— Побачите, професоре, вона ще й вас силуватиме наче школяра, щоб ви затвердили цей катехізм та одповідали їй точно напам'ять, — засміявся він. — Але добре, що згадав про неї, час мені до неї вже йти... А ви собі тут зоставайтеся, погуляйте...

Лаговський і троє молодих Шмідтів зосталися й сиділи.

— Так отут, де ми безжурно сидимо, згасло колись поетичне життя: помер князь Одоєвський, «христоподібний» поет, як часом звали його... — задумливо вимовив Лаговський, дивлячись не на Шмідтів, а в голубу безкраю морську далечінь. — Ну, це тема, варта й когось кращого, ніж декадентів... Але вибачайте мої слова! — схопився він, звертаючися до Костянтина. — Я ж колись чув та тепер забув, що й ви самі — декадент...

— Нічого, нічого! Нехай Бог вам простить ваше глузування, — добродушно одборонявся той. — Це ви десь дуже загорділи з останніх рецензій на ваші твори...

— Яких рецензій? Я не читав!..

Костянтин показав Лаговському зміст двох рецензій на його оповідання й на збірку ліричних віршів. Обидві рецензії були

голоси поважних критиків і дуже похваляли пись-менський талан Лаговського. Той сильно засоромився, як почув се од Костянтина.

— Зацікавлений рецензіями, — казав Костянтин далі, — я й сам пильно перечитав ваші писання, бо нема де правди діти: звичайно, як дивився я на вашу вбогу, непоказну одежу, то думав собі, що ви — якийсь там учений бурсак, та й тільки... Ну, перечитав і по щирості скажу: у вас напрочуд гарний ліричний талан. Особливо оті кримські поезії.

— Перестаньте, дорогий Костянтине! — прохав його засоромлений Лаговський.

— Щаслива ви людина, — казав знов далі Костянтин, — йде вам слава за науку, йде вам слава через поезію. Tanto gi-ovane — egi'a tanto celebre[19].

— Будьте ласкаві, Костянтине, не кажіть мені ніколи нічого такого! — аж розсердився Лаговський, весь спалахнувши. — Я не хочу знати, що я таке: я працюю над наукою — бо мені це дає втіху; я пишу вірші або повісті — бо мені це любо; але не хочу я знати, якого сорту мої вироби, — не хочу знати ані похвал, ані доган.

— Та чого-бо ви сердитеся? — добродушно дражнив його Костянтин. — Я ж не належу до тих черствих, непоетичних людей, яким ви гордо забороняєте своїми віршами читати всю свою лірику, повну поетичного огню, та й кажете, що в них серце не з воску, а з тіста:

Віск — отой розтане,
Як огонь пригріє.
Ви ж — неначе тісто,
Що з огню черствіє, —

продекламував він строфу із поезій Лаговського та й ненароком зустрівсь очима з Володимиром. У того раптом промайнув в очах ворожий вираз.

«Невже Костянтин оце шпурляє камінці на мій бік?» — сердито подумав Володимир.

«Володимир, здається, приклав цей вірш до себе, — блискавицею перебігла гадка в Костянтина. — Ну і нехай!» — зневажливо подумав він і голосно казав далі до Лаговського:

— А от, іще хотів би вам зробити увагу про ваші вірші. Ви зовсім марно одхрещуєтесь од декадентства, бо всяких декадентських настроїв єсть і в вас чимало... І взагалі весь ви — типовий декадент! Адже знаєте що? Навіть оцей ваш стоїчний чи дервішеський одяг — хіба це знов не щось декадентське?

Лаговський запротестував. Зав'язалася довга спірка про те, як

розуміти декадентство, та чому, приміром, Гейне не є декадент. Спорилися здебільша Лаговський та Костянтин удвох, а Володимир і Аполлон більше мовчали та слухали — от хіба іноді тверезий, розсудливий медик Аполлон докидав свої колючі, насмішливі коментарі на Костянтинову декадентську оборону, пособляючи таким чином Лаговсь-кому.

— Знаєте що? — надумався нарешті Лаговський до одного жарту. — Що декадентство не є поважне мистецтво, а є попросту дурниця й шарлатанство, се легко буде показати чисто емпірично, всім навіч. Адже декадентські вірші легесенько може написати будь-хто: кожен охочий і кожної хвилини, аби схотів... і на тему, на яку хочете — ну, приміром скажемо, на таку тему, як

Отложные абрикосы на эмалевой стене...

А для проби давайте сами зробімо отут декадентське «радение» та й складімо якусь декадентську поезію... Я нехай придумаю перший рядок... тоді ви, Аполлоне, швидше, не гаючись, придумайте якийся другий рядок, але не задумуйтесь! Кажіть вірш, який скоріше прийде в голову, байдуже, якого він буде змісту, аби формально виходив римований вірш!.. Тоді знов ви, Костянтине, не гайтесь, а складіть нашвидкуруч третій рядок, знов-таки не дбаючи про зміст і про логічність... тільки аби не задумуватись і не баритися, а казати вірш швидше і аби виходило під риму... А ви, Володимире, так само закінчите строфу.

Костянтинові з Аполлоном тая жартівлива гадка сподобалася. Тільки Володимир з холодною іронією одрік, що він не візьме участі в забаві:

— Бо я не поет: краще сидітиму простим свідком та й послухаю поетів, — вимовив він крізь зуби.

— Ну, музо! Приходь! «Кое странное пианство к пению мой глас бодрит?» — з комічним пафосом проголосив Лаговський архаїчне, псевдокласичне «стишилище» Тредьяковського, вдаючи, ніби на нього надходить од музи натхнення. — «Ну же, музо! Ну же, ну!..» — знов казав він за Тредьяковським...

Побледневшее дыханье... — урочисто одкрив він нарешті їхнє «радение».

Умирающей волны,—

підхопив Аполлон, студент лікар, що готувався до спеціальності — гоїти тих, хто вмирає.

Затаенного страданья Не приснившиеся сны, —

з великою веселістю швиденько докинув Костянтин. — А справді, добре виходить! — зареготався він.— Та й зовсім по-нашому, по-декадентському... Ну, тепер складаймо другу строфу, тільки перший рядок подам уже я, а не ви, щоб тон був мій. Ану: до-мі-соль-до-соль-мі-до! Ану:

Туберозы, иммортели… —

вимовив він,

…Замерзают — и поют, —

не задумуючись, хоробро підхопив і одрубав Аполлон.

…Полинявшие пастели Из фантазий что-то вьют, —

бистро докінчив строфу Лаговський. — Панове, — додав він, — ви зверніть увагу на той аж геніальний декадентський тур, який устругнув я… «Пастели», що пишеться з а,— це має бути малюнок, зроблений пастельними фарбами, pastello da pittori, — і ви, запевне, так і зрозуміли оцей мій вірш. Тільки ж не забувайте, що єсть російське слово «постели»… себто тії «ліжка», що на них сплять люди… Те слово пишеться з о, тільки ж повинно вимовлятися за законами російської фонетики достоту так само, як і слово «пастели», що пишеться з а. В такім разі наша поезія, в нашім уснім виголошуванні, набирає особливого, потайного, містичного настрою:

Полинявшие постели Из фантазий что-то вьют.

Може бути, що тут, у цім вірші, мова йде про якийсь покинутий або збіднілий «брачный чертог», доЛархх;, де стоїть

цілий ряд полинялих ліжок, що на них одбувшійся «оргіастичні втіхи»… Це я промовляю знов щиро декадентським стилем, бо в декадентів терміни: «оргіазм», «оргіастичний» — одні з найбільш улюблених…

Гучний регіт був йому відповіддю. Костянтин, забувши, що він уже не малесенький хлопчик-пустунчик, а дорослий студент, з пустотливим театрально вданим трагізмом здушив професора за горло, ніби хотів помститися за поругану декадентську поезію. А в Володимира тим часом перебігла думка: «Про які полинялі постелі з оргіастичними фантазіями казав він? Чи не про доми розпусти?.. Невже й він хоче кидати камінці в мій город?»

— Тая поезія, що ми склали, нехай зветься «Саргіссіо», — сказав потім Лаговський. — Але в мене з'явилася ще одна, може, й дуже щаслива думка. Складімо якусь довшу річ, вже не коротенький якийсь віршик, але справжню амеопу без музору.

— Яку «амеопу без музору»?! — здивувалися всі.

— Адже кажуть, що поміж іншими декадентськими літературними штучками є й така, щоб читати слова навиворіт і добуватися таким способом містичного розуміння… Кажуть, що замість «ум» можна по-декадентському вимовляти «му-у-у-у!»… замість «розум» — «музор», замість «поема» — «амеопа»…

— Ах, пам'ятаю! — розсміявся Костянтин. — Поміж іншими глумами, які сиплються на голову декадентам, один вуличний критик пустив і оце bon-mot[1] про «му-у-у» та про всякі «амеопи без музору»… Ну, що ж! Коли хочете, складімо ще й «амеопу без

музору»... Коли декадент по-нігілістичному сам глузує з себе, то і це виходить непогане декадентство.

— Тільки не забуваймо, — докинув Аполлон, — що для більшої декадентської колоритності варто буде встромляти в вірші геть усякі незрозумілі ботанічні та зоологічні назви... Бо в декадентів на це мода.

За чверть години вони втрьох, таким самим спільним способом, зовсім легесенько виготували аж п’ять довгих строф; в одній строфі вони, для більшої таємничості, нав-

мисне не склали одного рядка, а проминули його так, незатуленою лакуною. Аполлон, що був основніший і акуратніший од усіх, забажав цим разом іще й на папері записувати все те, що вони накомпонують, бо йому цікаво було мати перед очима

«амеопу» в повній цілості. Скоро довели вони тую «амеопу» до краю, Аполлон за своїм записом голосно прочитав усі строфи підряд, додавши од себе свій медичний заголовок:

ДІАРРЕЯ

(Лмеопа без музору)

Синие трупы откормленных свиней Бродят в моей голове…

Мрак непроглядный таинственных скиний,

Точно глаза у подводных актиний,

Тихо скользит в ядовитой траве…

Длинные склизкие руки кальмаров Тянутся, словно слюна…

О, эти руки! То руки кошмаров,

Бледных, как тени глухих лупанаров…

Их озаряет луна.

Ну! Костяки с искривленными ртами!

Что так гогочете вы?!

Адская сила летает над нами,

Веет змеиными злыми глазами…

Крыльями мертвой совы…

Вот треугольные острые круги:

Пестрые реют ряды.

Это — невесты горбатой подруги

Ей лобызают следы.

Снова глаза изумленных актиний Стелятся в пьяной траве…

Вижу я тени таинственных скиний…

Темные ветви поникших глициний…

Горе моей голове!!

Останні рядки Аполлон читав сліпуючи, бо сонце вже зайшло, а сутеніє на півдні не довго: разом настає ніч.

— «Горе моей голове!» — задумливо проказав за Аполлоном і Костянтин. — Еге, пародія на нас не погана… Ах, який

я радий, Андрію Івановичу, що ви приїхали сюди літувати з нами! Аби ви знали, як ви мені подобаєтеся!

Він тісніше притиснувся до Лаговського і поклав руку йому на шию. Лаговський, щасливий з такої дитячої ласки, поцілував його, наче рідного малого брата, і погладив по голові. А з другого боку поруч нього сидів Аполлон; Лаговський притулився й до нього. Він не тільки на обох Шмідтів дивився під ту хвилину, як на малих дітей, але й себе самого ще більше почував наївною дитиною, яка бажає прилащитися до когось. В такій щирій братерській позі теє тріо перебуло скількись хвилин серед нічної сутіні. Тільки Володимир сидів скраю, окремо. Він сердився, що

брати одібрали в нього Лаговського, якого він уже був призвичаївся вважати за свою власність. Тим часом на небі загорілися зорі і чарівно загляділися в море.

Недвижно ясні зорі На висоті стоять Й одна на другу ніжно Од віку все глядять.

Яка їх мова гарна!..

Яке багатство слів!.. —

Та жоден з філологів Її не зрозумів.

А я ту мову вивчив І не забуду ввік:

В очах моєї любки Знайшов я весь словник, —

тихо продекламував Лаговський вірш із Гейне та й несвідомо зітхнув. Хлопці уважно його слухали. Серед нічної тиші чути було, як плеще море об берег.

— Ви знаєте Рубінштейнову музику до Гейневого «Озрій-ця?» — шепотом спитав у Лаговського Костянтин.

— Знаю, — тож само прошепотів Лаговський, щоб не порушувати нічної поетичної тихості.

— Ну, то заспіваймо той романс pianissimo...

Полилося ледве чутне тріо:

Кожним вечором царівна Дивно гарної уроди

Походжала близь фонтана,

Там, де плещуть ясні води.

І щовечір близь фонтана Молодий стояв невольник,

Там, де плещуть ясні води...

Він марнів, марнів, бездольник.

От, як стій, колись царівні Забажалося спитати:

«Як зовуть тебе, молодче?

Хто ти родом? Звідкіля ти?»

Одказав на те невольник:

«Могаммедом прозивають.

Я з Йемену, з плем'я озрів,

Що з кохання помирають».

Вони доспівали та й знов затихли. Серед любої нічної тихомирності Лаговський міг навіть чути, як стукотить серце у Костянтина і Аполлона, що пригорнулися до нього; а здалека знов доносився гармонійний, поетичний плескіт морських хвиль.

Володимир підвівся з місця і перейшовся скількись разів по стежці коло тієї лави, де сиділи його брати з професором.

Я з Йемену, з плем'я озрів,

Що з кохання помирають, —

саркастично закурникав він собі під ніс... — Так, так!.. «З кохання помирають»... А чи знаєте, Андрію Івановичу, що за річ направду звалася у арабів «озрійським коханням»?

— Я думаю, це саме собою видко з Гейневої поезії! Глибока,

ідеальна меланхолічна любов, що не сміє навіть виявити себе, а мовчки вмирає.

— Отже ж ні! — злісно тріумфуючи, одказав Володимир. — Один із моїх колишніх шкільних товаришів зробився арабістом, то я якось навідавшись до нього, спитав був, звідки міг узяти Гейне тему до свого «Der Asra»[20] то назвище. Арабіст мені пояснив, що арабське плем'я бану-озре, або озрій-ці, справді славилися серед інших арабів своїм гарячим, палючим, безмежним коханням, та й заходився перекладати мені з арабської мови скількись історичних уривків, де оповідається про тих озрійців. Переслухав я перший уривок: «Сказали до одного з озрійців: «Отже в вас серце — наче в горобців: і живе, й б'ється тільки для кохання та й не втихомириться, доки не вмре. Чого це так?» На те озрієць: «Бо, їй-богу, ніде в дівчат нема таких очей, як у нашому плем'ю!» — Так се ж така любов, яку ми звемо горобцюван-ням! — кажу я до арабіста. «Ну, ні! — і говорить він. — У озрійців кохання було високоідеальне... Бо он другий з озрійців оповідав у Медіні, що він покинув у своєму плем'ю тридцятеро парубків, слабих на сухоти, і всі вони слабі були — з кохання». — То де ж тут ідеальність?! — не повірив я. — Це ж у них, очевидячки, була спинна сухота, tabes dor-salis!.. Тоді арабіст, розсердившись на мій глум, перечитав мені ще декілька уривків з арабських істориків... Ну, і що ж? Звідусіль я виніс враження, що озрійці справді часто помирали з кохання, тільки ж помирали інакше, ніж у Гейне. Очевидячки, часто в арабському побуті бувало так, що озрієць, допавшись до своєї любки і прийнявши її в свої зовсім не платонічні обійми, вчиняв неперервну серію любовних сеансів аж доти, доки з надмірного пересилення не вмирав... У героїв це дуже звісна річ... Згадайте хоч би Французьку Chanson de geste[1] про подорож лицарів Карла Великого до Царгорода... Ба кажуть, що й російський Герой Плєвни Скобелев умер на таке саме «озрійське кохання», бо забажав сім разів без передиху практично виявити свою любовну силу... Коли хочете, смерть і не погана... Т-а-а-а-к... А втім, хто зна: може, й Гейне розумів «озрійське кохання» отак само, як і з історії виходить?.. Адже гейневський «озрієць», мабуть, чи не хоче сказати царівні, що коли вона йому оддасть себе, то він її не випустить, аж доки не сконає в її обіймах... Гейне був поет, себто спеціаліст на такі штуки, і повинен був добре смакувати всякі неплатонічні любощі.

Лаговський почув, як Костянтин нетерпляче заворушився коло нього на лаві, живовидячки угніваний на Володимира, що перебив їх гарний поетичний настрій.

— То ви, бачу, справді в платонічні любощі зовсім не вірите?

— одмовив Лаговський Володимирові. — Ну, й не вірте: fides — res privata[21].

— Не вірю, бо платонічного кохання навіть і не може бути.

— Чому так думаєте?

— Тому, що знаю. Та ми вже з вами колись про це й балакали. З досвіду ми всі знаємо, що той, хто був закоханий, думає тільки про одно, яким би способом довести віддаль між собою та любкою на мінус три вершки. А коли хто каже, що він любить тільки ідеально і більш нічого не бажає, як ідеальності, то він, очевидячки, бреше, і я йому не повірю.

— І всі, геть усі брешуть?.. Вся тая безліч поетів, письменників і філософів, що писали про ідеальне, кохання, всі брешуть?!

— «Поети», «письменники», «філософи»... — а це що нам за авторитети... В Біблії про Немврода десь сказано, що «той бисть велій ловець пред Господом»: я про кожного поета, чи борзописця, чи ідеалістичного філософа сміливо скажу: «той бисть велій брехун пред Господом».

— Ну, а молитися ви можете? Молитися, себто умиляти-ся душею перед Богом, ви здатні? Плакати з молитви ви можете? — запитав Володимира Лаговський, добре тямлячи, що він атеїст або байдужний.

— Ні, молитися не здатний. Бо самі знаєте, що я в Бога не вірую.

— А інші люди — тож само, на вашу думку, не щиро моляться і не умиляються?.. Вони тільки молитовні слова вимовляють?.. Коли вони вам скажуть, що аж плачуть од щирої молитви, то ви, із свого власного досвіду, хіба й про це скажете, що цього бути не може?.. Скажете, що вони тільки одурюють інших?..

Костянтин у пітьмі похвально погладив Лаговського по руці, наче мама слухняну дитину. Володимир хвилинку помовчав, а потім насмішкувато, щоб поглумитися з Лаговського, спитав:

— А ви, ви — молитеся? Молитеся і аж плачете?!

Лаговський один момент помовчав.

— Не часто, але молюся і здебільша ще й плачу, — твердо одказав він далі, хоч його й дуже прикро вразило, що Володимир своє питання про таку делікатну, інтимну справу ставить так напрямки і так неделікатно. — Еге ж, — знов твердо додав він, — і щиро молюся, і в чисте кохання вірю, і вірю, що можна любити без бруду і без думки про мінус три вершки.

— Ну, а я того не розумію, — недбало буркнув Володимир, ліниво позіхнув, підвівся та й повільно пішов додому.

Професор зостався з двома другими братами. Якийсь час усі

вони мовчали. Мовчанку перебив Костянтин.

— Що за гарна людина з вас! — сказав він до Лаговського з гарячим надпоривом. — І гарна, і розумна!.. Тільки ж я думаю, що Володимирові ви могли б дати одсіч і трохи різкішу, менше церемонну, ніж це ви зробили були!..

— Мені було б шкода казати щось різке Володимирові, бо він дуже довірливо ставиться до мене. З вами, бачите, він холодно мовчить, а я днів тому три од нього чув цілу сповідь; він розгорнув передо мною свою душу.

— Ат! Володимирова сповідь і Володимирова розгорнута душа — не високу можуть мати ціну! — легкодумно буркнув Костянтин. — Він Мені нагадує перегнилого замороженого судака, що доки холодний та мерзлий, доти й терпіти його можна; коли ж ви покладете його собі за пазуху та коли він розігріється та розтане, то аж на цілу хату сморід піде, хоч носа затикай.

Лаговський не згодився з Костянтином, але думав, про таку дражливу справу краще й не сперечатися. Вони підвелися з лави і тож само пішли додому, бо далі-далі час був і спати.

Володимир тим часом уже роздягся і лежав був у постелі на своєму тапчані, читаючи якусь маленьку і товстеньку книжку. Професор зайшов до нього, привітно побажав йому доброї ночі, тільки ж не зараз пішов із його світлички, а сів коло нього на постелі. Він чогось ніби ждав, бо відчував душею, що між ними двома перебігло щось непомітне, але прикре і що Володимир трошки невдоволений проти нього, тим часом як Лаговському бажалося, щоб між ним і дорогим його приятелем не було жодних нелагід.

Професор сидів коло Володимирових ніг і мовчав; Володимир лежав і мовчав; і один на одного не дивилися, а гляділи кудись набік, на стінку, де лазила якась сколопендра, невеличка гадинка, ніби тисячоніжка, тільки така, що не кусається. Перший забалакав Володимир, простягаючи до професора оту мініатюрну книжку, яку був читав перед його приходом. То були «Heine's Werke».

— Перегортаю ваше Євангеліє, — сказав він. — Мені хотілося щось почитати на ніч, я зайшов до вас і побачив на столі оцю німецьку книжицю, що ви, бачу, скрізь возите з собою, мов Євангеліє. Давно я вже не брав її до рук... А справді, нічого собі писав [...] От хоч би це...

І він, підвівшись на ліжку і спершись ліктем об подушку, голосно прочитав по-німецьки про покуту імператора Генріха в Каноссі:

Коло замку у Каноссі —
Генріх, цар німецький, — босий І в сороччині покутній...

Ніч — холодна і дощлива.
А з вікна хтось виглядає.
І, як місяць осіяє,
Видко лисину Григора Та Матильдинії груди.
Цар — блідий; пригасли очі;
«Pater noster » він бурмоче.
Та в глибу в царевім серці Скреготить інакший голос:
«Ген далеко, в ріднім краї,
Там стоять великі гори,
А в горах росте залізо,
Що придасться на сокиру.
Ген далеко, в ріднім краї,
Там могутнії діброви,
І з найбільшого дубища Вийде обух на сокиру,
Гей, мій краю, рідний краю!
Ти народиш і людину,
Що гадюку наших болів Перетне його сокира».

— Оце мені поезія! — покликнув Володимир, дочитавшися до кінця. — А ви що скажете?

— Скажу, що це безгранично прекрасна поезія, — відмовив професор, прихильно вглядаючися в Володимира, який йому тепер-о дуже подобався своїм одушевлениям і навіть на обличчя здавався гарним. — Тільки ж і любовна лірика має свою raison (Tetre[1].

— Raison cTetre!.. — перебив Володимир. — Але ж просто сміх після «Каносси» читати в того самого Гейне, ну хоч би от що...

Він навмання розгорнув Гейне в другому місці і вичитав:

Коли настав чудовий май,
Садочків розвивання,
Тоді у серденьку моїм Прокинулось кохання...

— Спору немає, — сказав він далі,— що коли липучі розпуколки розвиваються на деревах, особливо на тополях, тоді Венера найлегше ловить людське серце... Але щоб із цього виходила велика поезія, я того не скажу... Сам я людина грішна, — іронічно вкинув він, — і Венері служу часто, але поезії в тім своїм служінні, простіть, не бачу!

— А ви служіть не Венері, а краще Артеміді або Весті, лагідно сказав професор, гладячи Володимира по руці. — Та я, правду кажучи, всім оцим вашим бутадам не вірю: ви й самі більше хилитеся до Вести, але перед людьми вам хочеться сказати якийсь дотепний парадокс, то ви й удаєте циніка. От хоч би про того озрійця...

— Про озрійця? — комічно обурився Володимир. — Ні, ні!

Про озрійця я був не парадокси казав, а реальну правду. Признаюся, що тоді, як спорився з вами, то був спорився ще тільки на злість вам; але оце, без вас, я ще раз уважно перечитав Гейневого «Der Asra» і зараз вам доведу з правничою пунктуальністю, що озрійця я розумію точно... Хто такі — оті озрійці?

— Хто? Звісно араби!

— Так... Ну, а тепер, хоч ви й не правник, розміркуйте: чи міг природний араб бути чиїмсь невільником за часів арабської імперії, за часів арабського халіфата?

— Ну, мабуть, не міг...

— Таки не міг, це я вже й дійсно знаю... Виходить, що тая Гейнева подія одбувалася вже тоді, як арабський халіфат занепав... себто після X віку... Це terminus a quo[22]... Та в Гейне єсть і точніша дата. Царівна в нього зветься Sultanstochter:

Taglich ging die wunderschone Sultanstochter[2]...

...Ну, а султани — відколи вони позаводилися на сході? Не пам'ятаєте?

— Вибачте... трохи призабув... Здається, після XI віку...

— Та вже ж! Бо султанський період — період панування турків... Арабин-озрієць міг бути невільником не інакше, як за пізніших, турецьких часів, себто за часів широко розвитого гаремного життя. А ходити по турецьких садах, стояти коло гаремних фонтанів, бувати серед жіноцтва, зустрічатися з турецькими царівнами — вже ж нікоторим чоловікам турки цього не дозволяють, хіба що євнухам. Чи так?

— Нехай і так, — згоджувався Лаговський, ще не зовсім догадуючись, до чого веде Володимир свою казуїстику.

— В такім разі вся Гейнева подія стає зовсім ясною, наче на долоні. Діло було в султанському гаремному саду, де всі невільники — євнухи. Але туди, через недогляд, попався невільник-озрієць, що не був євнухом.

Гаремна царівна, Sultanstochter, навіть і здумати собі не могла, щоб до гарему... — розумієте, до гарему!! міг затесатися незвалашений чоловік. Вона думала була, що й озрієць не хто, як євнух; а що всі євнухи народ гладкий, товстий, жирний, рум'яний, то вона здивувалася, чого це наш озрієць блідий та й аж сохне. Ну, захотіла розпитатися, що і як. То він їй: «Ба, я не євнух! А коли ти мені оддаси себе, то я аж замучу тебе своїм юнацьким коханням, бо я — озрієць, а оз-рійці, як пригорнуть жінку, то вже й випустити не хотять, ба навіть з такого кохання аж помирають...» Що далі було, Гейне не каже, та догадатися вже неважко: врадувана царівна, що, замкнута в гаремі, аж пропадала за мужчиною, кинулася озрійцеві в обійми... А озрієць, з любовної

голодовки, мабуть, таки й помер на її грудях.

— Тю-тю!! — роззявив рота Лаговський. — Оце парадокс — так парадокс!! Ну, та й казуїст із вас!

Згодитися з Володимировим толкуванням Гейневої поезії він, очевидячки, не міг, але всі ті комічні доводи йому сподобалися через свою казуїстичну дотепність і ще ніби й солідну науковість. Він розлігся сміхом, аж спинитися не міг. Володимир весело поглядав на нього, бо бачив, що проти його жартівливої адвокатської казуїстики Лаговський не може вже нічого вдіяти.

— Тільки ж ви, поети, такий народ, що жодних доводів не послухаєте, — кепкував Володимир далі. — Ви — наче жіноцтво, що вислухають якийсь довід і скажуть: «Ваша щира правда, але мені здається інакше...» Я певний, що взавтра ви, сидячи коло моря, «там, де плещуть ясні води», знов співатимете втрьох із братами «Озрійця» і казатимете: «Це — платонічне кохання, бо нам так здається...»

Тут він помовчав. Потім знов забалакав.

— А ви, бачу, з братами швиденько порозумілися... або, як грубенько мовляють стрільці, миттю «знюхалися». Вибачайте мені за цю мою незвичайну, драстичну термінологію... Та я ж не поет, а цинік... Вони будуть вам добрі слухачі, не споритимуться, як я. Наша з вами приязнь, десь, певне, вже розпалася, а з братами у вас вийде чудове, поетичне, естетичне приятельське тріо, куди прозаїкам краще й не лізти...

Він говорив це трохи роздратованим і насмішливим тоном. Де була в нього іронія і де щирість, розібрати було не можна.

— Ваші брати — справді гарні і напрочуд поетичні люди, — тихенько вимовив Лаговський, з любов'ю дивлячись на Володимира, — але на вас я їх собі не проміняю. Та ви й талановитіші од них, а що ви од них старші й розумніші, то ви мені навіть ближчі; до того ж — ви нещасливі... Нехай собі з ваших братів — гарні люди і люблять вони мене, а ви нехай глузуєте з мене та й набріхуєте ще й на себе самого всякі страхіття — я, однаково, тільки одно почуваю: ви — мені найдорожчі за всіх людей на світі...

З цими словами професор схилився й притулився лицем до грудей напівлежачого Володимира і прихильно слухав, як у нього б'ється серце. Самолюбний осміх промайнув по губах у Володимира, і всякі непорозуміння поміж ним і професором миттю порозвівалися.

— Але ви мене таки дуже ідеалізуєте, — сказав він нарешті до професора. — Не хочу скривати од вас от чого: ото як ви були зовсім перейшли до братів, а мене покинули, то це мені було нелюбо. Я сидів собі збоку од вас, на лавці, і міркував і аналізував

себе: через що мені стає прикро, коли ви од мене одкидаєтеся і звертаєте свою увагу на братів? «Може, я його дуже люблю? — міркував я про вас і одповідав собі: — Ні! Я егоїст і нікого не люблю, і мені нічиєї любові не треба. Так чого ж мені прикро, що він од мене одкинувся? — питав себе я — і мав тільки одну відповідь:— Хоч я й егоїст, але я заздрий. Я нікого любити не можу, але ревнувати до когось можу...» Чи ви розумієте мої почуття?.. Ну, от я вам поясню це поетично, щоб ви легше розібрали. Я — отак, як Снігурочка в Островського: бо і в неї серце — з холодної криги і любити нікого воно не може, а заздрити і ревнувати — може. Отак і я. Якби не було тут братів, що вас од мене од-бирають, я б анітрохи був не жалував, що ви мене кидаєте; тільки ж коли я бачу, що вони вас забрали собі і вам з ними весело, мене пориває досада і стає шкода, чому ви не коло мене... Поганець я, поганець! Так і знайте.

А Лаговський ще дужче тулився своєю щокою до його грудей. Він не вірив нічому тому, що казав Володимир про свій егоїзм; з усього, що він од Володимира чув, він висновував, що Володимир надзвичайно гарна людина і дуже його любить; правда, що Володимир, може, любить його не так сильно, як він його, та він рівної обопільності й не хоче вимагати: нехай собі Володимирове чуття не таке сильне, як у нього, — в усякім разі Володимир — його щирий приятель, і Лаговський на тому вдовольняється.

Міцно поцілувавши свого побратима Володимира на прощання, професор пішов до себе й ліг спати. Рідко коли він почував таке задоволення з життя, таку гармонію в душі. Вся сім'я Шмідтів сіяла в його уяві блискучим сонячним світлом: добра душа генерал... ще добріша генеральша... поетичні Костянтин і Аполлон... розумний, сумовито-вдумливий Володимир, що сам себе бичує... І всі вони, всі оті чудові, недосяжно гарні люди, всі вони його люблять! Він більше не сирота!.. Чи він вартий того!.. Чим він може їм оддя-читися, хіба як не собачою вірністю?..

O Augenblick! Verweile doch: du bist so schon!..

Постій, хвилино, ти така прекрасна!..

XI

Та відносини його до Володимира іноді ставали скрутні.

За два чи три тижні професор зробився зовсім своєю людиною в сім'ї генерала Шмідта. Кожну вільну хвилинку він неодмінно перебував разом із Шмідтами, ба й обідав і чай пив укупі з ними; а що вже до надвечірньої якої прохідки або екскурсії, то без нього був би й ніхто не схотів іти чи їхати. Здебільша, правда, він завсіди, чи вдома, чи де, приставав до товариства не батьків, а молодих парубків: Володимира та його, братів-студентів, що з ними трьома й жив був разом у спільній

квартирі — не до товариства старших,

бо у старших, себто в генерала та в генеральші та в їхньої дочки Зінаїди було багацько свого власного, спеціального діла. Старі клопоталися коло того, коло чого клопоталися й інші туапсинські піонери на своїх подарованих наділах, або «участках»: доводилося пильно поратися коло свого «участка» вже й через те, що там уже будувалася в них хата-госпо-да, — а треба ж було наглядати й за майбутнім садом, що обов'язково мусив бути заведений на «участку». Вже робітники повирубували з «участка» чіпкі товстезні ліани-саса-парілі, часом з руку завтовшки, що непроглядно були попереплiталися поміж столітніми каштанами та волоськими горіхами, і генерал з генеральшею мали тепер доглядати, як вони вирубують на «участку» ще й карабіч (такий дрібний граб) та викорчовують ще й оту густу й колючкувату кущову поросль, яку тут, на Кавказі, звуть держидеревом і яку професор з Аполлоном (вони любили ботаніку) заквaліфі-кували як paliurus aculeatus. Це дерево — з листям, наче в білої акації, а з кущовим гіллям — як у жовтої акації; тільки ж воно ще густіше й далеко колючіше од білої акації, а вкорінюється в ґрунт гірше, ніж яка дереза. Тепер робітники зглибока викорінювали держидерево та й копали натомість ямки під обов'язковий «плантаж»: під плодові дерева, виноград і таке інше, що мало засадитися з осені. Всі думки, всі інтереси, всі балачки старих Шмідтів зосереджувалися тепер коло будівлі, коло викорчовування, коло «плантажу»; а це була тема, мало цікава як для молодих Шмідтів, так і для професора; через те вони четверко воліли здебільша держатися окремо од батьків. Зінаїда, знов, трималася своєї власної сім'ї, дбала з нянькою про свої малі діти й їхні дитячі хвороби, і це тож само не дуже було цікавим для всього парубочого товариства. Компаньйонка генеральшина, колишня німецька гувернантка в сім'ї Шмідтів, тулилася навпереміну коло генеральші та коло Зінаїди, а до братів її, своїх давніх вихованців, ставилася з невкритою холодністю, особливо до Володимира, що часто її дражнив; та й професор теж був для неї анітрохи нецікавий. Таким способом усі обставини вели до того, щоб професор разом із трьома братами складали свій окремий, тісніший гурток. Тільки ж неоднаковість характеру Володимирового і двох других братів робила те, що позиція Лаговського супроти Володимира ставала в тому гурткові іноді не легкою. Трохи не щодня це виявлялося надвечір, коли всі вони, і старі і молоді, виходили разом погуляти, щоб подихати посвіжілим повітрям.

В Туапсе є де проходитися, особливо по гарних самітних околицях туапсинських; туди ціле покоління Шмідтів і прямувало

надвечір. Або з цікавості ходили вони зоглядати зовсім не гарні порожні плаци, недбало й нашвидкуруч обгороджені плотом, з гордими, поки що невідповідними написами: «Городской сад», що скидався на пастівник, або «Бульвар», де ще й дерев не було ніяких. Ходили вони всі гуртом дивитися й на інші розпланованні пустирі, де з напису видко було, що тут має колись лягти «Московская» або інакша вулиця; але поки що не малося там нічогісінько, не було жодної хатини, тільки стояли самісінькі квадратові огорожі, зроблені з тину або попросту з дрючків та полін, бо нові володільці тих «участків» іще не приступали до роботи над ними... І на всяких таких надвечірніх прохідках компанія половинилась: розбивалася на поважну — старшу, з батьками, з компаньйонкою, з малими дітьми, і неповажну — молодшу, з парубками; своїм звичаєм професор завсіди одбігав од старших та од Зінаїдиної сім'ї та й ішов з кимсь із молодих Шмідтів. Але, знов, і ця молода компанія теж розбивалася на дві групи. Часом Лаговського забирав під руку Володимир і йшов удвох з ним, силуючись іти трохи одцалік од братів; часом, знов, його брали під обидві руки Костянтин та Аполлон та й вели з собою, а Володимир тоді зоставався сам та й ішов побіч, далеченько од них, щоб не слухати балачок професорових із братами на нецікаві для себе теми. Під такі моменти в душі самітнього Володимира повставало потайне невдоволення не тільки проти братів, ба й проти професора.

Різнь поміж трьома братами зоставляла свій слід на відносинах Володимира до Лаговського ще й у багатьох інакших пригодах, особливо тоді, як доводилося їм поїхати іноді кудись далекіше од містечка Туапсе, всім чотирьом укупі на одному возі.

Кожна поїздка, коли казати взагалі, відбувалася дуже жваво й безжурно, і той віз, на якому вони їхали, бував звичайно вмістилищем гомінкого сміху, реготу та веселості, аж навіть похмуре обличчя найнятого погонича з Вельямінів-ської слободи іноді розхмарювалося й осміхалося на безжурний галас паничів, що сиділи на возі. Возом у них був не який фаетон або коляска, а попросту сільський драбинчак. Фаетонів у Туапсе взагалі не водилося або хоч і мавсь один у якогось грека, то однаково, що його не було: найняти його рідко кому щастило, бо той одинокий фаетон звичайно знаходився в роз'їздах. Поштових коней у Туапсе теж було обмаль: кінна пошта допіру починала тут заводитися. Отож, щоб кудись поїхати, найлегше можна було роздобути собі хіба драбинчака у поблизькому напівросійському, напівукраїнському селі-слободі Вельямінівському, що стоїть по той бік річки Туапсинки, в глибу долини. Вельямінівське славиться своїми лютими пропасницями, бо ані великоруські, ані вкраїнські

колоністи не можуть одкинутися од своєї дідівської звички — селитися й на Кавказі якраз поблизу самих річок з їхньою малярійністю, а не на горі, як це робили черкеси і як роблять тепер греки. Через те у всіх вельямінів-ців бліді, хоробливі та й виснажені обличчя: таким бував і кожен погонич, у якого собі наймали драбинчак паничі Шмідти... Та їм до того бувало байдуже. Вигідно підібгавши попід себе ноги або навіть безжурно порозлягавшись на драбинчаку, поверх рясно намощеного сіна та простелених ряден, молоді Шмідти з професором їхали, було, верстов за десять — двадцять по одному з тих трьох прекрасних, але безлюдних побрукованих шляхів, що вже заздалегідь по-прокладані скарбовим коштом до порта Туапсе: один — приморський шлях із півночі, з Новоросійська, другий — приморський шлях із півдня, із Сухумі, третій — непримор-ський, із середини Кавказьких гір, із сходу, з Кубанського козацького города Майкопа; вже й тепер попрокладано оті бруковані биті шляхи в надії на те, що в новозбудованому порті Туапсе буде колись велика вивозова й привозова торгівля. Поки що на тих шляхах нічого, окрім чудових, розкішних лісових, та гірських, та морських краєвидів, не було видко. Іноді хіба з-поза нижчих близьких гір на височенному шпилі далекої найвищої гори, — так верстов за двадцятеро од Туапсе, — здалека виблисне й заманячить перед подорожніми високе гірське грецьке (колись черкеське) село Ма-копсе, де оселилися 'ЕШ|ує<; xovpxocpoovoi; або покажеться висока двугорба гора Туішхо, на якій порозкидалися розлогі виноградники барона Штейнгеля із славною на всю Росію винарнею; або десь на якомусь зовсім близькому верхогір'ї майне перед очима четверокутна прогалина вирубаного лісу, засіяна кукурудзою або тютюном, або іноді, — це вже на такій верховині, де нема надмірної вогкості, — засіяна і пшеницею; то знак, що десь там поблизу, поза велетенськими каштанами чи буками, невидимо притулився хутір. А чий хутір? Грецький? Український? Старий черкеський? Німецький? Естонський? Чи кого іншого з населених тут колоністів? Про це нема в кого розпитатися, бо на шляху нікого з людей не видко, і зрідка-зрідка хіба проїде тим порожнім брукованим шляхом котрийсь тутешній селянин-колоніст. Найчастіше це бува якийсь потурчений грек, в якого тільки віра зосталася православна грецька, а мова — турецька; він везе на буйволах бочки та тюки з Майкопа; часом це бува в'юнкий імеретинець. Іноді, та й то вже рідше, драбинчак з нашими подорожніми наткнеться на шляху на товариство захожих турків-каменярів з Анатолії, себто з Малої Азії, що понуро сидять кожен коло своєї купи наваленого каміння та й поважно й повільно стукотять молотками; їх найняла місцева

російська адміністрація; вони трощать каміння та лагодять і залатують шосе, що порозмивалося од частих і сильних кавказьких злив. Навіть з побіжного погляду видко, що се — тупа, неповоротлива, солідна нація, яка, коли й наукові твори писатиме, то й над тими творами працюватиме так само неоригінально й машинально, наче камінці молотком товче... І знов тихо, і знов на шляху нічого не видко. Серед такої дорожньої самоти та безлюддя наші паничі на своїм драбинчаку не мали чого стіснятися перед публікою. Костянтин і Аполлон голосно гукали, коли бачили з одного чи з другого боку дороги якийсь надто чудовий або величний краєвид, шарпали Лаговського за руки й повертали за плечі, щоб він, як поет, не проминув котроїсь надмірно гарної картини природи, співали пісні, реготалися, жартували. Стаючи на спочивок, професор з Аполлоном шукали всякі цікаві, адже підтропічні зілля, та й силувалися дати кожному ботанічну класифікацію... Вертаючись аж упоночі додому тією самою дорогою, всі вони, вже притомлені, покотом лежали навзнак на драбинчаку, на постелених ряднах — «паласах», і, втупляючи очі в зоряне небо, задумувалися та мовчки марили або тихесенько насвистували чи півголос-ним хором співали якийсь підхожий до їхнього настрою романс з меланхолійною мелодією: «Через що я люблю тебе, темная нічко?» або який інший. А найчастіш траплялося так, що професор їм що-небудь оповідав, переважно на літературну тему, оповідав тихим, рівним тоном, що «мов течійка журкотить», як сказав Костянтин.

І завсіди в усіх тих поїздках Володимир почував, що в професора стає більше спільності з його братами, ніж з ним, і що йому, Володимирові, краще випадає мовчати серед кожної розмови, коли він не хоче грубо порушувати той ліричний тон і той сентиментальний настрій, які переймали його братів та Лаговського, а йому органічно були наполовину чужі.

Увечері, перед сном, а як іноді то аж до півночі або й пізніше, вони перебували у шкільному саду в павільйончику, що звисав понад самим морем; полягавши грудима на довгому столі та спершись головою на лікті, вони слухали, як море вночі шумить, плескаючись об берег. Часом Лаговський, що мав дуже тонкий музикальний слух і гарну музикальну пам'ять, приносив туди свою скрипку і, без доброї техніки, але і без фальші, награвав їм усякі знайомі оперові та концертові мелодії, які кому хотілося згадати собі.

Та найчастіше він як і скрізь, так і тут, над морем, під любий плескіт морських хвиль, «журкотів, як течійка» — і знов

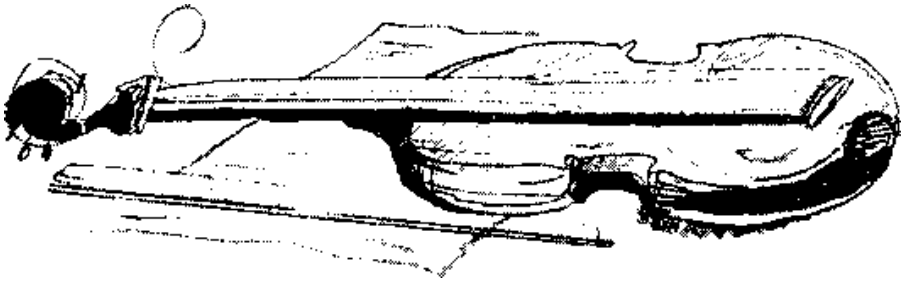

здебільша на літературні теми. Серед нічної пітьми, лежачи з молодими своїми приятелями на столі, він було знайомив їх з тими європейськими або слов'янськими письменниками, котрих вони не знали, а що мав він добру пам'ять, то колоритно переказував їм зміст усяких писань тих письменників; коли це бували які-небудь гуморески, то зчинявся невимовний регіт. Такі оповідання охоче слухав і Володимир. Але ж іноді розмова переходила на ліричну поезію, починалося цитування всяких віршів, а часом знов Костянтин та Аполлон прохали Лаговського, щоб він читав їм свої власні поезії, що їм дуже припадали до вподоби. Тоді Володимир почував себе чужим, бо поезії Лаговського, хоч деякі подобалися й йому, — особливо за їхню музикальність, коли не за зміст, — але більше того, що не будили в його душі жодних почувань... от хіба іронічну насмішку. Бо Лаговський мав чутливу, навіть сентиментальну українську вдачу; сентиментальність його, як звичайно в хоровитої людини, була аж надмірна; Аполлон і Костянтин були типові репрезентанти тієї значної, може, й переважної частини російської інтелігенції, що в її жилах тече примішка романтичної німецької крові і що вона більше втішається російськими перекладами з Гейне, ніж своїми рідними російськими ліриками. В супротивність до братів — у Володимирові воплотилася рельєфно і безмірно більше, ніж, наприклад, в його матері, ота холодна, твереза, розсудлива, чисто великоруська вдача, що не терпить сентиментів і романтичності, а органічно тягнеться тільки до реалізму. Не можна сказати, щоб і він не міг часом відчути поетичну красу підтропічної ночі, не можна сказати, щоб і він не міг оцінити гарну картину природи або втішитися мелодичною музикою, чи що. Ні, естетична насолода була в тім і для Володимира. Тільки ж у нього виходило все те якось дуже по-розсудливому, не так, як у його братів; а коли одного разу Володимир побачив, що Лаговському аж закрутилися сльози на очах, як задивився він був на сизо-голубі шпилі далеких гір, осяяні рожевим промінням сонця при його заході, то Володимир міг тільки здвигнути плечима або звалити вину за ті сльози на слабі нерви Лаговського... Так і отут, вночі коло моря, в павільйончику над береговою кручею, Володимир,

довго слухаючи, як його брати аж упиваються поетично-ліричним пафосом разом з Лаговським, починав нудитися з того й зачинав глузувати. Тоді всі вони троє замовкали і навіть не хотіли споритися проти нього; розмова переривалася, і Володимирові ставало досадно на самого себе.

Він далеко радіший бував, коли йому траплялося, потай від Аполлона та Костянтина, забрати Лаговського після вечері самому одному та й піти з ним кудись серед нічної пітьми, на таку прогулянку, де брати не могли б знайти їх двох. Поет Лаговський, як усі поети, скидався трохи на Еолову арфу, що з одного подуву вітреця грає на один тон, а з другого подуву — на другий тон; коли зоставався Лаговський сам на сам з Володимиром, без братів, то він легко піддавався Володимировому настроєві, і Володимир чувся тоді в його товаристві зовсім гаразд. Тоді й мефістофелеві Володимирові жарти та глуми могли не вражати Лаговського анітрохи, ба він міг щиро сміятися навіть з грубенько-цинічних Володи-мирових дотепів, на які той був чималий майстер, а в натурі Лаговського не лежав цинізм. Ба навіть коли піднімалися й поважні розмови з Володимиром на доволі спеціальні правничі теми, до яких професор-математик Лаговський Вже ж не мав жодного спеціального підготування, то і такі розмови часом могли Лаговського направду й чимало-таки зацікавити; от треба було тільки, щоб він зостався вдвох із Володимиром без нікого третього. Без нікого третього навіть поетичні ремінісценції, які Лаговського ніколи й ніде могли кидати і якими він завсіди мусив із кимсь поділитися, несвідомо пристосовувались у нього до Володимирового характеру, бо в товаристві Володимира самі собою приходили Лаговському в голову побільше такі поетичні згадки, що торкалися бойових суспільних тем; такі ремінісценції і Володимир слухав охоче. Тільки ж треба сказати, що ті моменти, коли професор і Володимир, без братів, знов могли дихати одним спільним духом, траплялися в них двох уже не часто: адже частіше виходило так, що Лаговський був скрізь укупі з Костянтином та Аполлоном і відчужувавсь од Володимира. А до того часом серед їхнього спільного життя виринали зовсім несподівано декотрі дуже нелюбі події, які прокладали поміж обома приятелями все товстішу та й товстішу перегорожу. Одна пригода була особливо прикра.

В тій грецькій сім'ї Андропулів, де вони наймали половину господи, повно було всяких чорнявеньких і бистрооких дівчаток-підлітків того віку, що німці прозивають Backfische. Звалися ті дівчатка античними еллінськими ймennями, що вимовлялися на новогрецький лад: Андромахі, Елені, Пене-лопі, Кассандра, а їхня

тітка, — вона тепер, правда, кудись була поїхала, — звалася Зої. Шмідти якось довго не могли собі добре всіх тих античних імен затямити, бо їм щоразу, поруч «Андромахі», «Елені», «Пенелопі», «Кассандри» та «Зої», чомусь нагадувалися ще інакші грецькі жіночі імення, які підходили під аналогію або під риму до цих: і Клеопатра, і Філопатра, і Каллімахі, і Клеомахі, і Зої, і Хлої, і Ірині, і Ка-тарині, і ще інші якісь «...іні», аж у голові все плуталося. Через те Шмідти, коли говорили, бува, проміждо собою, по-прозивали тих дівчат легшими для себе, оригінальнішими ймennями: найстаршу дівчину, Кассандру, звали вони «трапезу ндська наречена» — це в pedant[23] до літературних типів «Мессінської нареченої», та «Абідосської нареченої», та «Коринфської нареченої» (жартівлива аналогія з «Коринфською нареченою» їм насувалася в голову найбільше); що ж до трьох менших сеструнь, то їх вони проміждо собою називали попросту одним збірним назвищем: Backfische. Ба навіть інтересну Зою, що її ймення всі, дякуючи Байроновій «Maid ot Athens[24]», швидко затямили, краще любили вони звати між собою епітетом «трапезундська вдовичка», а не «Зої»; а втім, її давно вже не було тоді в Туапсе. Так само, до речі сказати, вони й молодого хлопця Андропула, що вчився в Катеринодарській реальній школі, а тепер літував удома, ніколи не звали між собою на ймення, а мали його під прізвищем «яраліст», бо так вимовляла це слово його мати. Великих розмов із сім'єю Андропулів їм не доводилося заводити, бо й розмовитися з тими дівчатками було навіть важко: адже тільки Кассандра, найстарша, вміла говорити по-французьки, але ж вона була й найсоромливіша од усіх сестер та й завсіди ховалася в хаті; а менші дівчата, недавно привезені з Трапезунда, дуже цікаві, прудкі, бистроокі реготухи, цокотіли тільки по-грецьки та по-турецьки і хіба пару слів могли зв'язати тією російсько-українською мішаниною, що чується на туапсинському базарі. Як ішли було молоді Шмідти повз них, то грецькі дівчата вибухали сріблястим сміхом собі в кулак, потім швиденько ховалися одна за одну, потім знов голосно шепотіли ніби зросійська: «какой красіві!» — та й знов, фуркаючи, тулилися одна за одну.

Шмідти з великою веселістю ставилися до тих вибриків, іноді питалися в Лаговського, як треба сказати по-турецьки той чи інший жарт, та й голосно вимовляли його; а пустотливий Костянтин, проходячи коло тих молодих грекинь, патетично мугикав собі пісню, яку зложив для себе старою грецькою мовою, але про яку сподівався, що й новогрецькі дівчата могтимуть із неї хоч трохи щось уторопати:

Ка55av6ра jiov, хаШатгі ха)v хорoov[25]!..

Після обіду, серед гарячої надморської вогкої спеки, — а було настало вже Йвана Купала, — і Шмідти, й професор примушені бували в своїх світлицях трохи чи не зовсім пороздягатися та, побравши книжки в руки, трошки полежати напівголими по своїх тапчанах, щоб одпочити і не загинути з нестерпучої підтропічної спеки. І от тоді часом двері їхніх покоїв як стій одчинялися ніби з вітру; а коли Костянтин або Аполлон в адамових костюмах підводилися, щоб їх причинити, разом чулося, що хтось утікає, та й, одбігаючи, швидко тупотить ногами; чулося — лунав здушений регіт, і хлопцям оставалося хіба й самим зареготатися. Іноді так само розчинялися самі собою двері й до Володимирової світлиці, але це бувало рідше, бо він доки вдягався, щоб піти зачинити їх, невдоволений бурчав, і того прикрого бурчання не могли дівчата не чути і мусили розуміти, що це сердитий панич. Або іноді в запнуте, але одчинене вікно до Костянти-

на та Аполлона летів ніби ненароком м’яч, падав коло постелі котрогось — і знов чувся дівочий вереск, регіт, тікання. Молоді обидва Шмідти й собі розлягалися тоді сміхом; знов мусив або Аполлон, або Костянтин підводитися і, силкуючись, щоб грецькі панночки не бачили слов’янської наготи, викидав м’яча крізь вікно назад на подвір’я... Володимир навіть і в таких випадках, хоч вони його особисто й не торкалися, теж був трохи бурчав, але дівчат се вже більше смішило, ніж лякало... Ато, було раз, пустотниці прибігли до наймички Амалії і заявили, що паничам треба води вмитися, та швидше, швидше! Амалія з важким відром води побігла до їхнього покою. Вона раптом розлетілася до них саме тоді, як на Костянтинові та Аполлоні нічогісінько не було, і мусила прожогом податися назад; з переполоху вона й двері покинула розчинені навстіж, та ще й спотикнулася, та й перекинула відро. Вода великою потопою залляла весь покоїк паничів, заливаючи й їхні ботинки та шкарпетки, покладені на підлозі. Галас... Метушня... Швидке вдягання в одежу, щоб скочити та й зарятувати себе од потопи... Гомеричний регіт...

”Лсфєато\' 6с£р’ evfiрхо угАсос (хсаарєааі Seotoiv[26]!

Одного разу, повернувшись упоночі додому, Аполлон і Костянтин побачили, скоро засвітили сірник, що в них було нашествіє іноплеменників: бо тих персиків і абрикос, що Шмідти були лишили на столиках коло своїх постелей, не стало, а натомість покладені були цукерки; «еллинская прелесть», — заявив філолог Костянтин. Тая самая історія вчинилася й на другий вечір.

— А ми з вами, Володимире, мабуть, дуже старі для тих

чорнявеньких грекинь! Підтоптались!.. — зажартував професор. — Нам з вами цукерків або іншої еллінської прелесті не підкладають!

— Бо в мене на столі не лежало жодної садовини навзамін їм, — весело сказав Володимир. — Та от я їм узавтра покладу справжню добру новинку: велике гроно винограду Тутешній туапсинський виноград іще не достоявсь, але на базарі... я сьогодні бачив... є привезений з Батумі виноград анатолійський. Побачимо, який за те вони мені даруночок підкладуть...

Він так і вчинив: коло свого столика поклав виноград.

Увечері вони всі пішли на прохід і вернулися пізно вночі.

— У мене знов цукерки, — розсміявся Аполлон, — а персики вкрадено.

— Те саме й у мене, — оголосив Костянтин.

Володимир помацав на своєму столі в темряві і налапав щось велике, якусь паличку.

— Це, мабуть, шоколад, — голосно догадавсь він і засвітив свічку. — Я ж казав, що мені буде найкращий подарунок, бо дівчатка — народ вдячний... Але що це за знак?! — скрикнув він, обурений, розглядаючи малюнок, що був наліплений на тому папірчику, в який закручено було паличку шоколаду.

Лаговський взяв у Володимира шоколад і, подивившись на наліплений малюнок, крутнув губою: там намальовано було орангутанга, що комічно й сердито надягав на себе штани. Аполлон і Костянтин, подивившись і собі на оте саме, позаливалися реготом, бо не можна було сумніватися, що то мала бути карикатура на їх і буркотливого брата.

— Будьте ласкаві, мої дорогі братики, покиньте реготатися! — розлютований крикнув Володимир, і його сірі очі засвітилися якоюсь мишачою злістю. — Радійте на свої облизані мордочки, що в вас вони дуже гарні!..

Костянтин і Аполлон, замість одповідати, споважніли, мовчки вийшли з Володимирової хати й пішли до себе.

— Що за паскудство! Що за нахабність! — аж варився Володимир. — А от я взавтра тим поганим дівчиськам вуха пообриваю!! Морди їм наб'ю!!

— Втихомиртеся, Володимире, — вмовляв його Лаговський, якому трохи й шкода було Володимира, але оця похвалка прикро його вразила. — Ви — вчините ручну розправу над малими дівчатами?? Ви — битимете нерозумних дітей за їх жарт?! Та бог із вами!

— Ні! Я зроблю ще краще! Сам рук я не паскудитиму, а вдамся до їх матері та й розкажу, як вони розчиняють нам двері та підглядають голих кавалерів... Нехай знає мати — то, може,

натовче їх, наче кошенят, мордами в землю!..

У своїй злості невродливий Володимир став зовсім бридким на вид.

— Ви того не зробите!! — прохав Лаговський.

— Зроблю!.. Та ще скажу їй от як: «Хоч із ваших дочок однаково мусять вийти проститутки, але то ще має бути за два роки... а поки що нехай не заглядають перед часом до голих парубків».

Лаговський із жахом подивився на розлютованого Володимира. Володимир під ту хвилину справді й сам вірив, що може взавтра сказати матері таке слово про її дівчат. Лаговському стало боляче й зле на душі.

— Ви мені дуже не подобаєтеся за те, що кажете зараз, — сухо й холодно сказав він до Володимира. — Я мав про вас досі інакшу думку... Ну, добраніч!..

— Он як! — заіронізував Володимир, держачи його за простягнуту для прощання руку. — Що ж мені робити! Чим хто багатий, тим і радий!.. Такий я вам не до вподоби, кажете?.. А може б, ви згадали собі прислів'я: «Полюбіть нас чорненьких, а біленьких нас усі полюблятимуть»?.. Та куди ви? Посидьте-бо, не йдіть іще!.. Побалакаємо!

— Добраніч! Я спати хочу, — сказав Лаговський і пішов до себе.

Він таки справді хотів був зараз роздягтися та й лягти спати. В хаті у нього було темно. Він постояв скількись се-кунд у пітьмі, міркуючи, чи варто воловодитись і світити в себе лампу на одну хвилину, коли він однаково має зараз заснути. Щоб не світити, він розчинив двері до кімнати Аполлона і Костянтина, аби видко було йому роздягатися. Як розчинив він двері до них, звідти вдарив на нього сніп світла од їхньої лампи, і він спинився на порозі. Обидва парубки, що вже були лежали по постелях, підвели на нього очі. Професор разом забув, що хотів був уже роздягатися при тому їхньому світлі; натомість він увійшов до їх кімнати, підсів до них, і вони незабаром розбалакалися, переходячи з теми на тему. Двері між Володимировим і професоровим покоїками були зачинені. Та не зминуло й десять минут, як до Володимирових вух долинув через порожню й темну професорову горницю сріблястий Аполлонів сміх з тієї третьої кімнати, де жили обидва брати; потім почулося тільки тихе, плавке джуркотіння професорового голосу: він, очевидячки, оповідав братам щось цікаве і щось довге — і спати Лаговському живовидячки, ще не хотілося. Чого ж, коли Володимир кликав його посидіти коло себе, то він одмовивсь?!

До Володимирової душі раптом влилася різка, отруєна

течійка ворожнечі проти Лаговського. Досі бувало так, що на всі Володимирові капризні вибрики та бутади Лаговський тільки лагідно осміхався та казав Володимирові, що він сам на себе клепле бозна-що; а от цим разом такий контраст! Цим разом професор велично засудив його і навіть балакати з ним більше не схотів, а пішов собі шукати достойної компанії в його братів!.. Володимира взяла досада, нащо взагалі він розкривав себе перед Лаговським: «Дуже треба розперізувати свою душу перед першою-ліпшою чужою людиною!» — їдовито подумав собі він. З цього моменту Лаговський став для нього не менш антипатичною особою, ніж його рідні брати — Аполлон та Костянтин.

XII

Молоді люди, як вернулись учора додому дуже пізно, то не встигли ще довідатися, що тим часом, як вони вчора вдома не сиділи, отоді само вчора знов приїхала до Андропулів

Зоя. Її вони не бачили вже буде тому більше ніж два тижні. Звістка про її приїзд могла б бути для них цікавою новиною.

Інтересна «трапезундська вдовичка», відколи Шмідти оселилися в Андропулів, була вже сталася справді інтересною для всіх — от тільки, що швидко од'їхала. А то навіть Володимир дуже дружелюбно до неї був усміхався та силувався розмовитись із нею і сказати їй якийсь комплімент або жарт; бо вона не показувала, що, мов, надає його братам перевагу над ним, і однаково симпатично одповідала Володимирові привітним осміхом і французькою каліченою мовою — однаково як йому, так і його братам. Тільки ж, як Зоя по-французьки лепетала сама аж надто зле, а розуміла французьку мову ще гірше, ніж говорила нею, то розмови між нею й пожильцями могли бувати хіба дуже первісні та лаконічні. Спробувала вона... це незадовго перед своїм виїздом... заявити їм, що новогрецька мова, кажуть, не дуже далеко одійшла од старої грецької — то, може б, чи не легше було їм порозумітися по-грецьки? На жаль, усі Шмідти, хоч цілих вісім год трубили в гімназії грецьку мову і писали щотижня в гімназії extemporalia[27], могли тепер згадати собі самісінькі такі слова, як «військо», «похід», «виступати» та «начальник», і пам'ятали, що елліни із своїм ватажком Ксенофонтом evxemSev 87iopei')9r|aav отаЭцоис 8гю reapaodyyaq бега[28], — ну, а з таким рясним словарним запасом вести галантну кавалерську розмову з дамами — не так-то воно й легко. Костянтин, студент-філолог, знав старих грецьких слів трохи більше; але й котрі він знав слова, то і ті не дуже надавалися до сучасної грецької розмови, бо були надто архаїчні або придбали собі в новій грецькій мові геть інакший відтінок. Якось він уранці, виходячи з дому і побачивши «трапезунд-ську вдовичку» під пальмами коло фонтана, захотів

був увічливо сказати їй: «вітаю вас»; одваживши поклін, він вимовив: ***ааq*** аозгаˆоцаї; в своїй старанності сказав він це речення навіть не все по-стародавньому, бо не і5ц(£ˆ, але по-новому , оад, аби вдовичка легше зрозуміла. Отже ж вона, як почула се ааяафрш, то швидше, затуливши лице руками, втекла до хати; потім, як спитали Шмідти в «яраліста», що? воно таке буде по-новогрецькому аалаˆорш,то «яраліст» зареготався, а перекладу не дав ... То так навіть філологові Костянтину не щастило на розмову з Зоєю; а Володимирові та Аполлонові — й поготів... Ще важче було, ніж зліпити самому грецьке речення, зрозуміти, що' хоче сказати по-грецьки Зоя. Бо от, знов-таки незадовго перед Зоїним виїздом із Туапсе, коли до того самого філолога Костянтина і знов коло того самого фонтана під пальмами вдалася була вона одного разу з запитом:

— Туркіка вонвонйа селіс? — то він, хоч і бачив, що вона держить на колінах коробочку з рахат-лукумом і ще з якимись східними ласощами, не міг того доміркуватися, що вона питається в нього, чи не хоче він турецьких цукерків: Тоирлха povpovia 9-вХек;? Зрештою, оце, «туркіка вонвонйа селіс» так сподобалося пустотливому ухові Костянтина, що він, чи було того колись треба, чи не треба, раз у раз по скількись разів на день питавсь у вдовички, проходячи повз неї: «Туркіка вонвонйа селіс?», а що він робив при тім дуже поважно-гумористичну міну, то «трапезундська вдовичка» розтиналася, аж заливалася сміхом.

Найчастіше, коли Шмідти хотіли сказати Зої якийсь дотеп чи комплімент, вони вдавалися були за підмогою до Лаговського; тоді він, хоч узагалі через свою несміливість держався осторонь, виступав на сцену і по-татарськи переказував «трапезундській вдовичці» те, що було треба. Під такі хвилини він почував себе якось дуже любо, і в душу його, як дивився він на гарні очі та оксамитні вії Зоїні, находило якесь ніжне прихилля до неї; потім, виконавши свою місію і переклавши чужі слова, він знов усувався набік.

Од себе особисто, з власної ініціативи, Лаговський ніколи не сказав Зої жодного жарту, жодного комплімента, коли не лічити одного випадку, мабуть, чи не за день перед тим, як Зоя була од'їхала з Туапсе. Лаговському довелося тоді бути перед Зоєю товмачем Аполлоновим. Було це так. «Трапезундська вдовичка», як звичайно, сиділа була в холодку коло фонтана під пальмами і, серед «солодкого нічогонероб-лення», серед dolce far niente, дивилася в далечінь на море; хто мав вийти з хати, мусив неодмінно перейти повз неї. Аполлон, виходячи з господи разом із Лаговським, держав у руках квітку з рожі, ще доволі свіжу й гарну, хоч і вчорашню. «Ви б мені не подарували ту квітку?» —

весело крикнула до нього Зоя по-турецьки. Лаговський переклав Аполлонові її прохання. «Скажіть, що нехай візьме, — оддав йому Аполлон квітку, — але мені сором давати їй прив'ялу рожу, коли вона сама — свіжа, цвітуча рожа». Професор узяв з Аполло-нових рук квітку, але, доручаючи Зої, не переклав їй Аполлоновою комплімента дослівно; натомість, згадавши слова з турецької пісні, тихо вимовив: «Візьміть, він вам дає і хотів би до того сказати, що ви сама квітка; так не сміє того сказати, бо не дурно ж у пісні співають:

Бен яриме: «гюль» — демем:

Гюлюн омрю аз олур.

(Не скажу я тому, кого люблю: «Ти — квітка», бо квітці жити не довго)». «Але ж ваш приятель турецьких пісень не знає! — стрепенулася Зоя і пильно подивилася на професора, що од нього особисто досі вона ані компліментів і нічого такого ще не чула. — Це вже ви од себе кажете, а не од нього?» Професор відчув, що він під тим поглядом аж паленіє, але вдав, що ніби не розібрав її питання, нічого на те їй не одмовив та й пішов з Аполлоном своєю дорогою. «Що вона вам сказала?» — спитав Аполлон. «Сказала, що дякує вам», — коротко одказав він, не розуміючи, навіщо він говорить неправду. Та за дві хвилини він забув про «трапезунд-ську вдовичку», а якби хтось йому був сказав, що він нею цікавиться, він зовсім щиро хіба б розсміявся.

Потім Зої не стало видко в Туапсе, і її роль для Шмідтів замінили Backfische, аж поки не довели до вчорашньої біди. І от учора знов приїхала Зоя.

Перший, хто про це сьогодні довідався, був професор, бо вставав раніш од своїх молодих приятелів; та він же звичайно їх і будив. Устав він, одягся і хотів був піти їх побудити, коли поглянув на годинник і побачив, що іще не пора. Він вийшов з хати, щоб піти на часинку до моря, коли це, на велику собі несподіванку, побачив «трапезундську вдовичку», що сиділа, як і колись, на своєму поетичному місці: в холодку під пальмами коло фонтана. По такім довгім небаченні професорові не випадало вклонитися тільки головою здалека — через те він підійшов до фонтана і поздоровкався з Зоєю за руку.

— Ну, як вам тут без мене велося? — жваво спитала вона своєю завсідньою смішливою манерою.

— Спасибі... Жили собі, підскакуючи та жартуючи... Ваші небоги — такі самі веселі, як і ви... — осміхаючись одмовив професор та й згадав учорашній жарт **Backfisch'iB. —** Тільки боюся, що вчора вони розжартувалися, мабуть, собі не на радість... — додав він і коротко розказав Зої усе, що скоїлося, прохаючи, щоб вона перестерегла дівчаток, аби ще вся справа до

їх матері не дійшла.

— Ні, до матері не треба доводити, не треба! — запротестувала «трапезундська вдовичка». — Та вони вже й не робитимуть того вдруге, бо тепер мене побояться. А пана Володимира я сама, сама попрохаю, щоб не сердився... Він для мене, мабуть, буде ввічливіший, ніж ви... — кинула вона весело.

— Де це ви їздили? — перебив професор, вдаючи, ніби не чув останнього закиду.

— В Лазаревське... Не знаєте такого містечка? Черкеси звали його Псезуапе? — то, може, так знаєте? Це півсотні верстов буде звідси, од Туапсе... Тож само коло моря, туди до Сочі... Наших греків там чимало...

— Що ж ви там робили? Веселилися?

— Ат! Великих веселощів можна сподіватися з товариства наших греків, що про самісіньку торгівлю й думають і балакають? До того ж: які втіхи можуть в Лазаревському, коли воно і швидше село, а не містечко? В Туапсе — та й то з нудьги можна вмерти!..

— Це, певне, тому, що по-російськи ви не говорите; а то, будь-що-будь, знайшлася б і в Туапсе якась більше чи менше інтересна публіка... ну, хоч би серед чиновників, чи що... чи взагалі серед тутешньої інтелігенції... — Так міркував професор, але Зоя вже його перебила.

— Не говорю по-російськи?.. Але ж я дуже хотіла б вивчитися — та од кого?.. Самій не можна, бо важко... Та й книжки ніде такої тут не знайдеш: тут же й книгарень нема...

— А ви б сказали, щоб вас повчив... той... — професор хотів був уже вимовити «яраліст», як вимовляла й мадам Андро-пулова, але побоявся, щоб те слово Зоя не взяла за глум. — Нехай би вас повчив... той... як його! Георгій! — насилу згадав він «яралістове» ім'я.

— Сказали про кого! Одно — що Георгій здебільша цілий день у крамниці, бо батько сказав, щоб він йому, як приїздить із Катеринодарської школи на літо додому, пособляв торгувати; а друге — це такий хлопчина-грубіян! ніколи мені жодної догоди не зробить!..

Вона спинилася.

— А от хіба! — радісно згукнула вона, кокетливо поглянувши на професора. — Може б, в и схотіли мене навчити?.. Окрім вас, нема до кого й удатися... Ну, може б, годинку на день... зо мною — старою бабусею.

І вона проникливо й знов кокетливо подивилася на професора. Професор чув, що в нього, мабуть, червоніє коріння кожного волоса на голові. Та він і сам не знав, чого він соромиться. Конфузячись, він згодився вволити Зоїну волю,

Поклали, що займатимуться російською мовою щодня годину, перед вечірньою прохідкою. Як на те, у професора був у чемодані підручник російської мови для татар.

Час був вертати до себе. Професор привітно кивнув до Зої головою і, осміхаючись, увійшов до Володимирової кімнати, щоб процедуру щоденного будіння почать з Володимира.

Молодих Шмідтів побудити бувало не легко, а надто Володимира, що ніколи не хотів прокидатися. Знаючи це за собою, Володимир давно вже, із своїм грубим гумором, який професорові, зрештою, тоді дуже сподобався, прохав його раз назавсіди: «Ви мене будіть, будіть та й будіть, нев-важаючи на ніщо... Може бути, що я спросоння зачну лаятися і посилати того, хто будить мене, в усякі далекі й близькі місця... — а ви не вважайте та й будіть!.. Може бути, що я спросоння схоплю чобіт і швиргону в вас, — а ви не вважайте та й будіть!.. Може бути, що я кину в вас оцим мідним підсвічником і провалю вам голову, — а ви таки не вважайте та й будіть, аж доки я зовсім підведуся на ліжку та запалю папі-роску... То вже буде знак, що я зовсім прокинувся... В крайнім разі можете на мене вилляти трошки холодної води...» Делікатні Аполлон і Костянтин отак грубо воюватись не обіцялися, але застерігали, що з ними буде інакша трудність: їм не можна вранці вірити. І справді, коли хто приходив їх будити, вони, прокинувшись, починали його спросоння серйозно впевнювати, що вони буцімто прохали його розбудити їх не сьогодні, але взавтра і що він помилився; на довід, що їхні завірення щира правда, вони навіть давали йому слово честі та знов засинали.

Хоч досі Володимир ні разу ще не шпурнув у професора ані чоботом, ані ліхтарем, той будь-що-будь мав завсіди з ним чималеньку мороку, доки вспівав збудити його. Так було й сьогодні. Всунувши Володимирові нарешті в рот цигарку, сам запаливши йому сірник і діждавшись, щоб він потяг дим у себе, професор пішов побудив Аполлона з Костянтином і знов вернув до Володимира, щоб переконатися, чи встає вже він. Жодного сліду з того нелюбого враження, як він дістав був од Володимира вчора, в Лаговського сьогодні вже не зоставалося. Не можна було того самого сказати про Володимира: в нього на дні душі лихий осадок проти професора заліг добре; тільки він того не виявляв, і розмова поміж ним і Лаговським повелася сьогодні так само спокійно, як і колись.

Кинувши Володимирові, який лежачи курив, скількись незначних уваг про гарну сьогоднішню днину, Лаговський далі сповістив його, що «трапезундська вдовичка» обіцялася подбати, щоб дівчата не чинили нікому з них пустот.

— «Трапезундська вдовичка?!» — втішно спитав Володимир, який до неї ставився прихильно. — То вона приїхала?

— Приїхала й житиме тут довго... Навіть російську мову хоче вивчити... Прохала мене, щоб я був її вчителем...

— Прохала вас?! От так-так!.. Дивіть на нього: смирненький, плохенький, нібито закопався в науку та ховається там од дам, а тим часом дамські серця заполонює!.. Ох, чому я не знаю турецької мови, щоб одбити в вас вашу вченицю!..

— Покиньте це глузування, Володимире, — прохав Лаговський, вже й не радий, що похвалився йому.

— Тільки ж стережіться, учений пане професоре! — шут-кував Володимир, напускаючи на себе тон зловіщого пророка. — Utinam falsus vates sim[29], але мені здається, що ви в своїй учениці закохаєтеся!.. Пильнуйте добре свого серденька!..

— Та ви вже й зараз закохані! — почувся через розчинені двері жартівливий голос Аполлона з його світлиці. — Хіба це не видко з того радісного тону, яким ви сповістили Володимира про своє щастя?

— Ат! — безнадійно махнув рукою професор.— Глузуйте!.. Ну, та ви собі одягайтесь самі, а я піду каву пити.

Вийшов і покинув реготунів.

XIII

Відколи розпочалися в професора щоденні лекції російської мови з Зоєю, вона, тая «трапезундська вдовичка», значно поінтереснішала і для всіх Шмідтів, бо тепер було їм навіть більше приключок, щоб і між собою балакати про неї. Лаговський, приміром, дуже хвалив її успіхи і охоче про них балакав. Та й до неї безпосередньо вдаватися доводилося їм тепер частіше, ну от хоч би тоді, як Шмідти юрмою входили до вітальні Андропулів, щоб сказати професорові (а лекція одбувалася саме там, у вітальні), що всі йдуть уже на прохідку, — то чи не час би йому скінчити свою лекцію з Зоєю? З Лаговського не переставали дрочитися, що він, мовляв, закохався в «трапезундській вдовиці» по самі вуха; він з того дрочіння тільки сміявсь, але одно було таки правда: лекція з Зоєю зробилася для нього дуже важною точкою його щоденного життя; вже зранку, навіть серед пильних своїх учених занять, він, з якоюсь несвідомою нетерплячкою, аж дочекатися не міг, чи скоро надійде четверта година, — бо тоді він ішов на лекцію до Зої. Відбувалися заняття спокій-но, діловито, трохи чи не геть без усяких сторонніх балачок; але для Лаговського було й у тім щось любе.

Із Шмідтів, — а вони надскокували коло Зої всі охоче, — найбільше цікавився гарною вченицею Лаговського молодий Костянтин. Він так пильно розпитував було в Лаговського про

всякі подробиці кожної лекції, що той починав підозрювати, чи не закохавсь у ній Костянтин направду. Лаговському здавалося, що й сама «трапезундська вдовичка» більше дивиться на Костянтина, ніж на кого іншого. А один раз у Лаговського не зісталося вже жодних сумнівів, що його здогад — справедливий. Було це якраз наприкінці їхньої лекції. Тихим, рівним, щиро професорським безстрасним тоном силувався Лаговський вияснити перед Зоєю одно важне граматичне питання; взявши за підставу турецькі глагольні форми ***алырым*** і, ***аладжауьш,*** він силувався вияснити, яка єсть одміна між російським ***буду брать (братиму)*** і ***візьму.*** Але що згадані турецькі форми самі собою дуже збивчи-ві та невиразні, то й російських форм Зоя од Лаговського не зрозуміла, і на її обличчі майнула навіть легенька кисла міна, що виявляла скуку чи втому. Саме тоді розчинилися двері і як стій вбіг жвавий Костянтин, щоб забрати Лаговського й потягти на спільну прохідку. Маленька собачка, що була лежала тут коло Зої та куняла, з несподіванки прокинулася: спершу вона одскочила, потім метнулася до Костянтина та й задзявкала на нього з усієї моці, намагаючись при тім схопити його за ногу й укусити.

— Цить! — тупнув на неї Костянтин. Собачка задзявка-.ла ще гірше, ще тонкішим гавканням. Зручним рухом Костянтин уловив її за спину. Вона бурхалася, звивалася та все дзявкотіла, а Костянтин побідоносно підніс свій «голосний» трофей до Зої, і, галантно, по-лицарському розкланявшись, він запрезентував їй собачку з таким елегантним жестом, наче Зоя була його «дама серця», а він подавав їй букет або розкішну бонбоньєрку із смачними цукерками; на жаль тільки, він мусив держати й простягати непокірну, гавкотливу собачку хвостиком наперед, а не головою, а це вже виходило не зовсім естетично. Презентуючи Зої таким способом собачку, Костянтин церемонно вимовив те грецьке речення, яке скрізь пхав перед Зоєю чи до речі, чи не до речі:

ToDpxua povpovia дєХєк;?..

Чи тому, що вся сцена була справді грубенько-комічна, чи тому, що в грецькій Зоїній крові лежало вроджене презирство й огида до турків, тільки ж вона зареготалася з Ко-стянтинових слів так сильно, що здавалося, наче її істерика вхопила. Контраст із тим нудьгуватим обличчям, яке в неї було на лекції, був для Лаговського дуже різкий. Далі вона вдарила пустотливого студента по руці, аж він упустив собачку на землю. їхні погляди бистро зустрілися, і Лаговсь-кому побачилося, що і в Костянтина і в Зої в очах засвітилося обопільне кохання. Якесь болюче почуття, наче заздрість, шпорнуло на один момент професорову душу, та зараз же й заспокоїлося.

На прохідці з Шмідтами він був уже зовсім спокійний, привітно балакав з усіма, а коли в голову приходили якісь думки про Костянтина та Зою, то це були думки мирні й ідилічні. Йому марилося, що Костянтин оженився з Зоєю, що в них є діти і що й тії діти й Костянтин і Зоя — всі дуже люблять його, свого давнього знайомого, доброго дядька і вірного приятеля сім'ї.

XIV

Коли вже й досі на лекціях із Зоєю професор не дозволяв собі і жодного злишнього слова, то відтепер увесь тон його мови зробився вкрай академічним, об'єктивним до щонайвищої міри. З його лагідного, але німого й безстрасного обличчя — думалось йому — Зоя ніколи вже не зможе відтепер упізнати, що вона якийсь час була для нього хоч трохи інтересніша, ніж тепер. Та тепер знов вона навіть мусила статися для нього неінтересною: адже він мав тепер зовсім тверде пересвідчення, що сам він для неї не цікавий, бо вона прихильна до Костянтина. Через те не випадало й виявляти перед нею якусь особливішу прихильність.

Та Лаговський помилявся про Зою з Костянтином. Ніяких таких спільних симпатій з Костянтином у Зої не було. Навпаки, саме отепер найбільше її зацікавив не хто, як професор; бо тим часом, як усі Шмідти люб'язно надскокували та впадали коло неї, професор мовчав, і теє мовчання Зою з кожним днем дратувало більше й більше. На всі її забалакування серед лекцій професор одповідав дуже коротко й діловито, хоч і ввічливо, і зручно переводив розмову на граматику, та все бідкався, що часу в них мало, а лекція скоро кінчиться.

Дійшли вони в своїй граматиці до розділу особистих займенників, і не можна було перекладати дальших практичних діалогів, доки Зоя не навчиться без помилок відмінювати ***меня***, ***тебя***, ***себя***, ***мне***, ***тебе*** і т. д. Професор сказав їй, щоб вона вивчила відмінювання не сама з книжки, а тут-таки на лекції при ньому, під його проводом та контролем, та й терпеливо поправляв її, коли вона російську форму ***тебя***, що повинна вимовлятися ***тьебья***, вимовляла або ***тйебйа***, або ***тіба***.

— Т-є-б-я, — поволі сказав він.

— Т-йе-бйа... — ні! Тіба?... — силувалася проказати Зоя. — Ат!.. — крикнула вона нарешті з жалісливим комізмом. — Та яка ж вона важка російська вимова!..

— А от же вивчитись її треба, — з поблажливим, тільки дуже легесеньким і зовсім олімпійським осміхом сказав професор, — бо саме оця форма відмінка ***ты*** занадто часто вживається в живій розмові. Адже ***тебя —*** це буде й genitivus і accusativus; це буде й турецьке ***сенін***, і турецьке ***сені...*** Наприклад, ***«сенін ічюн***» — «для тебя», ***«сені северім» —*** «люблю тебя».

— Льублуу тіба'... — задумчиво сказала за ним Зоя. — Льубліїу тіба'... — знов вимовила вона.

— Люблю тебя, — терпеливо поправив професор. — Це вимовляється в два склади, а не в три: люблю, а не люблію...

Зоя того наче й не чула.

— Льублцу тіба...! Льублцу !! — як стій розсміялася вона, наче щось пригадала, і, одкинувши книжку, сміливо зачала дивитися професорові в вічі. — Льублуу!!! — капризно топнула вона ногою, ще раз мовчки на нього подивившися.

Під її оксамитним, хоч і надто сміленьким для дами, поглядом професор почув, що він навіть не червоніє, а блідніє.

— Ну, тепер візьмімося й за діалоги, — сказав він, стараючись не виявляти свого заклопотання.

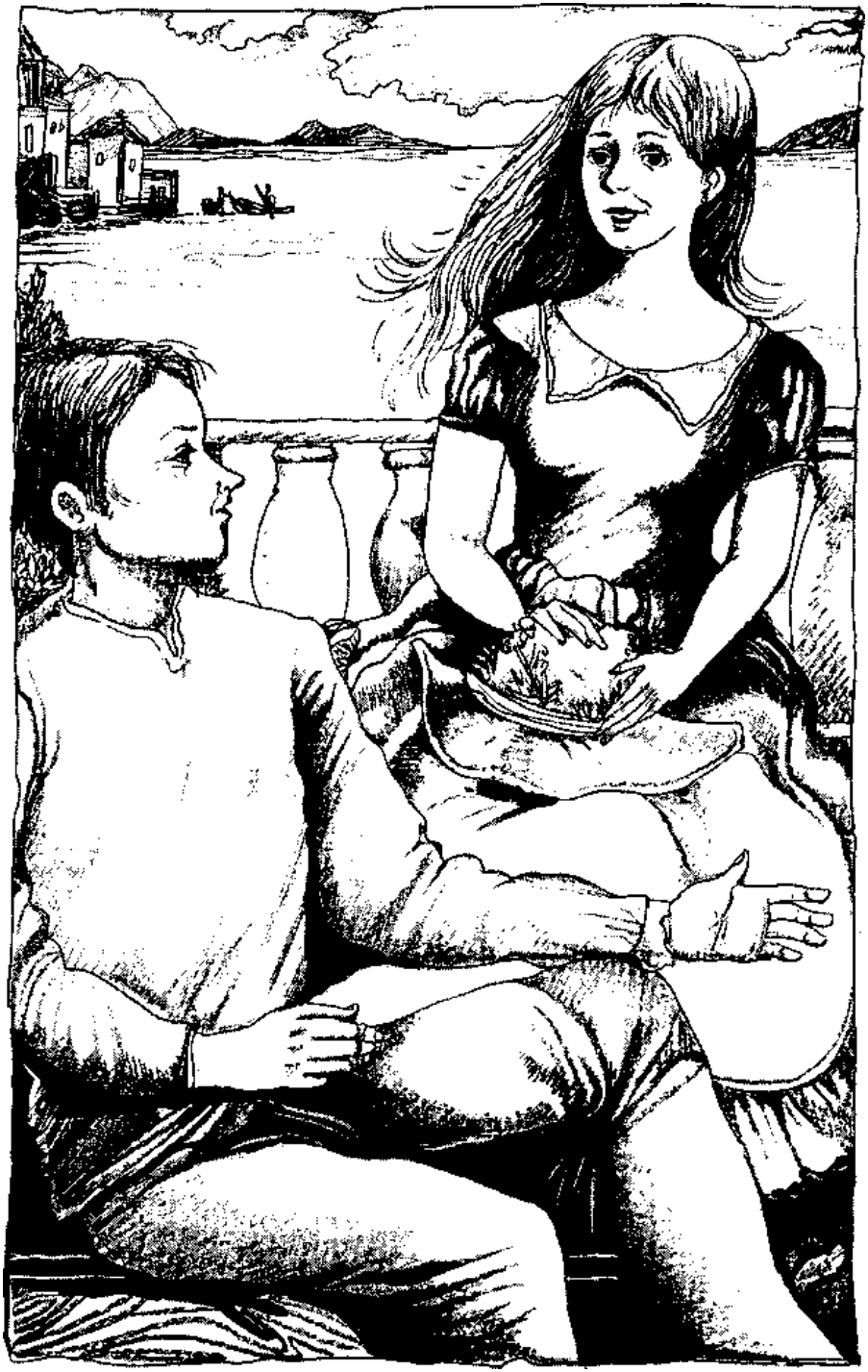

— Але ж льубліїу тіба?! — уперто й з натиском сказала знов те саме Зоя.

Професор був ні в сих ні в тих.

— Ну, коли хочеш, і по-турецьки скажу: Бен сені се-верім...

Лаговський не міг нічого второпати: де тут кінчається граматика, де починається жарт! А вже ж подумати, щоб Зоя могла йому говорити оце серйозно, а не на жарт, цього він навіть і на думку не припускав. В усякім разі цей жарт нервував його. Він сперся на лікті і затулив обличчя руками.

— Чуєш, по-турецькому кажу, а не по-московському і не по-арабському: я люблю тебе, бо ти мене любиш іще більше, — сказала Зоя трохи поважніш, але все ще весело.

Лаговський не вірив і мав на те свої рації. Щоправда, коли б він, наприклад, Костянтинові або комусь із європейців був дослівно переложив те турецьке Зоїне речення «люблю тебе», то європеєць міг би хіба здивуватися, чого це професор не хоче ще вірити своїй дамі: адже слова ***ти, тебе*** вказують для європейця на інтимність. Та діло в тім, що Лаговський і Зоя, говорячи досі по-турецьки, були таким способом між собою на ***ти*** вже давно, з найпершого дня своєї зустрічі; ба в турецькій розмові вони й не могли говорити інакше, як на ***ти,*** бо анатолійські турки й греки не кажуть до єдиної людини ***ви*** (сіз), тільки ***ти*** (сен). Таке саме ти Зоя казала турецькою мовою і до всіх молодих Шмідтів, тільки що Лаговський, одбуваючи роль товмача, мусив перекладати її турецьке ***ти*** через російське ***вы.*** Так, очевидячки, й тепер ота завсідня Зоїна балачка на ти не могла ще йому нічогісінько собою виявити; і він, держачи обличчя затулене, не розумів, як він має приймати останні Зоїні слова.

— Невже ж ти мене не любиш? — смутно прошептала Зоя, міняючи тон.

Професор одтулив обличчя і підвів очі. Зоя знов осміхалася й ласкала його своїм чарівним поглядом. Лаговський притяг до себе її руку і міцно поцілував.

Та десь зарипіли двері в однім із сусідніх покоїв, і зачулося тупотіння. То йшли Костянтин з Аполлоном. Професор швидше випустив руку своєї вченици і споважнів. Зоя перестріла їх, як і завсіди, жартом:

— А оце я сьогодні допиталася в пана Андрія, — каліченою французчиною силувалася виговоритись вона. — Питала, чому мене ненавидить... Сказав, що любитиме.

І вона зареготалася, так само як і Шмідти.

«Вона зо мною шуткувала, а не щиро казала! — подумав «пан Андрій». — А я вже був повірив!..» Але, маючи вийти з покою, він на мент оглянувсь і підхопив бистрий погляд Зо-їн, кинутий наздогін йому. В тім погляді прочитав він тужливу ласку.

«Любить!» — подумав він, виходячи, і ніжна радість розлилася по всій його істоті.

XV

Через свою природну несміливість супроти жіноцтва професор, однак, знов не довго міг вірити, щоб Зоя його полюбила. Ще того самого вечора на прохідці він покинув про це думку. І відбулася в ньому ця переміна зовсім легко.

Він із усіма трьома молодшими Шмідтами одійшли були от Туапсе далеченько, аж на Кадоський маяк, і стомлені з ходіння порозкладалися там на спочинок коло моря. Саме тоді зійшов молодик і кинув бліде, фантастичне світло на їхню сидячу чи півлежачу групу, що згуртувалася на високій прибережній скелі. Під тим чарівним місячним світлом професор задивився на своїх молодих приятелів, та й ніколи вони не здавалися йому такі прекрасні на вроду, як оце тепер; навіть Володимир — і той виглядав ефектно, в усякім разі елегантно, чого професор не зважився б був сказати про свій власний розтріпаний одяг. А Аполлон з Костянтином дивилися красенями просто надземними, поетично-етер-ними або принаймні середньовіковими лицарями.

«Ні! — сказав собі Лаговський на думці. — Це свідчило б дуже зле про Зоїн смак, коли б вона, маючи перед очима отаких чудових, поетичних та ще й блискуче талановитих хлопців, спинила свою увагу на моїй хоровитій, непоказній, сіренькій і скромній фігурці!.. Попросту вона бачить, що вони всі до мене прихильні, то й сама милосердно зглянулася на мене: захотіла дружелюбно зашуткувати, аби я на неї вовком не дивився, як досі... А я вже бозна-що посмів був собі з того жарту виснувати — трубадуром або хоч Абеляром себе возмнив, а її Елоїзою!..»

Се подумавши, він з полегшеним серцем осміхнувся, наче тягар який з себе звалив. Правда, Зоїн образ та її солодке «по-турецьки кажу, що люблю тебе» раз у раз не переставали знов виринати в його пам'яті під цим чарівним місячним світлом; і той привид був йому любим, і теє «люблю тебе» бриніло в вухах, як небесна музика. Тільки ж усе те було дуже далеким од яких-небудь амурних ілюзій і не викликало в душі Лаговського жодних особистих бажань.

«Зоя шуткувала, — думалося йому, — Зоя тільки пустувала. Але ж пустувала вона сердечно й миленько, без і злості й без глуму, і тая пустотниця є взагалі чудова і дуже симпатична людина. Строїти собі з тих пустот якісь надії, — думав він, — було б мені й смішно й нерозумно: доволі і того, що і мені, нехай і через свою прихильність до Шмідтів, Зоя кидає хоч одробинку прихильності... Ну, що ж! Одробинку, — а більш і не треба! Бо й за тую одробину Зоїної ласки він готовий одтепер чинити для Зої всяку службу, яку тільки вона загадає».

І Лаговський і Шмідти півлежали на скелях мовчки, без розмови. А чим більше сутеніло, тим виразнішим і яснішим

ставало місячне світло, тим рельєфніше вирізувалися прекрасні, мов виточені з мармуру, германські профілі Аполлона й Костянтина; і тим виразніше почував професор, як далеко йому, засохлому книжному червакові, рівнятися до них.

«Дорогі мої друзі!!» — з любов'ю думав він, радіючи, що не чує в собі жодної заздрості проти них.

— Дорогі мої!! — аж прошепотів він.

— Що ви шепочете, наче волхвуєте, Андрію Івановичу? — спитав Володимир.

— Шепочу собі, як люблю я всю вашу сім'ю, — попросту, без вимушеної манірності, одмовив професор і, присунувшись ближче до Володимира, погладив його по голові, як дорогого свого молодшого брата. Потім пересунувся до Аполлона з Костянтином і так само поласкав їх, а Костян-тина навіть обійняв. І коли б хтось спитав його під ту хвилину, кого він більше любить: чи цих хлопців, побратимів своїх, чи Зою? — то він, не вагаючись, міг би одказати, що або всіх однаково, або Костянтина навіть більше.

З таким самим пересвідченням він і взавтра пішов на лекцію і не зважився Зої ані слівцем нагадати про те, що ба-лакалося на їхній лекції вчора. Привітний, наскрізь прихильний, він держав себе, однак, дуже обережно й делікатно і жодним словом не вийшов поза межі своєї лекції. В серце здивованої й ображеної Зої набігла пекуча досада, та вона гордо тую досаду затаїла і силувалася держати себе перед Лаговським тільки доброю, покірною вченицею.

Одійшла лекція. Ніхто із Шмідтів іще не заходив за Лаговським. Він сам підвівся, щоб попрощатися з Зоєю, і єдина вільність, яку він собі дозволив, була тая, що він поцілував їй руку: досі він цього не робив. Зоїна рука затремтіла — затремтіли й його губи, як він цілував руку. Обидва це запримітили; Зоя, однак, нічого не сказала. Лаговський пішов.

І на другий, і на третій, і на четвертий день лекція одбувалася тим самим, повним, ученим порядком, без одбігання од речі набік, з тією хіба одміною, що Зоя, наче нічого й не бувало, взяла покинула невластиву їй поважність і знов почала весело сміятися до Лаговського та щебетливо шуткува-ти, як і колись.

— А признайтеся-таки, що ви мене любите? — кинула вона йому на прощання в останній із цих чотирьох днів та й так безжурно засміялася, що для професора цим разом умисний жарт її був більше ніж очевидний: ніяких зарозумілих ілюзій такий жарт і такий тон вже ж не міг збудити ані в ньому і в нікому. Тому-то професор, замість відповіді, поцілував щиро й безбоязко, по-братерському, Зоїну руку, яка до того й не тремтіла: Зоя держалася спокійно. Тільки ж через свою вдану спокійність і через

досаду, яка в Зої ще трохи таїлася, Зоя не помітила однієї речі, що була б підлестила її жіночу самолюбивість: професор, ідучи од неї, аж сіяв своїм обличчям та й — це їй видко було б — опинився мало не на сьомому небі. Бо йому більше нічого й не треба було, як тільки те, щоб їхні відносини з Зоєю налагодилися більше-менше по-давньому, себто щоб він смів спокійно, здалека обожати Зою, а вона щоб на те не сердилася і дозволяла йому її обожати, а сама нехай би була дивилася на кого завгодно: чи на Костянтина, чи на кого іншого — байдуже!

Зовсім утихомирений, повний тихих, безтурботних радощів, Лаговський спробував написати вірші про своє, хоч безнадійне, та щасливе через його ідилічність кохання. Жодних путніх віршів, правда, не вийшло: писалося щось таке через лад наївне, що навіть маленькому школяреві сором було б таке писати. Та щасливий настрій Лаговського через те не простиг. Увечері, в шкільній альтанці над морем, під промінням ясного молодика, він балакав із Шмідтами на всякі теми так сильно жваво і сипав такою безліччю гумористичних уваг, що всім це навіть кинулося в вічі. А як вернув він до себе в хату і, лігши в постіль, згадував усю сьогоднішню днину, то нічого, окрім свідомості свого щастя, не міг у собі розібрати: сім'я любих Шмідтів і божество — Зоя поспіталися в один суцільний образ, в одну спільну чудову китицю прекрасних і бездоганних людей, і всі ті люди прихильно ставилися до нього, всі вони не тільки позволили йому любити їх, ба й самі платили прихиллям. Маючи таку щасливу свідомість, Лаговський аж раював — він сміливо міг сказати, що для нього більше вже немає на світі ніяких бажань, і крізь сон прошептав:

— O Augenblick? verweile doch! du bist so schon!..

Він не знав, що в той самий час Зоя, теж лежачи в постелі, роздумувала якраз про нього — і роздумувала не дуже весело. Бо жартівлива «трапезундська вдовичка», хоч мусила сьогодні на лекції остаточно і, так сказати, офіціально скон-статувати перед Лаговським, що недавній їхній мадригальній розмові вона не надає жодної серйозної ваги, але зробила це не з доброї волі, і це гризло її... Правда, їй сьогодні пощастило замаскувати перед Лаговським свою ображену жіночу амбіцію; вона знала, що Лаговський од сьогодні повинен думати, ніби їй байдуже до сердечних його почувань; він од сьогодні повинен думати, ніби вона охоче вважає натуральною і зовсім зрозумілою річчю той факт, що Лаговський у ній не закохався; ба їй начебто й не треба його закохання. Виходило б таким побутом, що Зоїна жіноча самолюбивість може зоставатися спокійною: професор не має права іронізувати з неї. Тільки ж направду Зоя чулася всі оті чотири дні болюче ображеною в своїм кокетстві і не переставала

міркувати про байдужність Лаговського. Так, байдужність!.. Він зовсім до неї байдужний!.. Бо того, що справді творилося в душі Лаговського, Зоя не знала. Та коли б і знала, то второпати й розміркувати тих почувань вона була б не могла. А от, що закохані люди поводяться не так, як Лаговський, — оце вона розуміла. «Ні, ні! Він анітрошечки мене не коха!» — товкла вона собі після кожної лекції одну й ту саму прикру, образливу думку. Ба їй здавалося навіть, чи часом професор з неї не глузує. Так само і тепер, оце зараз, лежачи в пітьмі на постелі, Зоя обурювалася на непіддатливого свого вчителя. Вона згадувала останні його чотири лекції — і вся амбіція покривдженої красуні-кокетки аж страждала з такої зневаги. їй аж до божевілля бажалося тепер дати Ла-говському добру научку: бажалося зробити так, щоб він упав перед нею на коліна і, цілуючи край її одежі, слізно благав би в неї кохання, а вона щоб гордо могла гнати його геть од себе і звисока сказати: «Ні! Страждай, страждай!» Але що на це не було надії, то Зої хотілося плакати.

«Яка я нещаслива! — думалося їй. — Усі, на кого я було погляну, мліли й пропадали, а він сміє дражнитися!.. Чи, може, очі мої ясні пригасли? Чи чорні брови вилиняли? Чи личко моє змарніло?.. Він мене анітрошечки не любить, а я — нещаслива!..»

«Який я щасливий, що можу вірно любити навіть того, хто мене не любить!» — раював тим часом Лаговський.

XVI

Старі Шмідти познайомилися з туапсинським «городським головою», і він їх запросив до себе в гості на вечір, разом із синами й з професором. Молодим Шмідтам візита до голови не здавалася анітрохи цікавою, але що для властителів туапсинських «участків» голова був дуже потрібна особа, то генерал рішуче сказав синам, щоб і вони йшли з ним і з матір'ю в гості.

Побурчавши трохи, — а Володимир — то й чималенько, вони згодилися. Професора ніхто не силував, бо знали, що він у чужім неінтереснім товаристві попросту мучиться.

Через тую візиту щоденна надвечірня прогулянка сім'ї Шмідтів не могла відбутися. Зоставшися самотою, професор надумався та й пішов навідати художницю Петрову. Її участок був далеченько; а вона, відколи всі Шмідти поз'їздилися, ані разу більше не заходила до них.

— От, милу несподіванку зробили мені! — привітала його Петрова. — А я скількись разів про вас собі згадувала... Не раз бажалося розбалакатися з такою інтересною людиною... Недавно знов прийшла книжка журналу, де про вас — критика.

— Ну, — засміявся професор, — коли вам цікаво було побачити «таку інтересну людину», то треба було не полінуватися

та хоч разочок за ціле літо навідати Шмідтів... Ба там ви побачили б були цілу пригорщу далеко інтересніших людей, ніж мене... Але справді, скажіть на милість: чого ви до наших не заходили? Вони аж дивуються, що ви їх призабули.

— А чи знаєте ви, що далі сталося з тим бідним, нещасливим учителем? — спиталася Петрова замість просто відповідати на його запит. — Може б, хотіли послухати?

— Ах, ні! Не кажіть нічого, не кажіть! — як стій затурбувався професор. — Коли це має бути щось проти сім'ї Шмідтів, то я й слухати не хочу. Вони прекрасні люди — це я дійсно знаю; свідомо нічого лихого нікому вони зробити не можуть — це я теж дуже добре знаю... Я їх незвичайно люблю... А що вони мене люблять як рідного, то я не можу... не то, що не хочу, але органічно не можу слухати що-небудь проти них...

Художниця іронічно скривила губу.

— Добре! Нічого про вчителя не казатиму, — згодилися вона, — тільки ж у такім разі не одкажу й на ваше питання, чому я не заходила ввесь час до ваших Шмідтів... Або ні, одкажу загально: як ви органічно не можете слухати чогось проти своїх Шмідтів, так само й я органічно не мала охоти йти до них... Опроче, їх сім'я ніколи мене не цікавила... Люди собі, як люди...

— Ну, це вже ні! — заспорився професор. — Шмідти не просто «люди собі, як люди!»... Вони... вони...

Він слів не знаходив, щоб вияснити свою думку. Художниця скількись хвилин не одповідала; потім повільно сказала, не без очевидної іронії:

— А втім... Хоч і здавалося мені, що знаю Шмідтів, як свої п'ять пучок, та, мабуть, я їх досі ще не розпізнала... Мабуть, це справді якісь екстраординарні та ідеальні люди, коли в них закохалася така людина, як ви...

— Чи не сором вам отак глузувати, Ганно Володимирівно? — докірливо сказав професор. — Що воно має значити: «така людина, як ви»!.. Та й здається, що ми помінялися ролями, — додав він весело, бажаючи перевести розмову на жарт. — Мав би я, кавалер, казати вам компліменти, та натомість чую їх од вас, од дами!

— З мене стара дівуля, то смію казати молодим паничам які хочу компліменти... а надто, коли передо мною не кавалер, а поетичний професор-панночка... — розсміялась Петрова. — А свою увагу: «така людина як ви», — я охоче поясню, коли ви мені скажете, куди ви поділи свою місячну платню, свої гроші за цей місяць...

І вона з усмішкою чекала на його відповідь...

— В цьому Туапсе, здається, не можна в одному кутку

плюнути, щоб у другому кутку зараз того не впізнали, — сухо одрізав Лаговський.

Діло було в тім, що саме в той день, як пішов він на пошту одібрати своє місячне «жалування», переслане в Туапсе, він чогось із самісінького ранку чувся в дуже й дуже ідилічному настрої: гарні відносини до Шмідтів, повна сердечна втіха, повна душевна рівновага, з якої він уже цілий місяць не виходив, робили Лаговського таким щасливим, що йому аж молитися хотілося. Одібрав він свої гроші з пошти, пішов посидіти до моря і побачив, що в холодку сидять і снідають з десятеро теслярів та мулярів. Це були українці і, очевидячки, недавно ще й приїхали сюди, в Туапсе, бо розмовляли всі не туапсинською мішаниною, а чистою українщи-ною. Одягнені вони були страшенно вбого, в якісь дранки, а снідали самий хліб та часник. Лаговський витяг з кишені свої гроші, що оце одержав був із пошти, та й, лишивши со

бі карбованців тридцятеро на прожиток, решту оддав тим людям і прохав, щоб нікому про це не плескали. Але один із тих теслів робив тепер на участку в Петрової і, розказав їй про цю подію.

Розмова, що розпочалася в професора з Петровою з цього дражливого приводу, була спершу професорові дуже не до серця. Тільки ж Петрова своїм художницьким тактом повела справу так делікатно, що професор за скількись хвилин заспокоївся і забалакав з Петровою зовсім щиро:

— Ви тільки з непорозуміння можете дивитися на такі мої вчинки, мов на добродійство, — довірливо казав він до художниці. — Ви забули євангельську приповість про тую вдовичину лепту, яка єдино може мати моральну ціну... Ат! Уже бачу, що на мою згадку про християнство у вас на обличчі перебіг осміх... Ну, то знайте: звичайного християнства з його трьома богами та з попівством я й сам узагалі дуже не люблю; але ж наївні й правдиві євангельські притчі мені сильно подобаються. Особливо ж мені здається незаперечи-мо справедливою тая ціна, яку складає Йсус усяким, що так звуться, добродійним жертвам: все, що подавали багатирі із свого багатства, він назвав нічим, бо ті великі гроші, що вони їх давали, не були їм потрібні; а от хіба вдовича вбога лепта була справжньою жертвою... Що ж до мене, то ви бачите, хто я та які в мене можуть бути потреби: з мене — вчений книжковий черв-хробак, що не має дбати ані про гарну одіж, ані про інші такі вигоди, бо ті вигоди однаково йому не потрібні й не тішать його; а коли так, то гроші тож йому не потрібні. Ну, от я їх охоче й роздаю, бо сподіваюся хоч таким механічним способом трохи загладити своє паразитне існіння...

— Ваше існіння — паразитне?! — зачудувалася Петрова. —

Талановитий учений, талановитий поет — і... паразитне ісіння?

— А ви як думали? Все моє життя складається з того, що я насолоджуюся наукою, та поезією, та естетикою — тим часом як другі без хліба пропадають, а на мене працюють. Це не є трутневе життя?

— Ну, в такім разі й моє життя — паразитне, — розсміялася художниця, — тільки ж я його змінити не захочу. Правда, я ніколи не забуваю, що сучасний лад несправедливий... я з цілого серця спочуваю і соціалістам, й іншим радикалам, ба навіть анархістам... я й сама силуюся сіяти поміж усіма людьми, з ким зустрічаюся, ліберальні, визвольні думки... думки про те, що треба соціальної революції... Але кинути живопис і естетику я й не можу й не хочу, бо це — моє покликання.

— Коли хочете од мене правду знати, то більше-менше паразит і ви, — не вагаючись і не церемонячись, одказав професор. — Тільки ж у вас єсть супроти мене один козир, якого я не маю. Бо хоч ви через свою привілегійовану естетичну професію й сидите трутнем на шиї в тих бідних людей, яким нема жодного діла до ваших естетичних художніх творів, то ви рівночасно добре-таки цікавитеся долею тих самих бідаків та й приносите, яку можете, свою ідейну і практичну працю проти сучасного несправедливого суспільного ладу... Ви хоч протестуєте... А я й того робити не можу!

— Чому?

— Бо я — жмут вимотаних нервів, жмут напружених струн, а не нормальна людина, як усі. Доки ніхто не шарпає того жмута струн, доти він лежить спокійно і нікому не шкодить, і дисгармонії з нього не чути; а іноді навіть, наче Еолова арфа, звучить він непоганими якимись акордами, що нікому вух не ріжуть... Але нехай-но мені доведеться хоч легесенько схвилюватися, заколотитися — вже я й лягаю слабий, вже мало-мало не вмираю!.. Через те я й газет не смію читати: це мені й лікарі заборонили; бо скоро прочитаєш про яку-небудь нову людську кривду та сильно обуришся — от уже й заслабнеш... А коли я слабий, то я й сам мучуся, й іншим людям прикрий стаю, з ким тільки маю відносини, бо стаю й капризний і несправедливий до людей... а деякі з тих людей од мене навіть залежні — приміром студенти... а вже ж марну й велику муку завдаю я тим, котрі пораються коло мене, щоб мене погоїти... Та це ще не все лихо, бо найважніша біда — от яка: скоро я заслаб і втратив душевну рівновагу, я вже й до жодної праці стаю нездатний... ну, а що таке я без праці?! Чого я вартий без праці?! Або роз-гляньте попереду, що таке моя... вибачайте... «праця»?.. Моя «праця» — це наука та естетичне писання... Вони коли нікому й не йдуть на

безпосередню користь, то принаймні дають певну втіху невеличкій жменьці людей — учених та естетиків. Нехай тих людей і небагато, та все ж, доки я працюю, доти я почуваю, що працюю не виключно для своєї особистої втіхи й спокою, ба ще й для втіхи інших людей. Правда також, що ідея «втіха» не те саме, що «безпосередня користь»: тільки ж обидві ідеї, робити «на втіху людям» і «на користь людям», мають між собою деяку спільність, і точну межу проміж ними прокласти не можна; через те я дозволяю собі більше-менше ідентифікувати обидві ідеї. Ну, так от: доки я працюю, доти я маю ілюзію, що комусь моя праця придасться і буде, може, й корисна... Покладімо навіть, що скептицизм прожене мою ілюзію, буцім з моєї праці приходить комусь дійсна користь, так і тоді я смітиму своїй совісті шепнути принаймні от що: «Добре! Моя праця йде тільки на втіху декому, а не справді на користь. Ну, але той, хто декільком іншим людям подає якусь утіху, чи то своєю наукою, чи естетикою, — той, в усякім разі, не належить до ворогів суспільності, бо він ще не робить світові активної шкоди, хоч і не чинить активної позитивної користі»... Ну, так от розумієте моє становище?.. Тільки доти, доки я не ляжу вкрай слабий і вкрай розбитий, можу я мати оту потрібну для моєї совісті ілюзію, що моє трутневе існіння не є нікому активно шкідливе... або, скажемо, не є надмірно шкідливе. Коли ж я, хоч би навіть з дуже благородного обурення, заслабну і стану нездатним до нічого і зроблюся тягарем для других, то тоді вже й ілюзії в мене не може бути, бо я тоді навіч бачу, що з мене стався для світу вже активно шкідливий паразит і більш нічого...

Він знов спинився та й широко втяг в себе повітря, щоб дихнути, бо грудям стало важко. Художниця все пильно слухала, то і тепер не перебивала йому, сподіваючися, що він поведе мову ще далі. Професор хвилину помовчав, а потім тихо й смутливо казав далі:

— А втім, навіть тоді, коли я маю силу до найпильнішої праці, мене не може зовсім покинути проклята, влізлива думка про те, що життя моє, яке тече далеко од політики і суспільного руху, завсіди неодмінно мусить бути й активно шкідливим для громадянства. Громадянство страждає й стогне під ярмом деспотизму. Тому-то кожний учений або поет, що знаходить у собі силу щиро працювати при нашому деспотичному ладі, а не йде протестувати й боротися проти того ладу, він своєю совісною працею просто освячує деспотизм та й скріпляє його. Бо хоч такий учений або поет сам мовчить і тихо собі працює одцалік од світу, так його ж мовчазна праця голосно ніби кричить перед цілим світом: «Сучасний лад зовсім не поганий! Адже, дивіться, і наука,

і поезія, і культурна праця он як гарно розвиваються і процвітають при сучасному ладі!» Праця пасивних учених, поетів, художників — дуже велика підпора деспотизмові проти тих, хто бореться за волю... А бути не пасивним я, слабий, не можу...

Художниця вжахнулась:

— Але ж тоді й жити страшно, коли думати так, як думаєте ви! — скрикнула вона.

— Ну, а я докінчу вашу гадку та й виразно вимовлю те, чого ви не захотіли самі вимовити, — смутно осміхаючись, одказав професор. — Ви мали б сказати: «Ну, то щоб не животіти на світі шкідливим паразитом, ти мусиш смерть собі заподіяти та й перервати своє непотрібне й шкідне існін-ня»... Що ж! Я й про це думав не раз. Так рука чогось не піднімається проти себе... Та й однаково: я вже сам собою помру незабаром... за два-три роки... ну, нехай за п'ять... Сам собою марний трутень із світу зникне...

Він замовк. Петрова теж мовчала й про щось задумалася. Хоч професор обвинувачував і звав трутнем здебільша тільки себе, а для неї, художниці, знаходив деякі виправдання, вона в душі не могла згодитися навіть з таким, уже необразливим для неї, формулюванням цього питання і не згоджувалася з самообвинуваченням Лаговського. Мовчки подивилася вона на бліду, хоч заразом інтересно бліду, фігуру того чоловіка, що недалечко стояв уже й од смерті, та мусив з безнадійним спокоєм вважати ціле своє перебуте життя за паразитизм. І згадувалися їй деякі його поезії, наведені в тій журнальній статті про нього, що вона недавнечко була прочитала: з тих поезій віяло на художницю тихою благород-ною елегійністю, і пливла з них до її артистичного серця якась ніжна жаліслива чутливість. «Ні, такі люди не паразити», — подумала собі Петрова; тільки ж вона не вимовила тієї своєї думки перед Лаговським, а лиш тихо сказала:

— Як мені вас шкода!.. Ви — такий чуткий на все... Скільки ж ви повинні мучитися!.. Завсіди аналізуєте себе там, де другий і не подумав би себе аналізувати, — ну, і завсіди страждаєте душею!..

— Ідеалізуєте! — перебив її швидко професор. — Це тільки тепер, у розмові з вами, мені стало так-о гірко! А звичайно жодних душевних мук і рефлексій у мене не буває, коли я можу працювати, себто коли я не буваю вкрай недужий. Ви не забувайте, що всяка праця, хоч і егоїстична, дає людині великий душевний спокій і вдоволення, дає вона велику насолоду й забуття. Одгородившись за лікарським наказом од усяких болячок життєвих-суспільних, од усяких темних боків життя, од усякого життєвого бруду, я — хоч і слабий і півумерлий — залюбки працюю з рана до вечора над любою мені наукою. Захочу спочити, то спочивок знаходжу собі в тім, що втішаюся поетичним

письменством та музикою або сам пишу поезії. І ото ж тая поділена з естетикою моя праця, як іде далеко од життєвих скорбот, «средь сладких звуков и молитв», то дає мені, півмертвому, таку велику насолоду, таку душевну гармонію, якої запевне не має жоден із живих людей, котрі товчуться в вирі суспільного життя... Ні, ні! Хоч узагалі я маю про себе тверду свідомість, що з мене — трутень, але звичайно серед праці я про те забуваю, і душа моя зістається спокійна... Чи ви розумієте тепер мою егоїстичну психологію під той час, як я роздаю свої гроші бідним?.. Це я часто роблю... Не зовсім, може, розумієте?.. Ну, так уявіть собі таку картин: от сидів я тихо-мирно в ученому кабінеті далеко од життєвого бруду або ходив-тішився гарною природою... раював... потім вийшов на биту дорогу, де бачу живий світ; аж гульк, передо мною стає на шляху нещасливе убожество, що б'ється як риба об кригу, аби заробити дрібну копійчину на хліб насущний... А в мене гроші єсть, і тих грошей мені не треба, бо я й без них маю геть повне щастя із своєї трутневої праці; а зайвих потреб, які вимагали б видатків, у мене й немає. То я з потайним егоїзмом і кажу собі тоді: «Хоч моє щастя й одбувається коштом тих-он убогих людей, тільки ж нехай ніхто не скаже, що з мене сріб-ролюб. З тієї душевної гармонії й рівноваги, яка мені дісталася через мою працю, я вже зовсім щасливий — ну, то ті гроші, які мені прийшли за любу для мене працю, себто за моє щастя, я оце охоче вертаю вбогому людові, що гірко робить на мене чорну роботу під той час, доки я витаю в блаженних емпіреях моєї наукової та поетичної діяльності. «Диви ж, моя совісте, — кажу собі, — адже, оддаючи цим бідакам свої гроші, я стаю тепер такий самий убогий, які вбогі — вони. Диви на це, моя совісте! Диви — і лицемірно заспокойся. Адже бідна, суспільно покривджена верства простого люду мусить собі про мене сказати, що я — трохи добріший і трохи легший трутень, ніж бувають інші трутні, — я трохи менший дармоїд, ніж інші пани...» Отак уговкуючи свою покладливу совість, я швидше оддаю біднякам ті гроші, яких мені й не треба. От совість і заспокоюється трошки, і засинає в дрімоті; а я вертаю додому, щоб спокійнісінько бути й надалі паразитом убогої суспільності, та ще й почуваю себе немало виправданим... «Хитро, мудро і невеликим коштом», — як каже возний у Котляревського... Ну, то як же наректи мою психіку?.. Хіба це не простісінький егоїзм?.. Та що ж ви мовчите, як у рот води набрали, Ганно Володимирівно?!

— Я мовчу тому, що думаю, як гарно було б, коли б усі егоїсти думали й робили так, як ви... Тільки ж, вибачайте мені, я вашому щастю не дуже й вірю... На вашому дитячо-радісному обличчю скільки перебутої меланхолії видко!

Професор задумався.

— Ваша правда... — поволі протяг він. — Тепер я забувся про тую меланхолію, але вона в мене єсть або була. Тільки ж причина їй була не в тім, щоб я мучився думками про свій паразитизм... Меланхолія завжди находила на мене з самоти... і серце боліло не раз без видимої причини... Єсть у людини, мабуть, вроджена потреба, щоб до когось прив'язатися душею, і коли нема до кого, то душа заниває... Але тепер я й забув про те занивання, бо я — не сам, а маю цілу сім'ю, де мене люблять.

— Ви вірите, що тая ідилія довго тягтиметься, — сказала Петрова, не помічаючи, що вона одбігає од теми. Та професор і не хотів уже вертати її до перерваної теми. — Ох, не вірте самому собі, — казала вона вже без іронії, — в кожній приязні єсть свій період свіжої, нової весни і гарячого літа, а за ними — неминучий період слотливої осені й холодної зими...

Лаговський недовірливо слухав її, — ніби хотів своїм мовчанням сказати: «Цього бути не може: я Шмідтів любитиму довіку, а вони мене». Та нічого того не вимовив, а натомість безжурно проказав вірш із Гейне:

Нехай мене взавтра ти й зрадиш,
Сьогодні ж іще ти моя,
І тим-то в обіймах у тебе Подвійно втішаюся я...

Але з його безжурного тону видко було, що оцей Гейнів вірш виплив зовсім не з серця його, бо він сподівається вдержати своє щастя і сьогодні, і взавтра, і післязавтрього і сподівається повік не пізнати жодної зими для своєї приязні з Шмідтами.

Розмова таким способом зовсім одбігла од міркувань про особу Лаговського. Потроху темою стали всякі туапсинські враження; розмова доторкнулася тих греків Андропулів, у яких жив Лаговський із молодими Шмідтами. Він оповідав про них Петровій з великою симпатією, казав, що попереду вони йому самому були не подобалися, а тепер — дуже до вподоби.

— А спитаєте, чим вони викликають симпатію до себе, оті не дуже освічені греки? Може, вони прості, безпосередні діти природи, не зачеплені антипатичною цивілізацій-ною гнилизною? — оповідав він. — Так ні, не те! Вони не діти природи. Бо хоч не видко в них великої освіти, але рівночасно бачиш в них цілу безліч вродженої глибокої культурності, якої нема, наприклад, у завсідніх сусідів грецької нації — в турків та татар: бо і ті — дуже й дуже симпатичні, але видко, що варвари. А греки?.. Комерсанти, практиканти, а заразом естетики, поети!.. Давніше я не хотів був згоджуватися з Володимиром Ростиславовичем, коли він казав, що нащадки тисячолітньої культурної нації серед усяких несприятливих обставин, серед повного занепаду, задержують у

своїй крові дещо таке, що їх одрізняє вигідно й аристократично од простих варварів... Я сперечався був проти цього, а отже, потроху я з практики несвідомо прийшов до такого самого пересвідчення... Скільки поетичних вражень викликають собою ті греки!.. І їхня мова, хоч і змінилася вже супроти класичної старовини, завжди ще нагадує антично-ел-лінську... і їхні рухи дуже часто страх які антично пластичні, еллінські!.. І в їхньому побуті, поруч меркантильності, скільки єсть поезії!.. А от якби ви побачили мою вченицю, коли вона сидить попід пальмами коло фонтана!.. І вона, і вся картина аж проситься на полотно!.. Артеміда, та й годі!

— Може, ви в ній закохалися? — зашуткувала художниця. — І тому вам усі греки поетичні?

— Ет!.. — комічно одмахнувся рукою професор. — Попросту бачу поетичність, через те й кажу, що це — поезія... А ото ще, пам'ятаю, бачив я раз, як на горі сидів один тутешній грек з фесом на голові... Так сидів він у такій мальовничій позі і мав таке обличчя, що мені зараз нагадалися клефти і їх пісні, що іноді — лицарсько-гайдамацькі, а іноді — лицарсько-трубадурські... І я зовсім легко вірю, що отой мій грек... а він простий крамарчук... потрапить складати такі самі гарні пісні, які є в клефтів... Ах! От іще згадав про грецьку народну поезію: недавнечко я й сам пізнав од наших хазяїв одну співанку... простенька вона, а скільки в ній колористичності! —

ХарсЕт6хє£і/' то атоца аои
То цоаХо|іиро5ато
ПоіЗ (і'ехаїїє *ухюикє-ухюикє,*
Тov voˆv |яп) х'£Хааа то

...Один із моїх приятелів Шмідтів переложив се по-ро-сійськи он як:

О, дай вкусить с прелестных уст Цветок благоуханный,
Который свёл меня с ума Улыбкой непрестанной...

— А один раз бачив я, як наш господар пив вино на балконі над морем і сперечався про щось... не скажу, може, навіть і грубо лаявся... Так я аж заглядівсь на нього! Сердиться, маха руками, стука кулаком об стіл, щось белькоче. Скажете, це дуже неелегантно? Ну, а повірте, що збоку на це дивитися — виходить любо! Бо жести його — такі вимовні і красиві!.. Він піднімає серед спору свою чарку і випиває — то й це виходить у нього так елегантно, що аж ефектно!.. Чую, кричить він щось, кричить сердито, мабуть, лається... — так що ж мені робити, коли я раптом виразно розчуваю з-посеред його сердитої мови одну прекрасну, дуже архаїчну, ще аж гомерівську граматичну форму! Такої форми не було вже й у аттицькому наріччі, бо вона й там

уже затратилася; але, бачимо, вона ще й досі в живій мові Малої Азії не вимерла!.. Чую сей античний архаїзм, що знаю його тільки з «Іліади» та «Одіссеї», та й почуваю себе самого — варваром, а того грека — елліном... А на фоні тієї сцени — голубе море...

— Вибачайте, професоре, що вас переб'ю, — з тонким усміхом перервала його патетичну мову художниця, — тільки ж, хоч і я саму себе вважаю за людину естетичну, в мені не викликають греки такого самого екстатичного подиву, який викликають вони у вас... Ой, глядіть, чи справді не закохалися ви в своїй грекині, що дивитеся на всіх греків з такою надмірною ілюзією!.. Та, може б, ви згадали собі одну пародію Кузьми Пруткова, яка повинна вас трохи розхолодити!..

Вона витягла з шафи книжку і, одшукавши те, що хотіла, почитала:

Спит залив. Эллада дремлет.
Под портик уходит мать
Сок гранаты выжимать.
Зоя! Нам никто не внемлет!
Зоя! Дай себя обнять!
Зоя! Утренней порою
Я уйду отсюда прочь...
Ты смягчись, покуда ночь!..
Зоя! Утренней порою
Я уйду отсюда прочь!
Пусть же вихрем сабля свищет!
Мне Костаки не судья:
Прав Костаки — прав и я!
Пусть же вихрем сабля свищет! Мне Костаки не судья!..
В поле брани Разорваки Пал за вольность, как герой...
Бог с ним! Рок его такой!
Но зачем же жив Костаки,
Когда в поле Разорваки Пал за вольность, как герой?!
Видел я вчера в заливе Восемнадцать кораблей:
Все без мачт и без рулей...
Но султана я счастливей!
Лей вина мне, Зоя, лей!

— Хіба не здається вам, що отой ваш п'яний пластичний грек, про якого ви були оповідали мені з таким пафосом, страшенно нагадує оцього Разорвакі? — додала Петрова, прочитавши ці вірші.

— Ганно Володимирівно! — з комічним жалем розсміявся Лаговський. — Нащо ви мої поетичні ілюзії силуєтеся розвіяти?

— Вам не завадить трохи позбутися ілюзій, — дражнилася художниця. — Я й сама тямлю, що поетова фантазія — це наче

місячне сяйво, що як упаде на побите скло та на смітник з бур'яном, то людині вночі здається, ніби перед нею алмази, й діаманти, й перли, розсипані серед чудового, чарівного квітника. Та воно добре так буває марити на один момент... нехай на один вечір... ну, а цілий вік жити поетичними ілюзіями на смітнику, ідеалізуючи собі той поганенький смітник... ні, вибачайте! Це «собі дорожче коштує», як мовлять крамарі... Раніше чи пізніше, вже хоч би й через сморід, ви ж догадаєтеся-таки, що смітник є смітник, а не той рожевий поетичний квітник, на якому феї мали порозсипати алмази та перли; тому-то треба іноді заздалегідь розвіяти свої ілюзії, розвіяти їх з цілою свідомістю та й оглянутися навкруги тверезіш... Я до вас маю велику симпатію; признаюся про це щиро — через те й дозволяю собі самовільно застерегти вас, що смітник завжди є тільки смітник...

— Що таке вам зробили Андропули, що ви їх звете смітником? — смутно спитав Лаговський.

Художниця засоромилася і взяла Лаговського за руку.

— Я не спеціально про Андропулів кажу, — щиро пояснила вона, — я їх не знаю, і вони можуть собі бути дуже непогані люди, хоч, напевне, без тієї надто великої поезії, яку ви в них догляділи. А я, бачте, тільки взагалі хотіла порадити вам, щоб ви не переборщували, ідеалізуючи тих людей, котрі вам сподобаються... бо з надмірної ідеалізації виходить тільки надмірне розчарування, а це вже річ, яка не завжди легко й безболюче минається для душі людської... Ну, звісне діло, для вас нема ще жодної грізної небезпеки, коли ви, сподобавши собі тепер скількись греків, берете та й ідеалізуєте цілу грецьку націю; бо хоч би вам і довелося, може, на тій нації сильно колись розчаруватися, то таке розчарування не буде ще для вас дуже гіркою і дуже тяжкою річчю: будь-що-будь, грецька справа не глибоко, мабуть, запала в вашу душу... вона для вас справа стороння, далека. Але подумайте, яке страшне горе ви почуватимете, коли переконаєтеся, що, наприклад, оті Шмідти, яких ви так ідеалізуєте, зовсім не ідеальні люди?! Не думайте, буцім я хочу вам сказати щось погане проти Шмідтів! Ні! Бо що ж тії Шмідти?.. Знаю я їх давно: люди з них — як люди: не кращі та й не гірші од загалу людей... ну, а коли вони до того люблять вас, то чому б справді не приятелювати вам з ними?.. Але я бажала б тільки порадити вам, щоб ви ані їх, ані інших людей не ставили ні сіло ні впало на високий п'єдестал, а щоб одразу придивилися до них з більшою критичністю. Це ж і для них безпечніш, бо з п'єдесталу легко полетіти й розбитися...

Лаговському не любо було слухати все те, що хоч трохи вимірено було проти Шмідтів. Незабаром він попрощався з

художницею і пішов додому.

XVII

Молоді Шмідти ще не повернулися з гостей додому од туапсинського пана голови, коли професор повернувся до хати. Здається, нікого й з Андропулів не було вдома: була са-ма-но служанка Амалія, та й та Лаговського не побачила, як він прийшов. Уже посутеніло. Він став серед Володимиро-вої хати. Тиша в хаті була така, що аж у вухах чулося якесь бреніння. Порожня світличка, без своїх пожильців — Шмідтів, виглядала і мовчазно, й понуро, й сиротливо.

Професор постояв, постояв... Вечірнє місячне сяйво, ще бліде, а не ярке, смутно заглядало в вікна... Перший раз за весь час свого побуту в Туапсе серце йому вколола самота. Він так уже звик був, працюючи навіть сам на сам у своїм покоїку, знати, що тут поблизу, в сусідніх покоях, сидять його молоді приятелі, — так до сього звик, що тепер, глядячи на порожню Володимирову кімнатку, радніший був з нудьги утекти геть звідси та й піти посидіти навіть у неінтересного голови в гостях, аби не залишитися тут самотою. Та подумавши трохи, Лаговський таки не пішов з дому нікуди, а увійшов до себе, зачинив двері та й, не запалюючи світла, ліг на ліжку. Він на половину роздягся й роззувся... лежав і думав.

Думав він про художницю. «Добряча з неї людина, — міркував він, — та не розуміє вона людей: ані мене, ані Шмідтів. Мене — бере та й ідеалізує, а проти Шмідтів має, либонь, якесь особисте невдоволення...»

У Володимировій світлиці раптом зарипіли і, це чути було, розчинилися двері з сіней. Лаговський хотів був уже підвестися з ліжка та піти розчинити й свої двері, між своєю хатою й Володимировою, щоб перестріти свого приятеля; тільки ж почув він, що з Володимиром пошепки розмовляє чийсь голос... Здається, жіночий?.. А так, жіночий!.. Лаговський попереду не зміркував, в чому тут діло, а вже потім розібрав, що то була Амалія.

— Ох, ні, ні! — пручалася вона. — Не хочу, не хочу!.. Незабаром усі ваші поприходять, застукають тут нас.

— Але ж не бійся! — вмовляв її Володимир. — Всі наші допіру ще засіли там у голови вечеряти... Я сказав, що в мене, мабуть, легенька пропасниця, і пішов сам додому, а вони не прийдуть скоріше як за годину.

— А професор? — боязко шепотіла Амалія.

— А професор теж кудись далеко повіявсь. Та чого тобі його боятися? Адже я візьму — замкну свої обидві двері: і оті, що йдуть сюди з сіней, і ті, що йдуть сюди із професорового покою, — і

нема тобі чого лякатися!.. Одно — що він раз у раз увіходить до себе не через мою хату, а через хату братів. Друге — коли б він сьогодні й зламав свою звичку і постукався був до мене, щоб я пропустив його через свою світлицю, то я ж не одчиню!.. Гукну крізь зачинені двері, що вже ліг спати і підвестися не хочу, бо голова болить, і нехай він увійде до себе через світлицю братів, а не через мою... Будь-що-будь, він сюдою однаково не могтиме ввійти, хоч би й захотів... обидві ж двері, кажу, будуть замкнуті!..

— Ні, ні! — пручалася Амалія. Але Володимир швидше, раптово, замкнув обидві двері і присилував її тут зостатися. Лаговський, почувши брязкання од клямок і защіпок, аж остовпів, а далі, швидко підвівся, щоб вийти на другі свої двері, через кімнату Костянтина та Аполлона; тільки ж треба було попереду вдягти на себе одежу та взутися. Доки він одягався, почув у Володимировій кімнатці якийсь глухий гуркіт і шелест од боротьби, потім почув, що Володимир уже посадовив Амалію до себе на ліжко. Професорові зробилося бридко-бридко! Аж якийсь переляк обгорнув його!..

Він якнайшвидше доодягся й узувся і страшенно жалів, чому він одразу не обізвавсь і не перервав розмову Володимира з Амалією: не був би попався в теперішній клопіт! А тепер треба було втекти вже нишком, тихенько. Лаговський, ступаючи навшпиньки, подався до виходу, щоб видобутися геть із хати на свої другі двері — через світлицю Костянтина та Аполлона. Тільки ж, торгнувши злегенька ті двері, він на свій жах пересвідчився, що вони з того боку зачинені! Він згадав навіть, як це сталося: адже Андропули сказали їм, що нікого з хазяїв сьогодні ввечері не буде вдома, — то обидва молоді Шмідти, щоб менше дверей зоставалося незапертих, як виходили, умисне були зачинили двері між своєю і професоровою хатою од себе на защіпку, а свої сінешні двері замкнули знадвору на ключ... Що ж тепер чинити?! Посту-катися до світлиці Володимирової та перейти через неї? Це тож не випадало, бо там уже розпочалася така інтимна сцена, що сторонньому свідкові краще до неї й не підступатися... Професорові нічого інакшого не зоставалося, як лягти на своє ліжко і мовчки, зціпивши зуби, терпеливо ждати, доки Володимир випустить Амалію.

Але ж якої він гидоти мусив бути невидимим свідком! Одностайне рипіння дерев'яного тапчана, що служив Володимирові за ліжко... чмокання од поцілунків... переривисте дихання... деякі відривчаті речення... — теє до Лаговського доносилося зовсім виразно; він наче сам там був у Володимировій кімнаті, він наче сам бачив, що там продіялося. Щоб нічого не чути, Лаговський засунув голову під подушку і міцно

притиснув подушку руками; та й тоді йому трохи здавалося, ніби він знов чує всю мерзоту, що коїться в сусідньому покої: а в серці заклекотіла аж ненависть проти Володимира за всеньку ситуацію, яку він з його вини мусив оце перебувати.

Лаговський не одтуляв подушки дуже довгий час. Коли нарешті він насмілився і визволив свою голову, в сусідньому покої вже було тихесенько: не чути було ані Амалії, ані Володимира. Двері були вже одімкнуті. Професор вийшов на свіже повітря, втяг його в себе повним ротом і пішов, тяжко задуманий, повільною ходою на вулицю. В своїй задумі він побрів, без шапки, куди очі глядять: щоки йому так сильно пашіли, що бажалося тільки йти та йти під подувом свіжого приморського вітреця-брізи. Вернув він додому вже зовсім пізно вночі. Молодші Шмідти вже поснули, а у Володимира світилося світло: він, лежачи, ще читав книжку. Лаговський, замість перейти до своєї хати, як воно було б натурально, освітленою кімнаткою Володимировою, прокрався тихесенько, навшпиньки, через темну, неосвітлену кімнату по-снулих Костянтина та Аполлона. Скоро він заснув.

XVIII

Володимир устав другого дня не в гуморі: професор помітив це ще тоді, як будив його. І цілий день Володимир кис, а надвечір, як надіходив був кінець лекції Лаговського з Зоєю, то Володимир, передше за братів, сам без них, увійшов до вітальні Андропулів, де та лекція одбувалася, і приніс туди з собою капелюх і ковіньку Лаговського. Це він зробив на те, щоб Лаговський не мав уже чого заходити по капелюх та по ковіньку до себе в кімнату та й щоб не зустрівся там з Костянтином і Аполлоном. Таким способом Володимир потяг його проходитися тільки вдвох із собою.

161

— Думаю, що для вас особливої великої шкоди з того не буде, коли не доведеться вам один якийсь вечір у своєму житті вести з братами патетичну декадентську балачку про красу туапсинської природи... природи, яка, запевне, всім уже нав'язла в зубах і набридла, а вихваляється тільки з принципу та з традиції... — так казав він Лаговському, помітивши, що той чогось не говіркий, йде собі мовчки і ніби нудиться. — Таки-бо так! Вам перебутися без тих розмов — великої шкоди не буде... а мені тії обов'язково патетичні розмови так уже набридли, що хоч з Туапсе через них утікай!.. Тому-то мені й заманулося, хоч на сьогодні, трохи од них одпочити... А чи знаєте що? Зараз прийде пароплав. Замість блукати по горах, по лонах природи, ходім подивимося на пароплав та на живих людей...

Вони пішли на пристань. Як звичайно буває перед приходом пароплава в Туапсе, тут коло пристані згуртувалося багацько люду, багацько всяких типів, і європейських, і східних. Володимир з професором стали трохи оддалік і приглядалися до всієї тієї публіки та до міцних турків-чов-никарів, що виряджали свої каюки й спускали в море. Обидва мовчали.

— Знаєте, що я думаю, коли дивлюся на цю людську масу? — ліниво й повільно проказав Володимир. — Дивлюся та й думаю: скільки тут народу крутиться — то кожен-кожен із тих людей був колись бездушною, мінеральною краплиною сперми... Кажу «мінеральною», хоч, напевне, не знаю, чи це так, бо я не натураліст і не лікар... але пригадую, що сперма складається нібито переважно з фосфору... Т-а-а-а-а-к...

Володимир нудно позіхнув. Професор мовчав. У душу його набігала іронія: проти волі згадувалася вчорашня антипатична сцена, якої він був близьким, сусіднім свідком.

— Подивіться на всіх цих людей, що тут погуртувалися, — тяг далі Володимир. — Невже й вам не приходить у голову думка: кожен-кожен із них є ніщо, як результат акту спарування?.. Невже вам не здається, що над головою кожного з них мріє високо в повітрі переплетена в обіймах пара його батьків, au flagrant delit, і... наче благодатне ореолове сяйво на іконах... ллється звідти фосфоричний, спермовий дощ... просто на голову кожному з цих людей, що отут стоять?.. Мені зараз здається, що цілий світ — неначе велетенський, колосальний лупанар...

— Такий настрій у вас тягтиметься не більше й менше як три дні, — з начебто байдужною іронічною усмішкою, але навмисне дуже впевненим, тямущим тоном озвався професор. Він, хоч і розумів, що не варто було б пускати цю іронію, та не міг удержатися, бо був проти Володимира трохи вже роздратований.

— Що ви хочете сказати?.. Чому три дні, а не три години і не три місяці? — різко спитав Володимир.

— За три дні... так каже відомий вам фізіологічний закон... те, що ви в своїй любові витратили, мусить поновитися, а тоді і оця ваша tristitia omnis animalis post coitum зникне, — одвітив професор їдовито. Тую вмисну їдовитість зрозумів і Володимир.

— А! Ви підгляділи те, що у мене діялося вчора!.. Нічого казати! По-джентльменськи!..

— Не підглядів, а ви самі зачинили мене на защіпку і не пустили геть із хати! — закипів обурений професор.

— Ну, та байдуже...Humana non sunt turpia[30]... До того ж ви, як поет, повинні признати, що кохатися кожен має право... Але дивіть: самі рекомендуєте кохання, а потім іронізуєте!..

— Вибачайте, Володимире, — роздратованим голосом сказав

професор, — я ніколи ані вам і нікому не рекомендував того, що ви звете коханням.

— Jedes Thierchen hat sein Manierchen[31]... Кохаюся, як умію... Та й думаю, що на практиці і в вас не може бути інакшого кохання.

— Несправедливо думаєте!.. На щастя людям, єсть і інакше кохання.

— Ох, яка гордовита мова!.. Чому ж я його не знаю і не розумію, отого «інакшого» кохання?

— Не скажу.. Може бути, що ви свої сексуальні сили так уже розтратили, що інакшого кохання й зрозуміти тепер не можете, — саркастично одрізав професор. — Це вже річ загальновідома, що де розпуста, там не буває щирої любові.

Володимира взяла злість.

— А ви, ви, співець ідеального кохання!.. Чого ви так до Зої підсипаєтеся?.. Не того хіба, щоб одбути таку саму сцену, яку я відбув учора з Амалією?!

Лаговському з образи сперло дух у горлі.

— Покиньмо усю розмову, — сухо сказав він, силуючися заволодіти собою, щоб не вибухнути гнівом і не посваритися з Володимиром ущерть. — Я вже багацько разів зарікався балакати з вами на цю тему, бо ви мене не розумієте, а тільки нервуєте своїми заявами... Скажу хіба: коли ви не соромитеся мені підсувати такі інстинкти, то хоч посоромилися б обкидати болотом чистий образ дами!

— «Такі інстинкти»... Гм!.. — глумливо кахикав Володимир, радий, що добре допік професорові і помстився-таки за його попередні іронічні слова... — «Інстинкти»... Гм!.. Думаю, що й ви, поети, з того самого тіста зліплені, що й усі ми, грішні люди... А вже ж навіть і в семінаріях учать, що «всякое бо дыхание любит помахание». Та це, як мовляє Гоголь, «известно даже не учившимся в семинарии»...

Професор не знав, чи піддаватися своєму гнівові, який знов починав кипіти в ньому, чи запанувати над собою і обернути все в жарт та й затерти прикру розмову, яка, певне, доведе до великої сварки з Володимиром. Він обібрав другий шлях. Щоб повернути балачку на мирний тон, він ладен був розсміятися з нечестивої Володимирової профанації церковної мови, аби сумирно забалакати про що-небудь інше. Але ще не встиг Лаговський ані осміхнутися і нічого сказати, як сам Володимир знов забалакав, перебиваючи його:

— «Трапезундська вдовичка»... — це ж і справді об'єктик непоганий... і на вас дивиться вона дуже масними очицями... Якби я був на вашому місці, в нас діло давно б уже дійшло до пуття.

Але ви, хоч і бажаєте її, ждете, щоб вона вам сама на шию кинулася... Що ж!.. Може бути, що й ця тактика...

— Годі! — твердо сказав професор, не давши йому доказати. — Я не дозволю ані собі, ані вам балакати на цю неблагородну тему!.. Коли ви хочете, щоб ми були й далі приятелями, то не поновляйте ніколи цієї теми... Та ходімо краще додому...

Володимир ущух, але тепер його брала чималенька злість проти Лаговського. Пішли вони з пристані додому. «Він справді вважає себе за якогось ідеального лицаря й трубадура, а мене за смерда!» — іронічно думав Володимир, ідучи, і почував, що радий був би побороти оце зараз Лаговського на землю і потоптати його ногами. А Лаговський, що мовчки ішов поруч Володимира, тож само сердився. Він захотів був вивірити себе, невже Володимир справедливо витолковує його приязнії відносини до Зої; але як спробував на момент уявити собі Зою в такій позиції, як Амалію, то йому стало так соромно, що аж гидко. «Це брехня й клевета на мене, — твердо вирішив він, — всі мої помисли чисті й ідеальні... Та це знає й Володимир, а тільки дражнить мене».

Вони все йшли мовчки та й мовчки і вже мали б підійти додому. Теє мовчання лягало прикрою тяготою на професора, бо хоч і Володимир набалакав йому чимало прикростей, але й професор не міг забути того факту, що іронізувати почав перший сьогодні не Володимир, а таки він сам.

— Слухайте, Володимире, — перервав він нарешті мовчанку, пожертвувавши свою амбіцію і бажаючи тільки помиритися з Володимиром. — Ви мені вибачте, коли я вам щось сказав грубо або нервовим тоном. Я іноді й не хочу нічого справді образливого сказати тому, з ким балакаю, — а слухачеві з мого тону здається, ніби я аж киплю ненавистю проти нього... Що й ви своєю дорогою наказали мені сьогодні дечого дуже образливого, на це я не хочу вже звертати уваги, бо ви сьогодні не в гуморі... а хочу тільки, щоб ви на мене за мої слова не сердилися... Не треба нам сваритися... Нехай собі й не багато буде в нас спільних поглядів, все ж не сварімося більше, живімо між собою мирно... Та й чогось спільного між нами є далеко більше, ніж могло б здаватися, бо хоч наші науки й не однакові, тільки ж професія в обох нас більше-менше однакова; ми — кабінетні вчені. Через те психіка в нас повинна бути не дуже одмінна... і знайти modus vivendi[1] нам, мабуть, що не важко...

Та Володимир зовсім не захотів мати стільки великодушності, щоб скласти ціну примиренній мові Лаговського. Навпаки, він набрався ще більшої злості проти нього і раптом перервав його з іронічною усмішкою:

— Ви — так учений... ви — великий учений... Але я... я себе

за «мужа науки» вважати не хочу... І признаюся, що взагалі я намислив собі закинути всяку науку та й жити так, як живуть усі люди... себто житиму мамоном і більш нічим... Бо що воно таке: «наука»? Кому вона потрібна? Марна іграшка!..

Хоч учора в розмові з Петровою Лаговський сам підносив деякі сумніви про те, чи справді потрібна людям кожна абстрактна наука, чи вона тільки є аристократична розкіш людськості, — тільки ж тепер отой зарозумілий і цинічний тон, яким говорив про науку Володимир, вразив його зовсім нелюбо. Та будь-що-будь, Лаговський знайшов у собі ще доволі безсторонності, щоб дати одмову Володимирові без надмірного захвалювання своєї професії.

— Може й іграшка, не споритимуся, — сказав він, — або краще вже сказати: наука — це дорога й благородна іграшка й висока втіха... Коли говорити правду, то вона декому навіть щось більше, ніж іграшка: вона — аж неминуча й тяжка потреба для невеликої упривілегійованої групи тих інтелігентних людей, що мають матеріальну змогу носитися по емпіреях абстрактності та й ширяти-буяти в них та філософувати, бо на них тим часом працює робочий бідний люд... До таких «благородних» паразитів належу, проти своєї волі,

і сам я... Так, може, ви своїми словами «житиму мамоном і більш .нічого» хочете сказати, що думаєте взятися замість абстрактної науки за таку практичну працю, з якою піде народу безпосередня користь? Коли так, то я можу й спочувати вам. Але ж коли ви хочете сказати, що...

— «Користь народу»... знов гучні фрази!.. Ні, я попросту хочу покинути науку, бо думаю, що вона мені руйнує здоров'я і більш нічого... Професійні вчені — це такі люди, що запрягли самі себе в тачку... Покину я наукову кар'єру, зроблюся судією чи товаришем прокурора... матиму з того тисячі дві-три карбованців на рік, житиму собі спокійно, в доброму здоров'ї, не забиватиму свою голову науковими дурницями... А вчені тим часом нехай тягнуть свою тачку та сушать собі мозок над своєю дурацькою «наукою»... recte[1] шарлатанством... та нехай пишуть книжки мишам на снідання...

Він, кажучи сеє, єхидкувато дивився просто на професора, і той зрозумів, що цілий набій вимірений особисто проти нього. Він спалахнув; в його душі накипіло страшенно гірке невдоволення і ще гірший гнів, та й готові були невдержно вибухнути наверх. Тільки ж професор іще раз напружив свою волеву силу, щоб того невдоволення й гніву не виявити перед своїм супротивником і щоб не дати йому знов затріум-фувати. Через те Лаговський удав спокійного, хоч почував, що нерви йому

аж тріпотять, наче накручені й порушені струни. Щоб краще помститися, він холодно процідив крізь зуби:

— За три дні у вас знову буде світогляд веселіший... за три дні вас і наука знов тішитиме і буде вона вашим покликанням... і ніякого taedium vitae тоді не буде... А сьогодні — діло інакше: сьогодні вам неминуча нудьга... Самі ж мені казали колись: «Omne animal post coitum triste est...» Але ж, знаємо, тая tristitia не вічна: за три дні переминеться...

— Може бути, високоповажний професоре! Може бути! — з насмішливим, пересадно шанобливим поклоном одмовив Володимир. Він люто ненавидів професора під ту хвилину.

Вони вже дійшли були додому. Володимир пішов до своєї хати і, ставши коло вікна, зачав дивитися на море, де вже сонце підходило до обрію, та й заходився ніби байдужно свистати, навмисне для того, щоб оте, начебто безжурне, свистіння чулося і в сусідніх покоях. А професор увійшов до покою його молодших братів. Обидва сиділи вдома, нікуди не ходили.

— Ото добре, нема чого казати! — взяли вони докоряти Лаговському. — Ми на вас були ждали, на прохідку не пішли, а ви непомітно втекли кудись...

На серце Лаговського ті прихильні докори впали наче зцілюючий бальзам. Всеньке невдоволення й гірке почуття, якого він набрався був од слів Володимирових, вмить розлетілося, і він, радіючи по-дитячому, згукнув:

— То ходімо знов гуляти!.. Ще не пізно, та далі й місяць буде... чудовий вечір настане...

Володимир, стоячи коло свого вікна і глядячи в морську далечінь, усе чув. Та його ніхто не закликав йти разом з ними, і він зоставсь удома. Він чув, як усі тройко вийшли з хати, чув їх веселії гомінкії голоси, чув, що вони мають йти до моря на мол, потім побачив їх трьох унизу під своїм вікном, серед дерев, на широкій стежці, що вела до моря. Вони йшли, побравшися попід руки; професор ішов посередині, Аполлон і Костянтин — по боках. От вони спинилися коло якогось шпилькового дерева, ніби сосни, і зачали його розглядати. «Кріптомерія», — класифікує професор, і Володимир це виразно чує. «Кріптомерія», — стверджує ту класифікацію й Аполлон. «Та це ж ніби проста сосна!! — дивується Костянтин. — А отже, один із моїх знайомих поетів, — регочеться він, — звідкись почув був цеє ботанічне слово, тільки не знав, що воно таке за поросль «кріптомерія», та й нарік збірку своїх декадентських віршів «Кріптомерії». А знаєте чому?» — «Ні, а чому?» — «Бо він десь пам'ятав по гімназії, що по-грецьки слово крщтб<; значить «скритий, схований, потайний», а цєро<; — «частина», та й міркував, що криптомерії — це мають

бути якісь символістичні, містичні, дуже поетичні та «оргіастичні» квітки»... Володимир чує загальний регіт усіх трьох. «Ви, поете, чи не хочете часом, щоб я вам наламав цього містично-оргіастичного гілля на пам'ятку про мене?» — шуткотливо питає Аполлон і нариває йому скількись віточок з кріптомерії. «В такім разі візьміть на незабудь про мене оці скількись троянд, — весело додає Костянтин, зриваючи їх з куща. — Ого, та в мене в кишені є нитка! — знов додає він. — Ходім на мол, я вам сплету цілий вінець із рож та кріптомерій». — «А поки що, дозвольте уквітчати ваш капелюх кипарисом», — каже Аполлон і, одла-мавши кипарисову гілочку, мальовничо встромляє її професорові поза стрічку його капелюха.

Далі Володимир бачить, як його брати з професором завертають стежкою ліворуч. Вони зникають з очей; ще скількись секунд він чує самісінькі їх голоси; потім і того не чути... «Чи навмисне вони мене покинули самого, чи попросту забулися про мене? — подумав Володимир. — Ех!.. Та хіба мені не байдуже до всіх вас?.. Хіба не краще мені жити самотою, мов орел, і звисока глядіти на дрібне птаство?..»

— А може бути, що я в своїй самоті не орел, який буяє понад дрібним птаством, а смердючий тхір, од якого всі сахаються за його сморід? — саркастично прошепотів він до себе та й одійшов від вікна.

«Може й тхір, цього не знаю, — думав він далі,— але одно знаю — що я, з усією моєю нездарністю, сто разів розумніший за вас, заслинених поетів... та талановитих дурнів!..».

Засвітивши лампу, Володимир ліг на постіль, щоб читати. Голова йому була не свіжа, через те він узяв не якусь серйозну книжку, а роман. Часом він рівняв долю героя до своєї — і на губах йому кривився іронічний осміх. Часом він залишав читання — і тоді в голову лізли всякі невеселі думи.

За дві години повернулися його брати з професором. Крізь зачинені двері Володимир чув, як професор сказав, що сховає вінок на вічну незабудь про сьогоднішній чудовий і поетичний, а для нього ще й щасливий вечір. Що на це одрекли Костянтин з Аполлоном, того Володимир за їх веселим реготом не зміг розчути.

«І чого він сентименти тії розводить! — злісно думав собі Володимир. — От уже правда так правда — німецький афоризм: «Was heiss die Sentimentalitat? Die Sentimentalitat ist — Nachts bei dem Mondscheine den Namen seiner Geliebten auf dem Schnee einzupissen[32]» Я не здивуюся, коли професор дійде ще й до такого вияву сентиментальності... Ач, регочуть як!.. Раденькі, що дурненькі!.. А заразом, диви, щасливі!.. Поневажаю я всіх вас,

поневажаю!.. Я й сам нікчемність, але настільки власної аналізи та критики маю, щоб зрозуміти, що я нікчемність... а в вас і на те розуму не стає!..

И жизнь, как посмотришь С холодным вниманьем вокруг,
Такая пустая и глупая шутка!» —

згадав він собі вірш Лєрмонтова і гордо взяв читати знов книжку, силуючись нічого не чути, про що там Лаговський перегукується із своєї кімнатки з його братами.

XIX

Знов якось трапилося так, що туапсинський голова запрохав до себе на вечір усю сім'ю Шмідтів. Професор, щоб не зоставатися на той час самому, переніс свою лекцію з «трапезундською вдовичкою» замість дня на вечір.

От молоді Шмідти пішли. Професор писав, доки не посутеніло. Тоді він крізь порожню Аполлонову й Костянти-нову кімнату, де все віяло непривітною самотою, вийшов із хати і взявся за клямку тих дверей, що вели до господи Андропулів. Підвів клямку і торгнув двері. Двері не розчинялися. В вікнах у Андропулів було чорно, і все мовчало.

Постоявши трохи, професор пильніше вдивився в темні, понурі вікна, і йому здалося, що через одно з них ніби миготить слабенький промінець, — мабуть, падає на підлогу низом, з-попід дверей якоїсь освітленої сусідньої кімнати або, може, із ще дальшої, та й, очевидячки, висвічує на підлозі крізь спідню щілину зачинених дверей... Хтось мав бути вдома. Професор голосно застукотів об сінешні двері великою мідяною каблучкою, що висіла на дверях замість дзвоника, — і в відповідь на теє грюкання залунали чиїсь ступіні.

— Кім дір? Хто там? — почувся з середини голос Зоїн. Лаговський назвав себе. Загримотів засув, сінешні двері одчинилися, і він у пітьмі поздоровкався з Зоєю, стиснувши її за руку.

— Нікого вдома немає, — сказала вона, знов зачиняючи двері на засув. — Всі на довгий час пішли в гості, навіть Амалія... а мені страшно... Яка я рада, що ви прийшли! Попереду я сиділа була в вітальні, як звичайно, ждучи вас там... — коли ж у тій просторій залі мені стало здаватися, що аж у вухах щось гуде з боясті... То я перенесла світло в он той невеличкий далекий покоїк... та й заперлася... А там якось за-тишніш і спокійніш... Ходімо туди!

Вона темними горницями провела професора до того далекого покоїку та й, увійшовши туди разом з ним, знов зачинила двері. На столі стояла лампа та лежала розгорнена книжка, з якої вони вчилися.

— Чого ви боялися? — спитав Лаговський, сідаючи за стіл на

кріслі і по-вчительському беручи в руки книжку; а Зоя тим часом засіла до того самого столу з другого боку, на широкій кавказькій канапі-тахті. — Невже тут у Туапсе є розбійники, чи що? — казав він, рівночасно дивлячись у книжці, чи це буде те саме місце, на якому вони були зупинилися вчора.

— Сама не знаю, чого мені так страшно... Тільки ж я так нетерпляче ждала вас, доки ви прийдете!.. Хотіла була заспівати пісню, щоб розважити себе та прогнати боясть... Співаю...

Харг|4 тохсі'у'тб атоца цои То (іоаХо|л>ро5ато...

Але пісня розтинається по порожніх покоях непривітно й понуро — я зараз і замовкла...

Лаговському кинулося на увагу, що вона змінила слова пісні, з першої особи переробила на другу. В пісні мало бути: 9Сар(&] то jceiv' то бтоця аои. (Най я закоштую осолоди з твоїх уст, що віють ароматом мошусу та смірни), — тим часом Зоя тепер сказала: «Ти закоштуй осолоди з моїх уст». Професор підвів очі на Зою, що сиділа на тахті, та й, зустрівшись з її очима, побачив, що вони блискають якимсь гарячковим світлом. Як стій йому пригадалися Володимирові здогади. Йому зробилося ніяково, він швидше схилився над підручником і нервово зачав перегортати його сторінки, хоч не було жодної потреби. Він бачив, що його пальці тріпо-тять, та не міг того тріпотіння спинити, поки нарешті пальці самі собою не заспокоїлися.

Далі лекція пішла звичайним ходом. Лекція була сьогодні не легка, бо треба було систематично зрезюмувати і наново вияснити, яким способом три нечисленні форми часів російського дієслова мають відповідати безчисленним турецьким дієслівним часовим формам — формам незвичайно складним і з багатьма одтінками. Треба було, з одного боку, остаточно витолкувати Зої ту річ, якої вона вже здавна не могла як слід збагнути, а саме-іменно — витолкувати, що російське ***буду брать*** і ***возьму*** це не одно й те саме: а з другого боку, треба було вияснити ще й нову, також, трудну річ — що турецьке ***алырым*** (беру взагалі) і ***алыйорум*** (беру в оцей момент) треба однаковісінько перекладати через «беру», хоч іноді ***алырым*** має ще також значити «возьму», а не «беру». Та знов же, на біду, по-турецьки єсть свій спеціально прийдешній час ***аладжауым*** = возьму; і от Лаговському заразом доводилося сьогодні ще вияснити, яка заходить одміна між ***алырым*** та, ***аладжауым*** щоб Зоя знала, як треба перекладати обидві форми на російську мову.

Професорові була в тім подвійна трудність — і з ученицею і з собою, бо хоч він тепер привчився уже балакати в Туапсе чисто по-турецько-османському, тільки ж підвалина його тюркської мови була кримсько-татарська, не османська; а поміж тими двома

тюркськими наріччями найбільша неоднаковість показується саме в формах дієслівних. Тому-то, даючи своїй учениці граматичні пояснення, сам професор трохи був плутав. Через оту філологічну трудність, яку треба було тепер свідомо побороти, усі його думки незабаром зосередилися на самісінькій граматиці, більше на нічім.

— Так бачите? — ще раз силкувався він витолкувати все. — Коли ви зараз, саме тоді як ведете мову, берете що-небудь, то кажете: ***алыйорум',*** по-російськи це буде не інакше, як беру, — час теперішній. Що ж до загального алырым, то це вже важкіше для російського перекладу, бо іноді треба перекладати турецьке ***алырым*** через беру, а іноді через ***возьму*** або ***буду брать.*** Приміром, коли ви маєте взять собі щось узавтра, то, кажучи по-турецьки ***алырым***, ви по-російськи вживаєте часу не теперішнього, а прийдешнього: я ***возьму*** або ***буду брать.*** Коли ж ви, вживаючи турецького алырым, хочете тим сказати, що або берете яку-небудь річ часто, або завжди можете її взяти, то таке своє турецьке ***алырым*** ви перекладаєте в російській мові через час теперішній: ***беру…*** Зрозуміли?

Зоя мовчала і дивилася вбік.

— Зрозуміли, що значить російське ***беру***?

Зоя повернула очі на нього і тихо та повільно, без усякої інтонації, прошептала:

— Що значить… російське беру… Що значить? — беззвучно протягла вона знов та й спинилася. — Ох, господи! — раптом гукнула вона нетерплячим, містерійним тоном. — Та коли ж цьому кінець?!

1 вона втупила в Лаговського свій глибокий погляд. Професор забувся про граматику. Скількись моментів їх очі німо дивилися одно на одного. Професор бачив, як Зоїні очі ширшали та робилися чорніші й блискучіші, а себе почував, що в його тіло вливається наркотична течія і він з неї п'яніє. Нарешті їх довгий обопільний німий погляд сказав їм обом, що вони одно одного добре зрозуміли. У професора загуло в вухах, і він, сам себе не пам'ятаючи, підвівся з крісла та й дико кинувся в Зоїні обійми.

XX

Перебігло шестеро таких п'яних днів. Шмідти не могли не завважити, що з професором діється щось особливе, що він од них ніби ховається, мало говорить, сидить, зачинившись у своїй світлиці, не хоче надвечір ходити на спільні прохідки з ними. Та вони вірили тому виправданню, яке придумав професор: він, щоб одвернути од себе їх увагу, сказав їм, начебто він отримав лист од однієї друкарні з Москви, де прохають його вернути якнайшвидше коректуру, яку буцімто йому давно прислано, та прохають

надіслати ще й дальший рукопис для друкарського складання, а той рукопис у нього ще не викінчений. Щоденні лекції з «трапезунд-ською вдовичкою» у вітальні Андропулів тож само про людське око перервалися через оту видуману причину, а насправду через те, що Лаговському і Зої не бажалося вже стрічатися прилюдно й балакати в хаті Андропулів, де їх міг би хтось і підслухати. Тепер Лаговський цілий день сидів або, це частіше, лежав, наче затуманений, у своїй світлиці од усіх зачинившися, та й тільки марив про сподівану вечірню зустріч; ті нові почуття, яких він досі не знав, зовсім заполонили його; всякі інакші клопоти покинули його; йому здавалося, що він живе в світі єдино для тієї зустрічі. Надвечір Шмідти виходили на свою щоденну гулянку, а Лаговський, дочекавшися, щоб трохи стемніло, прямував до гаю, до умовленого закутку, де в гущавині за порослю ніхто не міг побачити його з Зоєю. Звичайно він уже заставав там Зою, що ждала його, бо їй вийти з хати було легше, ніж йому. Він, сп'янілий, кидався до неї, розповідав, як важко йому було цілий день не бачити її та тільки безнастанно думати про неї; те саме вона розповідала йому. Найчастішою темою для розмов були обопільні запевнення, що вони страшенно кохають одно одного. В тую.тему іноді підпускалися варіації — приміром, згадки про минулий час їхніх колишніх лекцій: що вони вже й тоді покохали були одно одного, лише не могли тоді порозумітися та й мовчали. Або виринали якісь інакші згадки, близькі до таких самих. Та взагалі, можна сказати, що ніяких розмов їм якось і не треба було: адже дуже любо було по скількись хвилин зовсім не розмовляти, тільки мовчати закоханим мовчанням, вдивляючись одне в одного. До того ж і час гаяти їм не випадало — і вони здебільша впивалися поцілунками, стисканнями, обіймами та всякими інакшими любовними ласканиями, для яких не треба свідків. Потім треба було повертатися додому перш, ніж прийдуть Шмідти.

На шостий день професор, як повернувсь із того побачення до себе, почув, що, на нього напала якась велика втома, і він, як ліг на ліжко, так і не хотілося підводитись. Незабаром мали прийти Шмідти — треба було б заздалегідь засвітити в себе лампу, розкласти на столі папір і відповідні готові вже рукописи та й, начебто пильно працюючи, діждатися за своїм столом, аж доки вони ввійдуть до його покою та побачать, що він сидить, обтяжений працею, та побажають йому «добраніч», та й покинуть його. Однак цим разом втомленому професорові була неохота й лінь зробити це; він лежав та й незчувся, як надійшли Шмідти. Всі троє братів заглянули до нього: бо й з Володимиром у професора поновилися добрі відносини на другий-таки день по їх прикрій

балачці. Увійшли. Він лежав у пітьмі. Засвітили йому лампу, здивувалися, що досі він її сам не засвітив, — то як же він працював без світла?., або не працював?., та й заходилися розпитуватись, чи не заслаб він. Само собою, що заразом вони мусили пильніше вглянутися в його обличчя, — отже ж заявили, що він страшенно змарнів, схуд і зблід, а попід очима аж глибокі синці поробилися. Професор, отак несподівано застуканий, не знав, що й казати. Він запев-нював, що він не слабий, бо й справді почував себе тільки дуже втомленим, а не слабим; він поясняв свою втому надмірною спішливою працею. Вони повірили й спокійно одійшли.

Але професорова втома не переминала. Цілісіньку ніч він ворушився на постелі і не міг стулити очей: заснути йому бажалося страшенно, та дрімоти не було, сон не приходив. Вранці він підвівся з несвіжою головою та ще й з якоюсь ревматичною ломотою в кістках. Він почував себе наче одурілим або вчаділим. Обідаючи, як завжди, разом із сім'єю Шмідтів, він сьогодні звернув на себе увагу навіть їхньої дочки, що взагалі рідко коли ним цікавилася. Вона спиталася, що з ним. Одповідаючи на той її запит про своє здоров'я, професор невмисне впустив ніж на землю. Ніж упав та й забряжчав, а професор з того брязкоту затріпотів, наче доторкнувся до лейденської електричної банки, та й мимоволі з одчаєм защулив вуха; а руки йому затрусилися так сильно, що всі, хто був за столом, хоч і знали його за нервову людину, тепер аж здивувалися.

Втомлений, з такою самою несвіжою головою, він пішов і на своє любовне побачення та здивував і Зою, бо заявив, що їм можна тільки невинно розмовляти між собою, а нічого більше не слід робити: од палких та тісних обіймань їм треба попросту втікати, адже, мабуть, це через них він став сам не свій, і кості ніби оловом поналивалися. Бажаючи якось пожартувати, він зацитував вірш Гейне:

І піп розпустив свою губу:
«Не треба кохатися так,
Щоб шкода була для здоровля».
На те йому панна: «А як?»

Зоя німецької мови не знала. Професор спробував перекласти цілу оту поезію Гейневу з німецької мови на турецьку; але Зоя й тоді не зрозуміла, в чому сіль тих віршів, — бачила вона тільки те, що її коханцеві не треба «кохання». А йому тепер бажалося тільки одного: покласти, як слабенька дитина, свою голову на коліна Зої, щоб вона його ідилічно й платонічно голубила рукою та щоб вони щиро балакали сьогодні навіть не про своє вірне кохання, а гак собі — про що-не-будь стороннє, загальне. Так і

зробили. Він ліг, схиливши свою голову в неї на лоні. На превеликий жаль, жодна путня розмова в них не ліпилася — вони не знаходили теми для розмови; а Зою до того прикро вразили професорові слова, що це він, мовляв, заслаб з такого кохання, якого не радить гейнівський піп. «І це чоловік-мужчина!» — закрадалася на-пів'ронічна думка в голову грекині. Як розійшлися вони, Зоя почувалася невдоволеною.

Та хоч цим разом їх зустріч була зовсім платонічна, Лаговський знов не міг уночі заснути; він аж стогнав з утоми, невимовно бажав, щоб сон прийшов, а натомість почував, що сон до нього не йде. Тільки на ранок він заснув, наче мертвий, і прокинувся на другий день трохи бадьорішим.

На вечірній зустрічі із своєю любкою хотів він був триматися знову вчорашньої платонічної програми та й мирно, по-приятельському балакати собі з Зоєю на якісь загальнолюдські інтелігентні теми. І знов нічого не виходило, знов ніяка балачка не ліпилася. Не хотіла зліпитися в них навіть така розмова, яка бувала проміж ними давніше, ще як Зоя вчилася російської мови в Лаговського. Бо тоді, за часів лекцій, перед очима в них лежала граматика, а в граматиці були й практичні вправи для перекладів, а у тих перекладах були всякі мудрі або дуже немудрі речення, діалоги і т. ін.; так от, з приводу гадок, сентенціонально висловлених у тім чи в іншім друкованім реченні, між професором і його ученицею іноді повставала коротесенька дискусія. Щоправда, дискусія тая бувала дуже примітивного змісту, а все ж така, що дозволяла хоч трохи, хоч побіжно обмінюватися думками. Часом те чи інше видрукуване речення, — дурне, як узагалі в підручниках чужої мови, — давало тоді собою матеріал для гумористичного шуткування; один раз Зоя мало була не вдушилася зо сміху, вичитавши в підручнику таку розмову: «Чи ви любите червону фарбу?» — «Я люблю всяку фарбу, аби це не було руде волосся і зелені зуби» — і втім сміху Зо-їному професор щиро був їй пособляв. Так оце було давніш. А тепер, на сьогоднішній зустрічі, коли книжки перед очима не було, жодні теми не приходили їм у голову, і професор допіру почав несміло догадуватися, що ніяких спільних інтелігентних інтересів у них і немає, ба й не було. Щоб перервати мовчання, яке з прикрістю запанувало проміж ними, він притяг до себе й поцілував Зоїну руку. Зоя стрепенулася й оживилася. А потім зіллялися в цілуванні уста їх. А потім... Ой, Платоне, Платоне! Не дивися.

Отак знов переминули дві зустрічі, повні божевільного раювання, серед якого професор забував усю свою денну нудьгу й скорботи. Тільки ж тому раюванню надійшов швидко кінець і

надійшов моментально, ще раніше, ніж вони встигли були порозходитися додому з отого останнього свого побачення. Бо саме тоді, як Лаговський держав Зою в своїх обіймах і впивався нею, раптом, наче блискавиця, щось ударило йому в голову, та й придушив його страшенний пароксизм задишки, а горло зціпила спазма; рівночасно щось ударило і в груди, наче ножемрізонуло, — і він мало не вдушився. З нестерпучого болю Лаговський випустив Зою із своїх обіймів та й ледве-ледве доплазував до стовбура того розложистого дерева, що під ним вони були лежали. Одкинувши назад голову, схопивсь він руками за виски, бо як стій почув, що його мозок, крізь потилицю й виски, раптово шпорнула ніби розпечена шпилька і розпливлася **Їловитим** електричним протоком по цілій голові, аж понад очі. Біль був страшенний, наче аж скрипучий. З нещасливим, божевільним виглядом тулився Лаговський одкинутою назад головою до стовбура отого товстого дерева та й держався руками за виски. В отакій півсидячій позиції, нервовим рухом підібгавши ноги під себе, він важко дихав, аж засапувався. Обличчя побіліло як крейда і нервово шарпалося... смикалося.

— Ні, так не можна! — нарешті аж простогнав він, дивлячись безсилими очима на Зою. — Я на ролі любовників десь нездатний!

Зоя з ледве помітною зневагою дивилася на нього. Розслабілий, знеможений, стогнучий Лаговський зараз зовсім не відповідай її ідеалові чоловічої краси й сили. Давніше, доки він був таївся, доки він на лекціях не хотів виявити своєї любові, доки він соромливо втікав од Зої, — доти він був для неї цікавий, і їй хотілося його кохання. Тепер вона наслухалася любовних запевнювань Лаговського вже аж донесхочу, тепер вона знала його юнацьку силу чи, краще сказати, несилу... — тепер він нагадував їй собою мокру курку, а не героя-лицаря і навіть не трубадура: всенький інтерес до професора пропав у неї.

— Чи не краще було б, щоб ми скількись днів не бачилися? Ти б трохи одужав тим часом, — спитала вона ніби щиро й ніби турбуючись про нього і не виявляючи своєї внутрішньої холодності та байдужності.

— Я нічого проти того не матиму, — тупо й індиферентно сказав Лаговський. — Ти сама бачиш, з чим я схожий теперечки... Не те, щоб балакати з кимсь, — на світ дивитися не хочеться!.. Знесилений, виснажений...

— Ах!.. До того ж мені й так треба буде цими днями покинути Туапсе! — ніби згадала Зоя. — Я ж маю знов поїхати в Лазаревське!.. Може, навіть, довго не побачимося... Але час додому поспішати... Бувай здоров!..

Вони поцілувалися, щоб попрощатися, але в обох була в тім цілуванні байдужність: у неї через розчарування, у нього — через болючу фізичну хворість та й, мабуть, тож само через розчарування.

Зоя одійшла. Незабаром перестав чутися й шелест од її ходи. Лаговський зостався тут, щоб не разом з нею, а трохи пізніше вийти із схованки, бо не випадало, щоб люди, часом, побачили їх десь вкупі.

«Не любить вона мене, і не зустрінемся ми вже ніколи... — подумав він смутно й зовсім несвідомо, мов який п'яний, і дивився слідом за нею. — Але чи люблю і я її?.. І чи любив? Ет!..»

Це питання крутилося й виринало в його голові невиразно й темно, без усякого думання й формулювання — отак як крутиться й виринає плаваюча дрібна трісочка в збовтаній, скаламученій воді або як щось верзеться запамороченому. І з такою самою бездумною болісною каламутністю, наче з болючого просоння, пливла в голову й нудна відповідь на оте безтямне питання. Відповідь була: «Ні, ані люблю, ані любив»... Тільки ж усі ті гадки перелітали в голові Лаговського зовсім несвідомо, серед гнітючого туману. І єдине свідоме почуття, яке міг він зараз виразно в собі розчувати, це був хіба біль, тягучий фізичний біль; а в усякім разі ніяке кохання.

Він ще заждав скількись хвилин, щоб дати Зої час одій-ти. А в голові знов каламутно зачав виринати якийсь невідомий вірш, без слів, і без змісту, і без метру; потім той вірш повиразнішав, зробився метричним, але ще без слів; потім метричне стукотіння скристалізувалося в віршований че-тверостих — і от в пам'яті Лаговського сама собою процитувалася епіграма якогось лубочного російського поета:

На ложе девы молодой Свою победу я восславил, —
И всю любовь с её тоской В её объятиях оставил...

«Так оце такий кінець і мого роману, — з огидою подумав Лаговський, згадавши собі Оце четверостишшя. — І чим я, університетський професор, і естетичний поет, і речник ідеалістичного кохання, одрізняюся од того неінтелігентного купчини, що склав той вірш? Ну, чим?! Та нічим!.. Мерзота мерзот і всяческая мерзота!..»

Він нервово зареготавсь. Але з того реготу струснулася голова — і йому здалося, що з голови в нього мозок вивалюється. Він разом ущух.

Потім він тихою ходою поволікся додому. Понурий, геть знесилений, він ледве тягся. Добрівши додому, він попросту звалився в ліжко. Ні про що він путтям думати вже більше не міг; всякі гадки, й почуття, й враження цибали в усі боки, наче

перелякані жаби; єдине почуття, яке держалося в нім постійно, се було фізичне: ревматична ломота в костях та такий біль з усіх боків, ніби побито каменями шкуру на всім тілі... та ще тягучий туман у голові, що нив у ній і свер-лував її.

— В мене в голові тепер і дум нема, а тільки якісь обривки, шматки... Голова не мозком, а брудними ганчірками та клоччям напхана! — саркастично прошепотів Лаговський, марно силуючися заснути.

XXI

Лаговський цим разом заслаб серйозно. Три дні він не вставав із свого ліжка; вдень мучився, що все тіло й нерви болять; вночі мучився, що не може ані заснути, ані задрімати гаразд; лежав зовсім знеможений. І до всього того душу гризло невідкличне каяття: чому він, стрічаючися з Зоєю, не був паном над собою, чому він допустив бруд до їхніх відносин. «Істерик! — лютував він на себе. — Жодних рефлексій, жодних задержних центрів у мене нема!.. Навіщо я животію, коли я не людина з твердою волею, а клубок нервів і стихія?.. Чи смію я відтепер поручитися за себе, що я не здатний і на всяку іншу мерзоту, на всякий навіть найгірший злочин?.. До чого всі мої пересвідчення, коли вчинки мої регулюються хвилевим афектом, а не пересвідченням?.. Чому я животію ще на світі?!»

Шмідтів він дуже затривожив своєю хоробою, якої вони й зрозуміти не могли. Генеральша думала, що це кавказька пропасниця, але професор уперто казав, що він не почуває нічого малярійного, і не хотів напихатися хініном, який йому надсилала генеральша щодня. Не хотів він також і лікаря до себе пускати, а казав, що він попросту втомлений.

— Оце так завсіди роблять учені люди в нашій Росії! — докірливо казав йому генерал Шмідт, бідкаючись коло його ліжка. — Російську людину або й палицею до науки не приженеш, або коли вже вона візьметься до науки, то працює без передиху доти, аж доки не впаде знеможена. Он у європейців — цього немає...

Англійський учений є заразом і спортсмен, що фізичного здоров'я нізащо не занедбає. Ба на що вже в Німеччині мода на вченість, на гелертерство — але й там учений працює якраз стільки годин на день, скільки він сам собі акуратно визначив: і хоч би яка була цікава робота, він ніколи не дозволить собі попрацювати й одну годину більше, ніж скільки визначив собі за норму... Через те заграничні вчені — довголітні; через те й робота в них у результаті продуктивніша, бо живуть вони більше літ, ніж наші вчені. А наші — не встигли ще й розцвісти, а вже в них сухоти, або так якось груди болять, або астма душить, або

перенатуження з надмірної праці надходить... Ви, Андрію Івановичу, любите науку — то хоч би задля науки пожаліли себе! Швидше помрете — менше й для науки зробите!.. Хіба ж можна так багато працювати, як ви працюєте?!

Професор мовчки слухав цієї тиради, заплющуючи очі й силуючись задрімать. На генерала Шмідта він дививсь як на батька, і тепер з цього прихильного тону йому робилося ще важче, ще соромніше. «Що б він був сказав, коли б довідався, через яку причину я слабую?!» — з болем думав він, та й до горла йому і до грудей котилося, ніби кулька, якесь спазматичне хлипання... і він знав, що це — globulus hystericus. Він аж легше оддихав, коли генерал із своєю добрістю одходив геть.

Щодо молодих Шмідтів, то Костянтин і Аполлон заходили до професора за тих трьох днів не часто. Навідаються було, посидять трохи, бачать, що він нічого не говорить, тільки мовчить з виразом німого страждання на лиці, — та й занудяться; а як заплющить він, бува, очі, то вони тихесенько, навшпиньках, зараз і виходять з його світлиці, наче бояться збудити його... Хоч, правду сказати, вони могли б легко запримітити, що заплющує Лаговський очі зовсім не для спання, а тільки через утому; бо очі йому трохи боліли, коли він довго дивився на денне світло, що падало з вікна. Професора спершу дуже вражала ота їх неохота сидіти коло нього. Бо хоч балакати він і не міг, але він радо бажав би, щоб його приятелі, коли вже не хотять самі що-небудь йому оповідати й розважати своїм оповіданням, то нехай би хоч мовчки сиділи коло нього... аби він знав, що сидять тут поблизу... аби він знав, що дорогі йому люди не одходять од його ліжка. Він спостерігав, що невеселі й гіркі думи менше обгортають його, коли коло нього сидить хтось із його приятелів; та сказати їм це просто він соромився. Він думав, що вони самі повинні про це догадатися; але вони не догадувалися, і професор, бачачи, як вони, знудившися з його хворості, поспішають покинути його покоїк, спершу дуже й дуже з того був смутився. Тільки ж далі, щоб себе потішити, він силувався навіяти собі думку, що коли він бажає не пускати їх од себе та прикувати до свого ліжка, то це ж егоїзм, бо нікому ж не весело сидіти коло такого слабого, який мовчить та заплющує очі. Ця думка й справді його заспокоїла. А до того він знайшов несподівану чималу потіху од Володимира, що першого дня був навідав слабого найпізніше від усіх, але зараз-таки справді зачав коло нього поратися.

Не можна сказати, щоб і в Володимира, інакше як у братів, був якийсь природний душевний нахил відбувати наказане Христом «посещение болящих». Напевне можна сказати, що якби все те діло було діялося десь у великій многолюд-ній Москві, а не

в маленькому безлюдному Туапсе, де Володимир через вічну потайну свою неприязнь до братів чувся зовсім самітним, то й він би не дуже охотився ходити до слабого Лаговського. Але тут, у Туапсе, професор ціле літо був для нього єдиною людиною, з ким Володимир міг перекинутися розумним словом. Хоч іноді не раз уже траплялося серед цього літа, що ті їхні «перекидання розумними словами» кінчалися в них обох мало що не сваркою, близькою до ненависті, все ж Володимир будь-що-будь компанію Лаговського тут, у Туапсе, не міг не цінити; а коли щось йому завжди було при тім нелюбо — це найбільш те, що коло Лаговського раз у раз стирчали його брати: при них Володимир ніколи не міг говорити з Лаговським зовсім вільно... Звістку про те, що Лаговський страшно заслаб, Володимир почув на перший день дуже пізно, бо зранку прокинувся сам, не збуджений Лаговським, та й задумав піти проходи-тися без нікого, з ранку та аж до обіду. Вже за обідом йому сказали, що таке з професором. У Володимира спершу не було думки, щоб іти поратися коло слабого. Коли заглянув він по обіді до його світлиці, то зробив це тільки з увічливості, з певної обов'язкової куртуазії. Заглянув — і застав, що Лаговський з заплющеними очима, наче сонний, лежить самотою: звичайної невідлучної його компанії, Костянтина з Аполлоном, коло постелі немає. Ця обставина, що братів тутечки немає, одразу припала Володимирові дуже до смаку, і він, не зв'язаний влізливим братерським товариством, не поспішав одбути свою кондолентну візиту якнайшвидше. Навпаки, хоч Лаговський при його вході навіть голосу йому не подав і голови не підвів, а лежав мовчки та й із заплющеними очима, Володимир сів і посидів коло його постелі довгенько, чекаючи, чи не прокинеться він. І прийшла йому в голову думка: «Добре було б, якби брати не плуталися до компанії моєї з Лаговським вже й тоді, як той одужає... Здається, що цю думку не важко здійснити. Можна буде навіч показати Лаговському, кому з нас має він скласти більшу ціну...» Володимир пильно поглянув на слабого: той і далі лежав та мовчав і не подавав знаку, чи пізнає Володимира, хоч раз у раз нервово мружив і глипав очима. Абсолютно нічого цікавого під ту годину в професорі не було. Володимир, що психологію братів своїх легко міг розгадати, добре зрозумів тую причину, через яку вони не сидять коло постелі Лаговського: їм скучно й нудно з ним. Так от, задля контрасту з братами, Володимир не вчинив, як вони: замість одійти, він таки досидів і діждався, доки професор справді розплющив очі і розплющив їх на довший час. Вони привітно поздоровкались. Лаговський сподівався був, що й Володимир, як усі, почне його докучно розпитувати про важку хоробу. Та

Володимир, на втіху йому, ніби й не помітив ніякої хороби, а весело й жваво зачав оповідати одну смішну сценку, яка одбулася в туапсинського голови, та й подав комічну характеристику двох туапсинських обивателів, що зустрів їх тоді в голови. За таку його несподівану тактику Лаговський був йому тільки вдячний.

— На столі стояла перекуска, — жартівливо оповідав Володимир, — були тут сардини, замариновані миноги, була всяка садовина та виноград . Ото один із тих гостей мені каже: «А чом не скоштуєте фа-руки?» — Які фа-руки? — дивуюся я. — «Ну, то миноги! — осміхається радісно він, втішений із свого музикального дотепу. — Або, — каже далі, — коли їсти не хочеться, то взяли б собі на закуску горілки-снігу»... А виходить, що «горілка-сніг» — це на його жаргоні «виноград»... Далі він каже, що й йому сьогодні прислали три пуди горілки-снігу, та такого чудового, що аж пальці можна обсмоктати. — По чому ж за пуд? — кажу я. — «Га! По чому за пуд! — жваво передражнює він. — Ані по чому, а нєт-коньяк». Я мало очі не видивив: — Що таке «нєт-коньяк?!» — питаюся. — «Ну, то даром, коли моє «нєт-коньяк» вам не до вподоби», — гордо одказав мені той туапсинський фацеціоніст.

І Володимир зареготавсь, а Лаговський привітно підвів на нього очі. Тішився він не з отого Володимирового жарту, бо жарт йому був зовсім мало цікавий, а попросту в душі наставала якась одрадість, коли він слухав веселого добрячого голосу Володимирового і бачив, що він заходжується, щоб його розвеселити.

— Потім вони повиходили, — смішливо казав знов Володимир, — а я питаюся в голови: «Що то за людці, оті передпотопові іхтіозаври? Принаймні, чи порядні люди, чи непорядні?» А голова мені: «Як на Туапсе, то вони дуже порядні»... Для туапсинської публіки, бачите, єсть своя окрема мірка, свій особливий критерій порядності...

Професор осміхнувся легким блідим осміхом, отак наче всміхається побитий морозом і вкритий інеєм пізній осінній квіт, як часом упаде на нього ранішній промінь сонячного сходу. В очах йому засвітилася смутлива вдячність до Володимира. Він поклав собі на груди Володимирову руку і зачав її ніжно гладити; йому хотілося за Володимирову добрість аж обцілувати ту руку.

— Гарна в вас душа, Володимире! — гаряче прошепотів він. — Чутка в вас душа... ви тонко розумієте, що можна розважити другу душу, не копаючись у ній...

— Ага, я забув ще вам розказати про того шляхового інженера, що так само був тоді в голови! Він тут живе в Туапсе, бо наглядає, як шлях будують... — перебив Володимир, ніби не

чуючи професорових слів, хоч добре їх чув і вони його самолюбству припали до вподоби; опроче, він і не зро-зумів-таки, про яке можливе «копання в душі» згадав був професор. — Той інженер — це тип напіврозбишацький, як і взагалі тутешні піонери, — оповідав Володимир далі. — Питаюся я в нього, чи був він на Новому Афоні, бо всі подорожні кажуть, що в тім новітнім монастирі дуже гарно, й кажуть, що Новий Афон — перлина прибережної Кавказ-жчини, світич елегантної й естетичної культури серед окружної безлюдної пустки. «Був, — говорить він, — але був давно та й, мабуть, уже нешвидко навідаюся туди вдруге... бо з тамошніми ченцями скоїлися в мене деякі дрібні непорозуміння». — Які? — питаю я. — «Ат, маленькі дрібниці! — каже він. — А все ж нелюбі... Приїхав я до монастиря з пароплава; була ніч. Зустрічає нас на пристані гладкий чернець. Простих прочан він погнав до спільної хати, повної бруду та смороду, щоб вони всі покотом там спали. — Ну, а мені де примоститися? — питаюся я. — В цій норі я вам не спатиму! — «Ну, то спитайте про це отця-економа, коли тут спати вам нелюбо!» — одгризнувся на мене той чернець. Добре, пішов я, одшукав серед ночі отця-економа — каже: «Ідіть до отця-гостиничого, він вам дасть осібний покоїк». Пішов я шукати отця-гостиничого — аж то той самий гладкий чернець, що перестрів нас з пароплава на пристані. Кажу йому: «Отець-економ звелів, щоб ви дали мені осібний покоїк на ніч». — «То йдіть до отця-економа, нехай точно визначить, котрий саме покоїк». Тоді я подивився-поди-вився на отця-гостиничого та й кажу: «Слухайте ви, чортова мордо, святий отче!.. Я вам зараз цілий монастир розвалю, коли не дасте мені кімнатки на ніч!» Отець-гостиничий чогось дуже вразився, тільки ж зараз-таки повів мене до якоїсь порожньої світлички та й мовчки розчинив її передо мною... Другого дня я добре зоглядів увесь монастир, налюбувався на його чудовий тропічний сад, повний пальм, помаранч, маслин та всякої розкішної екзотичної порослі;

але з того часу вже більше туди не їздив: так, наче трошки ніяково»...

Переказуючи це інженерове оповідання, Володимир весело й щиро реготавсь. Слабий професор знов осміхавсь, але не стільки з грубенького гумору тієї пригоди, скільки знов-таки з відрадісного почуття, що коло нього сидить прихильна йому людина. Раз у раз він серед оповідання простягався з подушки по Володимирову руку, все ніжніше та й ніжніше голубив і стискав її, а як Володимир на момент спинявся в своїм оповіданні, щоб передихнути, професор йому шепотів: «Чи є хто на світі кращий душею од вас, дорогий мій Володимире?» Чуючи безперестанно

отаку гарячу мову, Володимир зовсім забувся, що розважувати слабого він заходився був попереду тільки на злість братам; тепер йому й справді шкода ставало тієї недужої людини, що не має на своїх устах нічого, окрім слів подяки, прихильності та гарячого зачудування перед його, Володимировою, добрістю.

Отаким-от чином забігав і далі Володимир до професора скількісь разів і на другий день та й, вмисне вдаючи, ніби він і не завважає, що той недвижно лежить, торочив весело перед ним усякі сміховинні дурниці. Його сміх іноді долітав до тієї сусідньої кімнати, де жили Костянтин з Аполлоном. «І чого той Володимир радіє та регочеться? — воркотів іноді Аполлон. — Недужому треба дати спокій, а він перед ним тарахкотить своїм язиком і спочити не дасть!.. Ото вже правда, що жодної тактичності в нього ніколи не було та й не буде!» — «Хіба не знаєш Володимира?» — зневажливо одказував Костянтин... Через нехіть до брата їм обом під ту хвилину, здавалося, що вони справді тільки тому не ходять до Лаговського, щоб він міг безтурботно спочити, а не тому, що коло хворого їм самим таки сидіти нудно.

Але професор не тільки не втомлювався з Володимирового балакання, а навпаки — завсіди аж завмирав і, здавалося, мало не плакав, скоро бачив, що той підводиться, щоб вийти од нього. По Володимировім одході Лаговський на самоті знов почував, що на нього находить прострація; і тіло — наче молотком потовчено, і в голові — наче болючий туман та нудний брак усяких путніх гадок, і в нервах — тягучий, заниваний біль.

XXII

Ось надійшов уже третій день, відколи Лаговський звалився в постіль. Перебувши знов довгу нудну ніч, серед якої часом дрімав, часом тривожно прокидався, Лаговський нетерпляче ждав ранішньої візити Володимира. А той не йшов, чомусь забарився, хоч було вже не рано. Нетерплячка Лаговського росла, він нервувався й нудьгував, аж серце гірко занивало з тієї хоробливої нудьги. Тільки ж заразом він, на свою втіху, міг у собі постерегти, що сьогодні нерву-ється він начебто не таким болючим нервуванням, як учора й позавчора: потроху видужує. Коли це як стій розчинилися двері, і, на радість йому, прилинув Володимир із надзвичайно сміхотливим обличчям. В руках у нього була невелика жовта книжка, формату французьких романів, і якась пописана картка паперу.

— Ви мені вибачайте, що я так спізнився! — весело гукнув він Лаговському, різво стискаючи йому руку. — Ви тут самотою, мабуть, аж занудились?.. А я ходив був до наших, у школу, щоб напитися кави, а потім заманулося мені піти на церковний горбок, посидіти на нашій славнозвісній лавці... Несподівано

бачу, сидить там на лавці отой, що я казав, туапсинський іхтіозавр, і держить цю книжку... Ми забалакали... аж виходить, що він знає французьку мову: ця книжка — Монроєві оповідання... Він мені дав її з собою, щоб почитати «на сон грядущий», як казав він; завіряє, що оповідання надзвичайно гумористичні. Я її злегка вже зараз переглянув — та й аж здивувався, що таку «скоромну» книжку цензура пустила в Росію!.. Оповідання, щоправда, всі дуже смішні, але судіть про тон їх, ну, хоч би з гуморески про алжирських стрільців... гуморески, ще дуже невинної супроти всіх інших. Стрільці пішли були в гори на полювання, заблудилися, страшенно зморилися, горло їм пересохло, а ніде — ані течійки, ані жодної води... Та от, бачать, череда кіз пасеться. Кинулися всі вони до тієї череди, підлягли кожен під козу, заходилися смоктати козяче молоко просто з дійок. Усі насмокталися, заспокоїли спрагу — тільки одному нема щастя: смокче, смокче він свою козу, а молоко не йде! А здивований чередник вирячує на нього очі... Коли це приглянувсь він... і ох-ох!! Mais c'etait un bouc, parbleu[1]!..

І Володимир, впавши на крісло коло постелі, розлігся таким голосним, невгавучим реготом, як мовляють, «із черева», що й сам аж трусився і пляшечка з валер'яновими краплями на сусідньому столику дрижала й дзеленькала. Лаговський не мав ані найменшої охоти засміятися з усього того і лежав під накривалом мовчки. Та Володимир того не запримітив і простяг йому ще й принесену з собою картку паперу, пописану такими рядками, наче який торговий рахунок.

— Це що? — тихо спитав професор, не беручи того папірця.

— А ви візьміть та прочитайте! — з тріумфально-таємничим комізмом вимовив Володимир. — І цей папірчик я взяв тож само в того людця...

Професор простяг руку по папірець і, не підводячи голову з подушки, прочитав не голосом, тільки очима, те, що було там виписано. А там стояло написано от що:

По случаю продаются любимые романсы и ноты.

«Японяла, что значить жить» для целого оркестра ....за 3руб.

«Погибла я» для тенора.....за 2 руб.

«Целуй меня, лобзай меня».....за 30 коп.

То же, без слов.....за двугривенный.

«Ночи безумныя».....за 70 коп.

«Я тот, которому» в обложке.....за 1 руб.

«Люблю я на заре».....за 40 коп.

«Под березой» в четыре руки.....за 1 руб.

— Ну, що скажете?! — реготався, аж за живіт хапавсь Володимир. Професор, щоб якось попасти в тон, силувався напустити на обличчя ухмилку; але це йому важко було: вся його натура фізично тепер протестувала проти осміху, в потилицю і в виски разом знов шпорнула його відома вже йому розпечена голка; кожна моментальна згадка й кожен натяк про сексуальні відносини ставали тепер для нього фізично болючими й нестерпуче огидними. Та, щоб не показати Володимирові того, що коїться в нього в середині, він таки примусив себе розсміятися, начебто зовсім щиро.

Розсміявся силуваним сміхом, і сміх той його заболів. Тільки ж заразом не міг він знов не постерегти в своїм здоров'ї деяку переміну на лучче. Бо той біль, що був оце зчинився в висках і в потилиці, не тягся вже довго і незабаром ущух. Не лишалося сумніву, що сьогодні Лаговському стало краще супроти того, що було вчора й позавчора. А втім, більше напружувати свої нерви й свою волю зараз і не довелося, бо Володимир перевів дальшу розмову вже на інакші теми, пустяковинні й зовсім невинні. Як виходив Володимир з кімнати слабого, то взяв оповідання Монроя з собою: «почитати сьогодні ввечері на сон грядущий» — пояснив він.

Та ще ж до вечора було далеко. Тим-то ще сьогодні-таки, перед вечором, Володимир знов був заглянув до Лаговського на часинку. Вся сім'я Шмідтів малася зараз піти на свою надвечірню прохідку; Володимир хотів теж піти з усіма, але перед одходом надумавсь навідати слабого Лаговського, щоб тому не така нудьга була, і весело, на мимоході, наплескав йому купу всяких смішків. А Лаговському, безперечно, ставало краще. Як підвівсь Володимир, щоб іти швидше догнати своїх, бо ті вже пішли гуляти, то Лаговський уже не почув у серці того страшенного болю, який хапав його досі перед одходом свого приятеля. І як вийшов Володимир, то самота, в якій опинився професор, тож само не дуже прикро вдарила його тепер.

Якби захотів був професор пригадати собі, чи віддавна він заслаб, то, мабуть, не без декотрого за клопотання був би побачив, що саме тоді, під ту надвечірню годину, минала якраз третя доба, відколи він мусив положитися в постіль. Та він не мав тепер часу роздумувати про цю обставину, бо, як лишився в

світлиці сам без Володимира, то на нього миттю найшов спокійний, міцний сон — такий сон, якого він досі не мав, відколи заслаб. Ішла година за годиною. Вже стало темно; Шмідти вернули вже з прохідки — Лаговський мирно спав і того не чув. Вони полягали спати і перед сном не зовсім тихо балакали, а Володимир довго ще шелестів книжкою, читаючи її в ліжку «на сон грядущий», — Лаговський і того не чув, бо спав міцно. Аж пізно вночі його збудило якесь шамотання в Володимировій кімнаті, і він наполовину прокинувся.

Спросоння Лаговському здалося, що в Володимировій кімнаті рипнули двері і хтось вийшов на подвір'я. Потім йому наче приснилося, що коло його вікна внизу хтось із кимсь шепочеться. Потім — шепотіння змовкло, а хтось із кимсь тихенькою ходою одійшов од його вікна стежкою вниз до моря. «Невже це знов Володимир з Амалією?» — пролинула в Лаговського сонна гадка, але зараз він знов міцно заснув; а як прокинувся вранці, то зовсім, геть до остатку, забув про за те, що йому вночі було приснилося.

Найперше враження, яке професор з новою дниною виразно розібрав у собі, була радісна свідомість, що в голові нема прикрої, ніби чадної ваготи, що голова свіжа і не запаморочена. Зрадівши, він хотів устати й одягтися. Чобіт не було видко — мабуть, заверглися попід ліжко. Професор схилився, щоб видобути їх звідти; та як схилився — раптом у голові і в очах йому закрутився світ; він поточивсь і ледве не впав зімлілий. Довелося знов зістатися в ліжку та нетерпляче чекати, чи не зайде хтось його одвідати.

Першими прийшли Костянтин з Аполлоном, та своїм звичаєм посиділи недовго. А Володимира не було та й не було. Професор не міг зрозуміти цього загаяння. Що Володимир уже не спить, а встав, це він знав, бо чув шелест од його одягання, чув і те, як він вийшов і, очевидячки, пішов до школи пити свою ранішню каву; а це в нього ніколи не забирало часу довше як на півгодини. Пильно надслухуючи, чи не йде Володимир, чи не чути його тупотіння, професор міг нащуленими вухами тільки одно розібрати: що по подвір'ю ходять і товчуться якісь люди, і переносять щось важке, і стоять, фуркаючи, коні. Нарешті увійшов Володимир. Професор підвівся з ліжка, щоб його обійняти і сказати йому новинку, що він одужує.

— Ну, шкода, що я цього не знав, — з несподіваною колючою насмішливістю промовив Володимир, — бо зайшов би до вас трохи передше: може б, були змоглися, щоб одягтись та вийти на подвір'я та й особисто попрощатися із своєю вченицею, що вже не швидко приїде до Туапсе.

— Зоя поїхала? — тихо спитав Лаговський. Йому не було

жалко за нею; так тільки якась несвідома меланхолія заторк-нула його душу.

— Поїхала... і не без скандальчика. Старий Андропуло... а це мені зараз розказав Грицько, що стояв там на подвір'ї... дуже сварився з нею, як вона сідала на воза, і казав, що влітку й восени, доки не одійде купальний й виноградний сезон для приїжджих, вона ніколи вже не житиме в Туапсе, бо через своє кокетування наведе сорому на його хату. Вже давно він був сердився, що вона кокетує, приміром, з вами і хоче вам закрутити голову; ну, та звісно, з вас спеціаліст-обожа-тель іще не великий, і Андропуло терпів оті ваші лекції мовчки. А оце, як перервалися ваші лекції, наша «трапезундська вдовичка» десь, певне, знайшла собі якогось енергійнішого обожателя, ніж ви, бо скількісь разів надвечір пропадала була кудись години на дві-три... Іще в Трапезунді в неї була трохи скандальна історія з одним адоратором... їх двох спіймали там на митрополичому кладовищі коло покинутих давніх печер... то старий Андропуло боявся, щоб і тут не зчинилося те саме.

Лаговський, що держав був Володимира за руку, несподівано й несвідомо так здушив її, що Володимир аж скрикнув:

— Ой!! Що це з вами!.. Чи, може, ви ревнуєте?.. То ви на-правду закохалися в ній!..

— Ні! — сказав Лаговський, отямившись і силуючись удавати спокійного. — Але звідки в вас знов узявся цей насмішкуватий тон супроти мене?.. Ви наче хочете шпорнути мене тим усім... Вчора й позавчора ви балакали без насмі-хів... — Він це говорив дуже смутно.

— Ну, то вибачайте, — одмовив Володимир, разом змінюючи свій тон на лагідніший. — Коли ж зо мною сьогодні чортзна-що діється! Болить голова, тріпаються нерви, хочеться весь світ лаяти; а на душі — така погань накопичилася, наче там цілий ескадрон російської солдатні стояв обозом. Однісінька влізлива думка так і преться в голову: на якого чорта животіти на світі таким нездарам, як я?

Лаговському як стій згадався його сьогоднішній сон про нічний вихід Володимира: а може, то був і не сон?

— Знов Амалія? — ледве чутно й співчутливо спитав він.

Володимир уважно придивився до нього і, не знайшовши в тім його питанні ніякої іронії та глуму, кисло буркнув:

— Було й це... Бачу, ви знов хочете мою нудьгу ставити в причинний зв'язок з тим, що було вночі... Ну, та нехай ваша діагноза і правдива — тільки ж скажіть мені, чи можу ж я не чинити того, що чиню? Хіба ж я винен, що вряди-годи, в певні періоди, мені треба буває Амалій?.. Фізично треба, фізика моя

того вимагає!... Розумієте?.. Хоч на другий день стає мені й недобре, але чи ж я винен, що за день перед тим природа моя підштовхувала мене і казала мені, щоб я вдався по Амалію?!

Професор мовчав.

— Це добре вам моралізувати, — роздратованим голосом казав далі Володимир. — Ви вченою роботою вже засушили себе, в вас фізична потреба вгасла — то не диво, що ви можете жити собі святим аскетом. А я...

З грудей Лаговського видерлося здушене, але таке голосне і гірке ридання, що Володимир перестав говорити і зачу-дуваний дивився на нього.

— Нахиліться надо мною, Володимире, — тихо та рішуче проказав Лаговський.

Володимир нахилився до його подушки. Професор при-тяг його до себе, конвульсивно обійняв, нервово обцілував усю голову і напослідок прошепотів:

— Я сто разів гірший за вас, бо я лицемір...

І він розказав Володимирові все, що з ним сталося і через що він заслаб. Володимир слухав усю історію з величезним зацікавленням, забувся навіть про своє власне знерву-вання. Як професор договорив і геть зашарпавсь обличчям, Володимир дружелюбно поцілував його:

— Заспокойтеся, адже все переминеться, все буде знов добре: ця прострація не навіки ж... ви знов очуняєте і знов будете здоровісінькі й спокійні душею. — Так потішав він Лаговського. В душі своїй він тріумфував і радий був, що відтепер професор не смітиме читати йому казання про ідеальну любов. Але професор не міг догадатися про те Воло-димирове внутрішнє тріумфування і глядів на нього так, як глядить грішник-сповідальник на свого духовника.

— Але ви ще досі кохаєте її? — спитав потім Володимир професора.

— Ні, — твердо одказав той.

— А чого ви так конвульсивно затріпотіли, як я сказав, що в Зої була вже й у Трапезунді любовна історія?.. То не з ревнування?..

— Не знаю чому... Мабуть, тому, що ваша звістка впала на мене ще одним злишнім докором за мої звірячі інстинкти і за мою лицемірну мерзоту. Ви мені сказали дуже важливу новинку про неї, а я мусив собі пригадати, що ані я, ані Зоя зовсім не цікавилися довідатись одно про одного, що ми за люди, яка в нас душа, яке наше минуле... Всі наші відносини, як тепер вияснилося, збудовані були на чисто звірячих інстинктах, а не на якихсь інтелігентних інтересах.

— Нехай і так, тільки ж оті, як кажете, «звірячі» інстинкти не виключають ані безмежного прив'язання до об'єкта своїх інстинктів, ані, — надто, — пекучого й болючого ревнування. Ще й навпаки: де кохання не платонічне, там заздрість дуже й дуже сильна! Людина може вважати свої грішні відносини за велику погань, а тим часом знов до них пнутиметься і ненавидітиме кожного, хто схоче в нього одбити об'єкт його неплатонічних відносин... Хіба не так це діло буває?.. Через те я й спитався: «Може, ви ревнуєте?»

— Не знаю цього взагалі, — задумливо казав професор, — а про себе зосібна знаю тепер тільки те, що ані звірячої заздрості в мене нема, ані нема бажання, щоб ті наші відносини знов колись поновилися. Я пам'ятаю з них тільки фізичний біль та спазми і більше нічого, а сексуалізм забувся. Нехай-но перебіжить у мене в голові хоч легенька згадка про наші відносини — разом впивається мені в тім'я якась розжарена голка... в потилиці між головою і хребтом раптово повстає невимовно болюча ломота... а до горла підбігає або підкочується якась істерійна кругленька куля, що через неї хочеться спазматично ридати й кричати... От і зараз: кажу вам це, а чую, як голову коле... Ні, ні! В моїй уяві грішний любовний акт відтепер асоціюється з самісіньким фізичним болем, а не з фізичною втіхою!..

193

— Ну, а якась інакша любов, платонічна, лицарська любов до Зої — вона ще зосталася?.. Адже був час, коли тим лицарським обожанням захоплена була ціла ваша істота...

— Ні, чисто все розвіялося без найменшого сліду, — прошепотів професор, заринаючи обличчям глибше в подушку і стидаючись глянути Володимирові в вічі. — Та чи й було колись у мене навправду лицарське кохання до Зої? Чи не одурював я себе?.. Адже ж, кажу, ані я її не знав, як людську душу, ані вона мене. Я напустив на себе ману, обвіяв себе чарівним туманом... я не звісно за що поставив свою вченицю на п'єдестал і заходився поклонятися їй... я сказав собі, що вона ідеал усього гарного й доброго на світі... так!.. А направду я навіть не поцікавився ніколи довідатися, хто вона, яка її душа, який її світогляд і що між нами є спільного!.. Тепер-от, мов ранішній туман на сонці, розвіявся мій любовний туман, і я, недомислюючись, питаю себе: «Як це сталося, що я напустив собі тую полуду на очі?» Та й то ще питання: чи правда, що я несвідомо помилявся? Бо, може, я лицемірно силувався сам себе одурити думкою про Зоїну ідеальність, а на споді душі моєї вже й тоді я знав, що Зоя не варта п'єдесталу?..

— Щодо мене, — проказав Володимир, — то я одразу

зміркував, що наша «трапезундська вдовичка» — з «таких».

Професор лежав і мовчав. Володимир придивився до нього і побачив, що його очі знов заплющені, а губи конвульсивно кривляться. Потім професор повернувсь до Володимира спиною, затулив обличчя меншою подушкою, і з-попід подушки почулися придушені ридання.

— Покиньте мене, я хочу зостатися сам, — проказав професор нарешті, не повертаючись обличчям до Володимира.

Володимир вийшов.

Та це вже були останні години загостреної хвороби Лаговського. Надвечір, зачувши з гомону голосів, що всі Шмідти йдуть на свою надвечірню гулянку, він, замість лежати, тихесенько самотужки одягся, встав із ліжка і, підійшовши до одчиненого вікна, дивився за ними слідом; а вони знадвору його не бачили. Надвечірнє сонце кидало на нього своє лагідне, привітне проміння; синє море і блискотіло, і легко хвилювалося, і віяло на нього прохолодою; зелені гори сіяли з надвечірнього світла золотом та ізумрудами; птаство весело щебетало. З мертвим осміхом дививсь на те професор, стоячи коло вікна. В душу йому вливалися хвилі любого, поетичного настрою; але, вливаючися в душу, ті поетичні журкотливі хвилі наче висихали, бо на дні душі залягло пекуче почуття: «Не для тебе поезія, ти її тільки споганиш своїм душевним брудом».

— Це ви, професоре? — залунав унизу на стежці коло вікна дівчачий голос. То була одна з грецьких Backfisch'iB.

— Ви одужали? — привітно спитала вона. — Ловіть оцю квітку.

Професор спіймав квітку. То була біла розкішна троянда. Він застромив її собі в петлю коло комірчика і подякував дівчаткові поклоном за її ввічливість. Вона пішла собі.

Троянда... По-грецьки іріаviасpuAXo... «бо в неї листочків іріavха... тридцять... або й більше ...» — згадалися йому давні Зоїні слова, що їх він почув тоді, як побачився з нею вперше... Господи, як давно це було! То була юна весна їхньої знайомості, а тепер... Йому сльози крутилися в очах. Він понюхав свою троянду. Йому здалося, що вона з його дихання прив'ялилася.

— Навіть квітка сохне, як доторкнеться до мене, споганеного!.. — забобонно прошепотів Лаговський. — Ні, мені білі квітки так само пристали, як непорочний вінець грішній нареченій...

І він вистромив троянду та й поставив у воду, а сам, сівши коло вікна і підперши голову руками, тупо задивився на вечірнє море і наче захолов у такім становищу.

XXIII

Покинувши ліжко, Лаговський сподівався знов зажити тим гарним і відрадісним життям коло своєї дорогої родини Шмідтів, яким він жив був у Туапсе досі. Знов почалися спільні гуляння по горах, сидіння ввечері коло моря і таке інше. Але все йшло йому не так, як давніше.

Найважніша зміна була в тім, що змінився сам Лаговський: він зробився наче не тією людиною, якою був досі. Це вже не був безжурний, жвавий і весело гумористичний співрозмовник, з яким водити компанію було досі так інтересно. Відтепер полюбив він мовчати, завжди меланхолійно задумувався, зробився в'ялий і повільний у своїх рухах, легко втомлювавсь, виглядав, наче який страждалець. Він і фізично ще трохи нездужав, та найбільше не переставала його гризти гнітюча думка, що, мабуть, немає вже найгіршої погані в світі, на яку він був би нездатний, коли обставини підіпхнуть його до тієї погані.

От, крадіж... Гроші вкрасти або хабар узяти — цього він, очевидячки, ніколи не могтиме зробити, та через що? Тільки через те, що гроші йому абсолютно не потрібні. Ну, а коли це буде чужий лист, незвичайно важний для нього, і ніхто не знатиме, що він того чужого листа прочитав, — то тоді як?.. Що, коли спокуса буде дуже сильна?.. Адже піддатися спокусі — це один-однісінький момент... — і кінець!..

Смертовбивство... Он, і тепер він радіє, як почує про політичне вбивство... Ну, та на такі звістки радіє й ціла Росія... Але й сам він не міг би вбити живу людину? Адже коли б його запроторили в тюрму, щоб заслати на Сибір... бо в нашій Росії багацько людей іде на Сибір зовсім несподівано та й без вини, з самісінького підозріння од вищих властей... — то хіба не зміг би він часом забити свого неповинного тюремного сторожа, аби втекти?.. Або... це ще й легше для нервових людей!.. — чи не отруїв би він того сторожа, коли б зміг?.. Або от, не в тюрмі, а на волі живучи: коли б на краю кручі стояв був лютий ворог Лаговського і не бачив кручі, а тільки він, Лаговський, бачив би його близьку загибель, — то чи напевне він поручиться про себе, що був би гукнув і перестеріг свого запеклого ворога?.. Адже один момент помовчати — і всьому кінець!..

Або знов зрада... Коли б посадили Лаговського в нелюдську самітню в'язницю для російських політичних злочинців та не давали скількись місяців ані кого бачити, ані чого читати, аж доки він не викаже відомих йому політичних переступників, — так хіба не надійшов би на нього з од-чаю раптовий пароксизм безхарактерності? І хіба не назвав би він, під афектом свого істерійного нервування, відомих йому людей, що у нього вірили... навіть своїх щирих приятелів?!

Він надумував собі ще й інакші огидні злочини, придумував для них підхожу, правдоподібну, влегшену ситуацію... «Ні! Це все неможлива для мене річ!! — одбивався він од усіх тих влізливих, ганебних гадок. — Я ж не підлотник, я таки чесна людина!.. Не злодій, не вбивця, не зрадник!.. Ця погань мені органічно противна, — мені про таку гидь сором і помислити!..» — Та заразом завжди виринала в Лаговському невідступна згадка: «А хіба не те саме казав я собі і всім людям про кохання й розпусту? Хіба я не органічно обурювавсь проти Володимира за його цинізм?.. А отже: надійшла хвилина — і всі гарні пересвідчення як стій шкереберть!..»

Свого смутку, що придавлював душу, не міг Лаговський позбутися й у товаристві Шмідтів. Йому бажалося тільки мовчки сидіти в гуртку з ними, із своїми дорогими побратимами, та нічого самому не говорити, а от хіба тільки слухати, про що вони балакатимуть: бо їхня розмова розважить його проти гнітючої його задуми. А виходило так, що мовчав не сам він — мовчали й вони, молоді Шмідти, — і ніякої розмови він у їх товаристві не міг почути. Лаговський попереду дивувався, через що в них це так виходить; тільки ж потім доміркувався, що давніше, ще як не був він слабий, ціле розмовляння вів і підтримував тільки він сам, а не Шмідти. Бо це ж не хто, як він сам, завсіди підносив інтересні питання про письменство, про поезію та музику, про естетику взагалі, а Шмідти тільки одповідали йому під тон, згоджувалися або спорилися; це ж не хто, як він сам, був жартував і сипав дотепами, а молоді його приятелі тільки залюбки ловили тоді його слова та сміялися веселим сміхом, та лиш іноді ще й своє слівце докидали. Перестав він тепер бути живою душею їхніх розмов — погасли й розмови.

Через свій смуток і мовчання професор ставав для них попросту нудний; тепер сталося так, що він-то шукав їхнього товариства, а вони, не чуючи од нього вже нічого, не чуючи його гумору, нудилися та нишком аж позіхали, принаймні Костянтин та Аполлон.

З Володимиром у професора балачка могла текти далеко легше, бо звичайно Володимир сам любив оповідати щось про себе та висловлювати свої погляди, а не од других що-небудь слухати; професор мав бути для нього саме добрим слухачем, з яким Володимир міг любісінько ділитися своїми думками. Тільки ж професорові ставало тепер чимраз важче вислухувати всі оті, що авторитетно вимовлялись, Володимирові думки та заяви. Бо, відколи Володимир почув професорову сповідь і самобичування, він почав трактувати його трошки звисока та й не дуже вже церемонився підносити йому такі свої погляди, проти яких у того

протестувала вся його природа.

Не сміючи тепер через свою визнану грішність нічого різкого казати проти Володимирових тез, професор намагавсь оминати дражливі балачки з ним та частіше втікати од нього. Але куди? Знов горнутися по-давньому до Костянтина та Аполлона? Так кожен раз, як він, прийшовши до них чи в кімнату, чи де, сідав і сидів з ними мовчки й сумовито, вони, дивлячись, що він знов нічого не говорить і тільки мовчить і нічогісінько інтересного своєю особою для них не приносить, мовчали й собі також. Видко бувало, що вони вже й стісняються його компанією. Та вони часом шукали навіть першої-ліпшої приключки, щоб непомітно одійти од тієї колись цікавої, а тепер нестерпуче нудної людини. Це їм бувало найлегше вчинити на погуляннях. У професора, по хворобі, розвилася сильна задишка, він швидко втомлювавсь і міг ходити лиш поволі — отож Костянтин з Аполлоном умисне не хотіли чекати на нього, щоб не бачити його вічно смутного обличчя. Вони поспішали наперед, а він примушений бував іти позаду: або з Володимиром, або із старими Шмідта-ми — генералом та генеральшею та їх компаньйонкою.

З генералом ходити бувало й не важко, бо він ішов і ступав поволі та оповідав сам охоче що-небудь із свого життя.

В таких розмовах професор, почуваючи себе гаразд і не бачачи, щоб його співрозмовник бажав утекти од нього, міг іноді навіть забувати про те, що для інших він зробився аж геть неінтересною людиною і що молоді Шмідти нудяться в його товаристві. Та надовго про се забути не можна було. Бо кожним іншим разом, думаючи про їх відносини взагалі, він, з болем серця, не міг не помічати тієї виразної, гіркої переміни, що сталася. Особливо один щоденний момент коло моря бував для Лаговського гіркий: найгіркіше йому ставало на душі саме тоді, коли Костянтин та Аполлон, посидівши з ним утрьох мовчки коло гарного морського берега, серед чудової надвечірньої або нічної тиші,'незабаром підводилися й казали, що час уже й додому йти. Бо так їм скучно було!.. Який це був контраст для Лаговського проти давніх безжурних часів, коли вони втрьох могли сидіти коло моря хоч цілісіньку ніч і не скучити!..

Ішов день за днем. Якось на проході, коли Костянтин з Аполлоном одбігли своїм новим звичаєм наперед, Лаговський наважився, щоб не зостатися без них, трохи прискорити свій хід та й їх наздогнати-таки. Пішли втрьох разом; було душно. Далі сіли вони втрьох спочити недалеко од заболоченої річки Паюка. Лаговський важко одсапував з того прудкого ходіння і, як звичайно, мовчав; піт великими, буйними каплями не переставав котитися з нього, і він аж пашів, хоч од сусідньої річки віяло вже

прохолодною вогкістю. І всі мовчали.

— Розкажіть-бо що-небудь, Андрію Йвановичу! — вдався до нього Костянтин. — Колись із вами було нам дуже весело, а оце останніми часами ви такий мовчущий зробилися, що аж нуда пориває!

— Бо в мене нема охоти й потреби, щоб балакати, — смутно одказав професор. — Мені, слабому, одна тепер від-радість — сидіти мовчки коло вас та дивитися на вас та радіти, що ви — коло мене.

Сказавши це, він замовк і задумався. На Аполлона він тим часом не дивився, і не знати було, чи він його бачить. Аполлон знов сидів на узбіччі, далеченько од нього. Не спо-діваючися, щоб професор міг його почути, Аполлон з нудним видом прошептав сам до себе вірш із Надсона:

Только утро любви хорошо,

Хороши только первые встречи,

а потім, знов-таки тихенько й сам до себе, прошепотів російський епітафійний вірш про вмерлого:

Покойся ж, милый прах, до радостного утра!

Чутке ухо Лаговського підхопило ті обидва речення Аполлонові. Жодних ілюзій в нього тепер не могло зістава-тися: він мусив зрозуміти, що для обох молодих Шмідтів він утратив тепер чисто всяку інтересність і є для них не більше як труп. З такої образи серце йому боляче стиснулося, але він нічого не сказав Аполлонові, не дорікнув йому і затаїв гірке своє почуття, хоч воно аж дерлося й просилося видобутись на світ. Тільки важкого зітхання він стримати не міг та й, разом із зітханням, втяг у себе широку струю вечірнього повітря. І оте повітря, що він у себе втяг, здалось йому бридко холодним, проникливо вогким і прикро несмачним — аж дух йому захопило і в грудях закололо.

Прийшли назад додому. Лаговському подали лист з наліпленими болівійськими поштовими марками, що привіз сьогодні поштовий пароплав. Сім'я Шмідтів попрямувала до школи, щоб сісти за вечерю, але Лаговський пішов зачинивсь у своїй світличці і розпечатав той далекий лист, щоб прочитати його не гаючись. Писав це князь Голіцин, що був тепер консулом у Південній Америці, в Болівії; його жінка також зробила свою прихильну дописку на мужевому листі. Була це давня знайомість Лаговського, із Швейцарії, з тих часів, як він ще не був професором, а тільки готувався до своєї посади, висланий російським міністерством освіти по ліпшу науку до деяких швейцарських славнозвісних професорів. Молодий, добре освічений і ліберальний князь Голіцин, що літував тоді із своєю жінкою в Швейцарії, теж не був ще тоді тим, чим був теперечки:

не зробився тоді ще консулом, а був він тільки аташе при одній із дипломатичних російських місій у Європі. Познайомилися вони випадком, перебуваючи в однім і тім самім швейцарськім готелі, і заприязнилися тоді з молодим ученим дуже сильно; а він ставився до них трохи чи не так, як оце тепер ставився до Шмідтів, себто з повним обожанням. Вже й скількись год минуло з того часу, і багато позабувалося, а вони не переставали врядигоди листуватися з професором. В отім листі, що прийшов сьогодні, князь оповідав професорові про дуже цікаву сторону Болівію, куди він приїхав консулувати ще недавнечко, та й питався в тім листі, чи не зміг би професор якось вибратися та й приїхати до них погостювати в Болівію. «Ми з жінкою й досі Вас не раз згадуємо, — писав князь, — вже скількись год ми не бачилися з Вами, а проте серед шумливого виру новітніх обличчів, нових типів, які великими хвилями раз у раз перед нами скрізь перебігали й перебігають, де б ми не знаходилися, не міг Ваш образ ніколи затертися в нашій пам'яті, бо Ви — незвичайно рідка людина, з оригінальною й талановитою вдачею... А чи повірите? Адже навіть Ваш убогий одяг, що — покаюся — попереду дуже нелюбо вражав мене й шокірував, тепер згадується мені з особливою симпатією, бо й він одповіда Вашій оригінальній вдачі... 1 знайте, що ані наші гарні розмови про естетику, яку ви так тонко розумієте, ані наші жваві розмови про світове письменство, в якому Ви такі начитані, не зостаються стільки у мене в пам'яті, скільки зостається в пам'яті ваш дитячий, чистий ідеалізм. Коли кому пощастить зустрітися з такими людьми, як Ви, тому надовго легше стає жити в світі, бо серед тривіальної повсякчасної людської буденщини завжди можна буває згадати собі Ваш ідеальний образ і вірувати, що не переводяться ще люди, в яких душа гармонійно сплетена з ідеалів істини, добра та краси... Зберіться та й приїздіть до нас. Болівія зовсім не так далеко, як Вам могло б здаватися...» А на послідній сторінці мужевого листа княгиня наївно писала Лаговському, наче казку малій дитині, про свою ангорську кицьку Фері-де, яку він у них бачив у Швейцарії і не раз ласкав, та сповіщала його про її тодішні киценята, що поїхали також у Болівію: «Тепер вони давно вже поробилися гладкими, величезними, солідними котами і звуться сеньйор Альваро та сеньйор Гернандо».

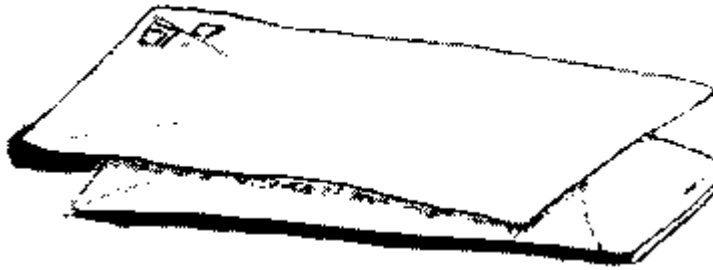

«Господи, господи!! — гірко подумав професор, як перечитав той лист од Голіциних. Він тупо поглядів-поглядів на полум'я свічки, що за її світлом читав отой болівійський лист. Потім дмухнув і загасив свічку, щоб зовсім оддатися в пітьмі своїм думам. — Був же колись час, що для людей я був чиста дитина, яку можна тішити навіть трохи чи не казковими оповіданнями про кицьку Феріде з її киценятами... А тепер?..

Я тепер — наче намальована картина, що впала в смердючу, гнойову калюжу та й полежала в ній, — думав Лаговський далі. — Полежала картина в тім багні, в тім смердючім, розведенім гною — та й, хоча всі її складові елементи позоставалися в ній цілі, не стало вже давньої картини: барви порозмокали і поперемішувалися між собою... замість намальованого образу сталася брудна ляпанина... полотно пересякло гноєм і смердить... Замість колишньої доброї картини — брудна, смердюча ганчірка, що її в руки взяти гидко...

Та зо мною сталося навіть гірше, ніж з тією картиною, — знов думав він. — Брудну, розмоклу картину чи ганчірку може взяти добрий артист, сполоще її начисто, висушить та й зреставрує — і поновиться давня добра картина, знов постане чистий, художній образ... А для мене хіба є таке поновлення? Для мене хіба є такий артист, щоб міг відродити мені мою давню, чисту душу?.. Навіть великий архітект — і той не зможе цього вчинити... Адже не зможе?..»

Лаговський упав на коліна і зачав молитися:

— Великий архітекте! Всемогутній художниче людської душі! Ти — всесильний... Зроби одно із своїх чудес!.. Ти — володар не тільки над прийдешнім часом, але й над минулим: зроби своєю всесилою так, щоб те, що минуло, було неправдивим, щоб було воно ніколи неіснілим, щоб було тільки привидом!.. Зроби так, щоб той факт, який одбувся, стався ніколи неодбутим, ніколи-ніколи не вчиненим!.. Зроби так, щоб про той бруд і про ту погань, в якій я скупався, я смів собі спокійно сказати: «Це був тільки сон, ніколи того в дійсності не бувало...» Зроби так, щоб і моя душа і моє тіло поробилися знов дитяче-невинними, дитяче-

безгрішними!..

Та раптом він спинив своє благання: замість молитовного настрою в душу впала скептична рефлексія і не дала молитися далі.

— Я зовсім дурію! — прошепотів він знесилений.

У двері хтось постукав. Лаговський швидше підвівся з навколішок та й заходився, щоб засвітити свічку. А в кімнату вже весело увійшов Володимир.

— Що це ви? Плакали? — спитав він здивований. — І в пітьмі сиділи?!

— Ні... це так собі, — заклопотаний казав професор. — Попросту втомився з нашої прохідки, та й забажалося полежати в пітьмі.

— А мама послала мене, щоб я привів вас до наших. Зайшли ми з гулянки до школи — дивимося, стоїть на столі великий кошик з чудовим виноградом: то туапсинський го-родський голова прислав татові свіжий гостинець-новинку із свого виноградника. Розсудлива мама хотіла була, щоб винограду того ми сьогодні не чіпали, а щоб зоставили на взавтра, ба навіть звеліла компаньйонці занести кошика до комори. Але ми, непокірні сини, втрьох добилися того, щоб виноград оддали нам на поталу ще сьогодні-таки. Тоді мама сказала мені, щоб я привів і вас.

— Спасибі!.. Та мені не хочеться, — одмовлявся професор, марно силуючись осміхнутися на веселе, безжурне оповідання Володимирове.

— Ні, ні, ходім! Нема чого вам тут киснути на самоті! — рішуче заявив Володимир таким тоном, що не терпів собі сперечень, та й, узявши професора попід руку, потяг до оселі старих Шмідтів.

Всі сиділи коло винограду і пильно, іноді перекидаючи-ся жартами, працювали над тією їжею, ароматно пахучою й напрочуд солодкою, бо виноград у Туапсе — то справді найкращий на цілі Кавказьке побережжя. Професорові генеральша вибрала на тарілку гарне, велике, рясне гроно і поставила перед ним тую тарілку разом з другою, порожньою маленькою тарілочкою. Він машинально заходився їсти той виноград, машинально одскубував од своєї китяхи по одній ягідці і клав у рот, а як висмоктував, то з методичною машинальною акуратністю випльовував виноградні зернятка й порожню лушпайку на підставлену тарілочку. Тая неестетичная виплюнута купка потроху росла й росла на тарілочці, а Лаговський, механічно працюючи губами, тупо не відводив очей від неї. Думи його літали не тут у хаті, і він не чув нічого коло себе, не чув навіть

того молодого, свіжого реготу і тих веселих уваг, які голосно й безжурно кидав котрийсь із парубків Шмідтів про свій виноградний апетит і свою виноградну ненажерливість, а надто — про апетит їхньої старої гувернантки, тепер маминої компаньйонки.

«Ще так недавнечко, в кінці травня, цей виноград цвів ароматичним цвітом, — гадав собі професор, на нікого не дивлячись, — а тепер на серпень виноград доспів, і оце за півгодини нічого не зостанеться од нього... нічого... окрім висмоктаного, несмачного лушпиння. Десь, певне, все тут у Туапсе стигне швидко... не тільки виноград, але й почування людські: симпатія, приязнь... Отак і моя приязнь із Шмідтами — цвіла в кінці травня запашним, ароматним цвітом, та за два місяці доспіла... і далі-далі нічого з тієї нашої приязні не зостанеться... окрім висмоктаного лушпиння, під яким хіба де-не-де хоронитиметься ще крапелина солодкого медового соку...»

І він голосно розсміявся. Всі Шмідти разом повернули голови до нього: очей його вони не бачили, бо він глядів у тарілку, тільки ж їм почувся не сміх, а ридання. І справді не можна було розібрати, чи ридає Лаговський, чи регочеться. Та от раптом він упустив з рук недоїдене гроно винограду і, мов неживий, звалився з крісла на підлогу. Всі кинулися до нього. Аполлон, як молодий студент лікар, зоглядів його, послухав серце, послухав живчик.

— Це, мабуть, істерійне вмління, — сказав він, — але мені здається, що в нього іще й пропасний жар. Треба доктора покликати.

Лаговського перенесли на ліжко. Скількись склянок холодної води, вилитої йому на голову, привели його до притомності. А тим часом прийшов лікар.

— У вас — любима хвороба наших місцевостей: малярія,

— сказав він, зробивши діагноз, — ви, мабуть, часто по вогких низинах ходили?

— Не пам’ятаю, — тихо сказав Лаговський.

— Ми ще й сьогодні сиділи на дуже вогкому місці, — покаявся Аполлон, — тільки ж я не думав, щоб з того було яке лихо. Адже ми всі позоставалися здоровісінькі.

— Рівняєте свій міцний організм до професорового зовсім знесиленого організму! — перебив лікар. — Для таких натур, як ваша, професоре, побут на чорноморській Рів’єрі — чиста отрута. Я вам дам хініну або саліцилу — ну, то взавтра ви будете ніби здорові; а післявзавтрього знов лежатимете, бо знов тріпатиме вас каторжна пропасниця, і знов треба буде зажити хініну або й аршенику... Тепер почався серпень: самий сезон на малярійні захорування; отож для вас, коли ви вже раз захворіли на малярію,

це буде сезон безперервної турботи про своє здоров'я: раз у раз слабуватимете. А вже ж не варто годувати себе щодня хініном та тільки тим піддержувати своє життя!.. Я б вам порадив покинути якнайшвидше наше Туапсе, доки малярія ще вас не виснажила... Нема на неї кращого ліку, як покинути теє місце, де її підхоплено.

— Ну, що ви! Що ви, докторе!.. — почали сперечатися Шмідти. — Ні, нехай Андрій Іванович побуде з нами аж до кінця літа!..

Але сам Лаговський мовчав і не спорився проти доктора.

«Ба таки поїду, — думав собі він, скоро почув, що йому в Туапсе доведеться часто лежати слабому. — Лежати слабому! Це, значить, знов самота, знов болюча в душі образа, що ані Костянтин, ані Аполлон не хотять і посидіти коло мене, бо тільки нудяться... Гарна перспектива, нема чого казати!.. Ні, поїду!»

Так нишком міркував собі він.

І він справді твердо наважився покинути Туапсе з найближчим пароплавом та й од'їхати заразісінько до Москви, навіть хоч би й найгірша пропасниця трусила його в день виїзду. Хоч скільки вмовляли його Шмідти зостатися з ними ще на троє-четверо тижнів, щоб од'їхати до Москви всім укупі, він або мовчав, або уперто стояв на своєму. Всі ті вмовляння, всі ті прихильні слова, що професор тепер почув од усіх, родили в його голові тільки одну невідкладну гадку: «Оце їхнє прихилля, оці їхні добрячі слова — ненадовго, бо це тільки останні крапелини того солодкого виноградного соку, який ще іноді зостається у висмоктаних і виплюнутих виноградних лушпайках».

— Я слабий, я не можу тут більше зоставатися, — твердо одказав він Шмідтам скількись разів на їхню прихильну мову.

Прийшов пароплав із Батумі і став на туапсинському рейді. І молоді Шмідти і їх батьки поїхали турецькою фелюкою проводжати професора на пароплав. Ну, от уже й друге свистіння — треба прощатися. Професор з усіма перецілувався, як з рідними; в генеральші хотів він поцілувати руку, але вона сама обцілувала його по-матірньому, перехрестила на дорогу і тихо та чутливо сказала так, що ніхто того й не почув, окрім самого Лаговського:

— Я аж не знаю, як вам дякувати за всю вашу щиру любов до моїх дітей!..

А Аполлон, як обійняв його професор, вимовив йому жартівливо-жалісним, але, здавалося, дуже щирим-таки тоном:

— Ну, от мене й покинуто!.. Хто ж це мене тепер голубитиме? Хто мені поетично гладитиме руку? Хто мене по-дитинячому стискатиме, як сидітимем коло моря в чудову місячну ніч?..

Учувши сей жарт, Лаговський одвернувся, щоб утерти сльозу,

— так йому защемили серце ті наївні Аполлонові слова, повні поблажливої прихильності до його експансивності й дивацьких жестів. Тільки ж і тут його не покинула

неодв'язна думка: «Це — останні медові каплі під лушпинням висмоктаного і виплюнутого винограду!»

Попрощалися. Фелюка Шмідтів поволі попливла назад до туапсинської пристані, а пароплав поволі почав виходити з туапсинської затоки на ширше море. Професор, спершись на пароплавні поручата, жадібно стежив очима фелюку, що одвозила його дорогих Шмідтів назад до Туапсе: не попросту Шмідтів завозила вона — навіки вона завозила геть од нього те його щастя, яке було блиснуло в його житті на хвилину, — і Лаговському бажалося хоч на остатку, на прощання, ще раз досхочу надивитися на них... Та обличчя Шмідтів за далечиною, що зростала поміж фелюкою та пароплавом, робилися все невиразнішими; незабаром фелюка пристала до берега, і Шмідти загубилися з очей. Лаговському зоставалося тільки одно — дивитися прощальним оком хоч на самісіньке Туапсе, де він покинув своє недовге щастя.

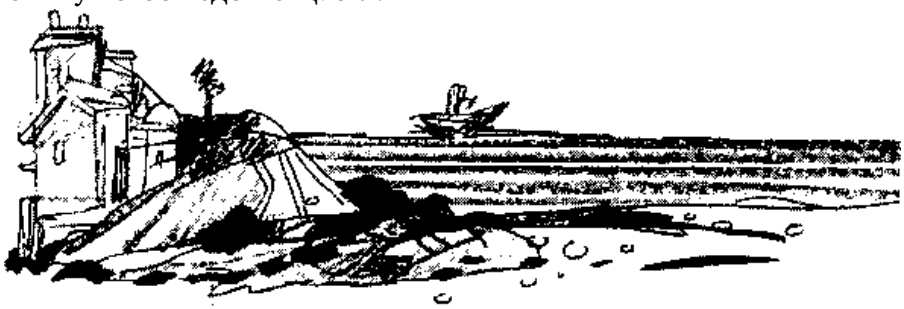

Туапсе розкинулося амфітеатром у затоці; і чим далі одпливав пароплав, тим величніш виринало воно перед очима тих, хто од'їжджав на пароплаві. Лаговський сидів на чердаку осторонь од інших пасажирів, на одшибі, та й сумнр глядів на панораму, що гарно виринала, а в голові поставав цілий рій відповідних спогадів.

Он, на тій велетенській сцені, що виринає перед ним усе кращ і кращ, чим далі пароплав одходить од берега, — он, на тій сцені вирізується своїми контурами церковна гора. На шпилі її — церква, а з лівого боку видко й школу, а трохи вище над школою — господу Андропулів, у якій йому довелося так багацько пережити і перечути... А он — на другому, правому боці того церковного горбика, або гори, видко пам'ятну лаву, де одбулася його знакомість і зближення із своїми молодими приятелями, що він їх тепер кида. Це ж тут, на цій-он лавці, вони серед таємничої темряви дивилися на осяйні зорі, що одбивалися в морському глибу; це ж отут вони надслухували чарівне плюскотіння хвиль

морських; це ж отут він декламував їм Гейневі вірші про зорі, що горять на небі... це ж отут вони всі разом складали були пародію на декадентські вірші — і склали цілу «амеопу без му-зору»... це ж отут поет, Костянтин, ласкав йому руку і, в надпориві, казав: «Який я радий, що з вами познайомився!» О, ти, вечоре минулого щастя! Чи благословляти тебе тому, хто осамотів, чи проклинати?..

А сюди ближче, внизу під тією самою церковною горою, коло самісінького моря, висувається грецька Сідіропулова купальня, де вони щодня, перед тим як скупатися, любили трохи по-сибаритському вилежатися, й поніжитись, і побалакати, щоб не йти в воду, поки не охолонуть од поту зовсім. Потім Шмідти запливали з купальні далеко в море; а професор, що йому плавати доктор заборонив, лишався в воді поблизу купальні, коло берега, і тільки полоскавсь та зрідка окунав себе — впоринав у прибережні морські хвилі. Один раз, — цей день він і зараз добре пам'ятає, — як лежали вони в своїй спільній кабіні в купальні, ще не влізаючи в воду, бо силуючись охолонути, — він був з пам'яті продекламував їм Франкову поемку про мудреця Арістотеля, що вважав колись науку, мудрість і старість за добру зброю проти сили жіночої краси, та про жваву дівчину Аглаю, що його осідлала і поїхала на ньому верхи; Арістотель мусив після того написати Олександрові Македонському в альбом сентенцію: проти жіночої краси «ні наука, ні мудрість, ні старші літа» не дають щита і що «лиш мертвець та сліпець може буть проти неї надійний борець». Це закінчення професор був виголосив тоді в купальні перед Шмідтами зовсім безжурно, ніяк у світі не сподіваючися, що й до себе самого йому колись доведеться прикласти теє правило. Вірші Шмідтам сподобалися. «І чи справді в Арістотелевій біографії є що-небудь таке?» — спитався Володимир. «Ні, в правдивій, грецькій його біографії нема цього, — одмовив професор. — Франко взяв цей сюжет, очевидячки, із якогось середньовічного Lai d'Aristo-te[33]: я пам'ятаю, що таку історійку обробив віршами й трувер Генріх Анделійський, а він знав її тому, що чув про се од когось, «oui la nouvele», як він сам каже. Героїня у того трувера — не грекиня Аглая, а індійська красавиця, що була вже причарувала собою самого Олександра... бо це мало діятися аж тоді, як Олександр Македонський підбив Індію. Арісто-тель був дуже невдоволений з того Олександрового кохання і сварив його. Тоді індійська вродниця бере йде вранці коло вікон Арістотелевих, співає веселу пісню та й кидає йому в вікна пучки свіжої м'яти. Арістотель забуває й про книги свої, бо співачка:

Au cuer li met un souvenir Tei que son livre li fet clore[34].

«Що зробилося з моїм серцем!» — міркує Арістотель:

Je sui toz vieus et toz chenuz,
Lais et pales et noirs et maigres,
En filosofie plus aigres
Que nus c'on sache ne c'on cuide[35].

Далі — звісна історія: Арістотель дозволяє, щоб красуня поїхала на ньому верхи...» — «Ну, та й пам'ять у вас, професоре!» — здивувавсь Аполлон. «Але ж я й досі не розумію, який буде родовід сеї історійки, коли її нема в грецькому життєписові Арістотеля», — знов сказав Володимир. «Мабуть — як багато інших приповістей — і ця приповість, що випрямована проти жіноцтва, прийшла з Індії, — заявив професор. — В санскритській Панчатантрі єсть аналогічна історія про індійського царя Наяду і його мудрого міністра Вараручі; єсть і інші східні версії такого типу».

Се кажучи, він підвівся, щоб іти в воду, і безжурно декламував:

Арісготель-мудрець Олександра навчав І такий у альбом йому вірш написав:

«Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса,

Небезпечне оружжя — жіноча краса.

Ні наука, ні мудрість, ні старші літа Не дають проти неї міцного щита;

Се досвідчив я сам. Лиш мертвець та сліпець Може буть проти неї надійний борець».

Пішли тоді в воду і Шмідти. І от вони були вже одплив-ли далеко в море; а професор, увійшовши в воду, зостався був сам коло берега і полоскавсь, коли це раптом із моря підплив до нього з-позаду пустотливий Костянтин, миттю осідлав його в воді та й вигукував: «А Аглая кричить: «Ну, мій ослику, ну! Ще минуточки дві! Ще минутку одну!» Професор добре пам'ятає, як він силувався визволитись з-попід свого несподіваного верхівця і жалісно та комічно стогнав, що той його задушить. А в Володимира і Аполлона тоді, так само як у Олександрових двораків у Франкових віршах, «стільки сміху було, що й пером не списать»...

Щезай, спогаде безжурних часів! Щезай, не муч мене!

Пароплав вийшов із туапсинської затоки, повернув хід свій на північ і попрямував поздовж Кавказького берега, не одпливаючи од землі дуже далеко в море і держачи свій курс на Новоросійськ. Перед очима Лаговського виступила гора з туапсинськими «городськими виноградниками», що лежить на березі з півночі перед Туапсе. Сюди вони надвечір не раз було ходили на прохідку, звідси вони не раз любувалися на Туапсе. Один раз, при

місячнім сяйві, вони пробиралися тут серед чарівної гущавини, і професор голосно згадав був тоді Гетеві вірші: «З-поза гілля ллється місяць, вітерець не шелестить, а з похилених берізок свіжий ладан капотить. Скільки щастя й осолоди я з такої ночі п'ю! Скільки любої відради в душу горнеться мою!» На цій строфі він хотів був тоді й спинити свою декламацію, але Володимир насмішливо докінчив вірші: «Ну, й чого б іще бажати? А зачув би любчин клич — дав би тисячу тих нічок за єдину з нею ніч, — і додав: — Тепер я зовсім розумію ваш настрій». Він тоді розсердився був на Володимира. Але виходить, що Володимирова була тоді правда; Володимир лучче, ніж сам він, зрозумів його лицемірну натуру, що в ній нечисті й низькі сексуальні звірячі інстинкти хоронилися під чистими, гарними й високими, але недоговореними реченнями... А потім той самий Володимир, якому він так багато говорив літом прикростей, найбільше од усіх пожалував його... Дорогий, любий Володимире!.. Де ти? Де ти?..

З-поза виноградної гори ще видко було пароплавним пасажирам горішню частину Туапсе, що лишилося позаду на півдні... Професор зачав шукати очима господу Андропулів, де Володимир, певне, сидить отепер із книжкою у своєму покої; забажав він також одшукати очима школу, де Володимир тож само може зараз перебувати. Але ні школи, ні господи Андропулів якраз і не видко було з-поза високих дерев. З цілого шкільного подвір'я сюди на пароплав видко було ще тільки альтанку над морською кручею, де вони че-тверко любили вночі лежати на столі та слухати, як хвилі б'ють об берег. А од цілої господи Андропулів так само не видко сюди нічогісінько, тільки густу купу велетенських вітластих акацій-гледічій. Це ті самі гледічії, що в їхній гущавині Володимир мав свою першу зустріч з Амалією в ту ніч, як він, та Лаговський, та генеральша допіру оселилися були в Андропулів. Другого дня Володимир ходив і сумний, і втомлений, і повний песимізму, і сповідався на молу перед професором, і нарікав себе поганцем і нездарою; а професор його втішав і заспокоював, не передчуваючи, що колись доведеться іще й йому в Володимира прохати собі такого самого потішання; потім вони, обійнявшись як брати, прийшли з молу до генеральші, що їх сердечно привітала, наче двох рідних синів, і професор тоді був сказав собі: «Ich kann dem Augenblicke sagen: verweile doch! du bist so schon». Яким далеким усе те поробилося тепер!.. Не треба було так само-надійно казати про свою щасливу долю, не треба було!

Щастя, щастя! Коло тебе Треба й дихати несміло:
Ти — як пташка: чуєш голос —
Зараз пурх! — і одлетіло.

...Одлетіло?! Навіки?! Ох, вернися, вернися те, що проминуло! Розпочнися наново весна нашої приязні!.. Володимире!.. Аполлоне!.. Костянтине!.. Любі, дорогі мої!.. Приверніться своїми серцями до мене!.. Де я на світі знайду людей, щоб були кращі од вас?.. Але на вашу думку: «Только утро любви хорошо, хороши только первые встречи»!!!

Туапсе і туапсинська затока зовсім пропали ззаду, за горою. Пароплав ішов тепер далі на північ поздовж усяких «культурних участків», здебільша ще диких і хіба де-не-де забудованих або засаджених плантажем. Це були місця вже нічим не пам'ятні для професора. Він схилив очі вниз, до морських хвиль, що кипіли білою піною, розбиваючись об пароплав, який їх різав своїм ходом. «Вічная пам'ять, вічная пам'ять, вічная пам'ять», — монотонно й проворно плескали йому морські хвилі... «Покойся, милый прах, до радостного утра!»

Як стій професорова задума перервалася. Де він сидів на чердаку, це було недалеко од заскленої ляди над кают-компанією. Адже звичайно на всіх пароплавах, задля ліпшого світла та провітрювання, буває прорізане над кают-компа-нією горішнє вікно, що виходить із тої зали крізь стелю на чердак; затулюється оте горішнє вікно величезним заскленим віком, або ж лядою, складеною з шиб. Так от коло такого горішнього вікна над кают-компанією сидів на чердаку задуманий Лаговський. Тепер воно було одтулене, ляда була підведена вгору — і от тудою разом полинули з кают-компанії на чердак гармонійні звуки піаніно. Це була прелюдія... Потім якийсь мелодійний жіночий голос по-англійськи заспівав, приграваючи собі на піаніно, японську пісню про золоту рибку «A goldfisch swam in a big glass bowl».

В басейні рибка жила золота,

У гарнім басейні склянім...

Офіцер із далеких заморських країв, їй здавалось, так само її полюбив,

Як вона упадала за ним:

Адже щодня в басейн скляний Кришив щонайлуччого хліба він їй.

Вона й гадала: «Він любить мене,

І прихилля його — направду сильне.

Та й чи ж я йому не на очі? —

Золота моя луска — блискоче!

Чи ж би мав він кохать Ті мушки, що бринять,

Та пташину, що завжди цокоче?»

Ще більш на сонці лисніла вона,

Ще більш офіцер любувавсь.

Серед щастя того раптом день прийшов, Що до рибки не

сам офіцер надійшов: Попід руку з ним — панна якась. Шептались ніжно… Він щось прохав…

Її рукавичку й троянду забрав…

А як прощались — обняв міцніш…

Ох, для бідної рибки — то в серце ніж! Заридала: «Боже ж мій!.. Боже!..

Ту прояву любити він може!..

Вже забув він мене

І забув про ясне

Золоте моє вбраннячко гоже».

Цю панну так покохав офіцер,

Що далі все занедбав.

Занедбав він і рибку свою золоту,

І до неї в скляную хатину оту Ані крихітки вже не вкидав.

Аж ось на думку комусь прийшло.

Що тра їй хліба… Постукав об скло…

На дні басейна, в моху густім,

Рибка мертва лежала, вся в золотім… Отака її доля гіркая…

Ціла казка про неї — смутная.

Може, хтось і зітхне,

Хто — й сльозину змигне:

А нікому вона не смішная…

Професор уважно слухав невидиму співачку, що її пісня так виразно линула з кают-компанії нагору до нього на чердак; а тим часом пароплав проїхав повз Кадоський маяк, що освітлює вночі дорогу мореплавцям до Туапсе. Було колись: одної гарної місячної ночі професор пішов був туди до маяка разом із молодими своїми приятелями — саме після тієї пам'ятної лекції, як уперше почув од Зої: «бен сені северім». Тут над морем коло маяка вони четверко сиділи в поетичному настрої і в поетичних позах; повний щастя, Лаговський собі шептав тоді, що любить дорогих своїх Шмідтів більше навіть, ніж міг би любити Зою або й будь-кого; його шептання про любов до сім'ї Шмідтів почув тоді й Володимир… І вони, Шмідти, тож само любили його тоді щирісінько!.. Еге, любили!.. Нема про те чого й сумніватися!.. А тепер?

And there on the carpet, dead and cold

Lay the poor little fish in her frock of gold[36]**, —**

співав невидимий голос.

І хоч між піснею про золоту рибку і між долею Лаговського було дуже мало справжньої схожості, Лаговський чув у тій пісні своє власне горе. Це часто буває в нещасливих людей, що вони в кожному прочитаному романі, в кожній елегійній пісні

вхитряються добачити свою власну історію. Отож і Лаговський приклав зараз усеньку тую пісню до своїх обставин. Йому зовсім здавалося, що він тепер — саме ота безталанна, забута й покинута рибка, яка лежить холодна й мертва — on the carpet, dead and cold... І сумна це історія, але заразом — яка безрозумна! Справжня «амеопа без музору», або, коли казати не по-декадентському, «поема без розуму».

Влізши Лаговському в голову, ця згадка й аналогія вже й не виходять звідти: «І доля тієї здохлої золотої рибки, її безпричинна неоправдана любов, коротке щастя, лихая смерть — то все тільки амеопа без музору; і моє коротке літнє, поетичне щастя, закінчене теперішнім довгим горем — то так само амеопа без музору... Кому і для чого треба було, щоб ти блиснув і засіяв передо мною, недовгий щасливий промінь?.. Кому і для чого знов треба було, щоб ти разом зник?..

... Снова глаза изумленных актиний
Стелятся в пьяной траве...
Вижу я тени таинственных синий...
Темные ветки поникших глициний...
Горе моей голове!..

...Амеопа без музору... Амеопа без музору... Амеопа без музору... Вся моя літня історія — амеопа без музору».

Так німо шепотіли його губи, а пароплав ішов на північ.

А мати його? Рідна мати, що він її давно безжалісно покинув саму і вбогу на далекій Україні?

Про матір у нього згадки не було.

Звенигородка в Київщині. Літо 1904-го року

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЗА СВЯТИМ ЄФРЕМОМ СІРІНИМ

I

Зараз має прибути до Москви кавказький поїзд-експрес. Серпневий осінній дощик імжить. Коло вокзалу стоїть довга шеренга фіакрів-візників, чи як їх звуть по-руськи — ізвож-чиків, із своїми кригйми «прольотками», себто фаетонами-дрожками. Вони тепер вдуть багатеньких і, очевидячки, щедрих пасажирів з поїзда-експреса, що далі-далі прийде, а через те не дуже охотяться везти звичайних московських дешевих сідоків, коли ті хочуть їх найняти.

Он іде повз ізвожчиків якась жіноча фігура, що про неї не скажеш одразу, чи це «дама», чи «жінка» з типу «салоп-ниць».

— Ізвожчику, вези до Червоної брами!

— Шістдесят копійок.

— Здурів, чи що?! Це ж близесенько звідси: два рази ногою ступнути!

— Ой паніматко-голубонько! Коли ти отак-от широко ступатимеш, то диви, щоб черево собі до шиї по половині не перепорола! — поволі каже авторитетно лікарським тоном, з комічно поважною міною молодий веселий візник.

Всі інші візники, котрі чують, регочуться. Салопниця плює та й іде далі. Тоді жартун уже й сам регочеться.

— Що це воно за проява? Пані яка, бариня, чи з простих? — питається ніби сам у себе один з-поміж візників.

Веселий візник як стій поважніє, робиться навіть понурий і вдається до нього:

— А ну, поглянь-но, яка тепер година?

— Без п'ятьох минут дванадцять, — каже, дивлячися на вокзальну башту з годинником, той другий.

— Ну, то оця особа — без п'ятьох минут пані, без п'ятьох минут бариня.

Всі звожчики незвичайно вдоволені.

— Позич, Іване, цигарку! Хочеться покурити! — вдається до жартуна ще інший сусідній візник.

—П-о-з-и-ч-и-т-и?! — каже Йван, здивований, і раптом набирає такого гоноровитого вигляду, який доводиться бачити хіба в благородних отців на театральній сцені або ще в ресторанових офіціантів на парадних обідах. Всі візники з великою увагою й цікавістю слухають, що Йван далі виведе, бо в нього вже така непохитна слава гумориста, що аби він губу розтулив, то всі вже наготовлені сміятися.

— Позичити?.. Ні, я такий благородний «господін» і так тебе люблю, що не позичу, але попросту подарую тобі «капі-роску» на пам'ять, на «совенірчик»...

І Йван урочисто витягає папіросу — цигарку тую, та й обережно держить її в руці, наче яке свято.

— Ось бери!.. Маєш од мене на пам'ять чудову «капіро-ску»... з дуже гарної, всесвітньославної фабрики «Чужаго». Кури оцю капіроску щодня на здоров'ячко, разів хоч із тридцятеро на день... І кожен раз, як закуриш, згадуй про мене, про мою вірну любов...

Знов усі ті візники, котрим це чутно, котрі стоять ближче, помирають зо сміху.

— Веселий ти, Йване! — каже один. — Радніший цілу днину жартувати та пісень співати...

— Ще й танців затинати!.. — насмішкувато перебиває йому мову Йван. — От приходь увечері в нашу харчівню, сьогодні там музики гратимуть, — то й ми з тобою потанцюєм, як собаки на прив'язі.

Всі знов аж собі кишки рвуть регочучись.

— Що він там бреше, ота личина? — похмуро питається суворий дід-візник, що стоїть своєю конячкою далеченько од веселого гурту і недочуває слів жартунових, а чує тільки вселюдне реготання.

— Ат! — махає безнадійно рукою другий старий візник. — Оповідає про сон рябої кобили...

Але чого це як стій усі розмови припинилися? Бо пригнався сподіваний кур'єрський кавказький поїзд, повний багатеньких пасажирів. Почалося гукання, торгування про ціну... Рух... Метушня...

В тім поїзді їхав і слабовитий професор московського університету Андрій Іванович Лаговський, що мусив через малярію й болюче знервування покинути тепле Туапсе ще тепер, у початку серпня, в самісінький розгар виноградного сезону, і приїхав до холодної Москви.

Він найняв веселого звожчика Йвана.

— Тільки ж підсобіть артільникові примостити мого чемодана отут у передку коло вас на козлах, — вдався він до Йвана сумовитим тоном. — Адже вам не тісно буде так сидіти?

В Москві на візників усі говорять «ти». Навіть щонайдемократичніші люди, котрі всім слугам кажуть «ви», — то й вони на візників кажуть «ти», бо то такий спосіб у Москві, такий московський usus[1]. Лаговський титулував Івана «ви», бо зріс у Києві.

— Хіба ж на передку іще хтось другий сидітиме, окрім мене? — спитавсь Іван.

— Та ні... Я про вас одного кажу, — лагідно й тихо вимовив професор. І Йванові чогось жалко стало на свого смутного і надто ввічливого пасажира.

Примостили й чемодана й саквояжа на передку. Кінь рушив.

День був сірий, холодний, непривітний, московський серпневий. Професор дивився понуро. Та Йванові не бажа-лося сумувати, а була охота весело балакати, правити всякі теревені, хотілося й сідока свого розважити.

— А що, паничу? Чи дуже важко вчитися, чи дуже любо? — спитав він.

— Ви ж звідки знаєте, що я панич, а не жонатий пан? — здивувався Лаговський. — І чому ви думаєте, що моє діло — наука?

— А хіба важко вгадати? Приїхали з кур'єрським, отим бакинським поїздом, з теплих вод — значиться, багатенькі нівроку; а вдягнені — так попросту... на пальті навіть двох ґудзиків не стає... та ще й галстучок потертий... Були б жонаті — вже ж би були гарно вбрані по-модному... А про книжки я догадавсь, як становив чемодана на передок: «Щось дуже важкий, — думаю, — певне, з книжками!.. І малий саквояж — такий самий важкий, отож і там книжки». Або не вгадав?

Візникова догадливість зацікавила професора. Він розбалакався з ним. Іван сипав жарти, як з міху, і професор не в замітку собі трошки розвеселився.

— З вас, бачу, зовсім щаслива людина, — як стій спитав він у візника.

— Я щасливий?! — покривдився той. — Б'єшся як риба об лід, щоб грошенят заробити та додому послати, і ніколи тих грошей немає — а яке ж тут буде щастя без грошей!.. От ви, паничу, так щасливі, хвалити Бога. Багатенькі, їздите по теплих водах, гуляєте... Схочете — почитаєте книжку...

Лаговському серце стиснулося. Він одразу ущух і вже більше не балакав. «Я на світі — сам... Я загубив приятелів, що в них було моє щастя... І в мене вже нікого нема, я — сам», — гірко думав він.

І йому здавалося, що не було б йому у світі нічого кращого, як зробитися отим веселим візником, а тому передати свою вченість, і свою професорську платню, і свій нездоровий організм, і свою сиротливу самотність.

II

Вони далі їхали вже мовчки.

Серпень у Москві — здебільша один із лихих місяців. Раз у раз дихає холодний вітер; а через те навіть найкращого часу, як день була сухий і сонце світить, — навіть і тоді чується зле; по шляхах та хідниках крутяться цілі хмари пороху та й засліплюють людям очі. Той холодний порох — увесь по-мішаний з пересохлим розпорошеним кінським гноєм, з дрібним піском, вапном і грузом, бо за літньої пори скрізь будуються в Москві нові камениді, а тепер, як літо мина, то вони нашвидкуруч добудовуються. Та вже ж не лучче в Москві була в серпні і під ту пору, як ллється дощ і шляхи та тротуари вкриваються липучим брудним калом. У москвичів не дурно склалося про серпень прислів'я: «Коли чисті ноги, то закаляні очі; коли чисті очі, то закаляні ноги». Під такий час занечищена, неохайна Москва зовсім дає враження правдивого азійського міста — враження, яке для новоприїжджої людини зміцнюється ще й через тую обставину, що шляхи в Москві вузькі, нерівні, покручені, поплутані. Принципово — вони повинні були б симетрично всі виходити із серця Москви, з Кремля, рівнесенькими, простими лініями, наче те проміння, що авреолою розходиться з сонячного кружала. Та направду, жоден шлях не стелеться з Кремля простим промінням-стрілкою — ні! кожен повзе собі, як і куди йому трапиться, а всі разом шляхи московські нагадують раків, що порозлізалися з торби геть на всі боки. В сіру сльотливу пору ті вузькі шляхи бувають і брудні, і темні, іще й дуже непривітні, бо холодний, вогкий вітер пронизує людину до костей. Люди ходять сердиті, понурі; ізнов же вдома тож само холодно, а коли запалити грубу чи коминок, не топлені за літо, то з них іде дим і чад. Та й людей у Москві ще не гурт, бо всі ще сидять, хоч уже й добре мерзнуть, на дачах попід Москвою або, котрі заможніші, десь перебувають іще на кримських, кавказьких та заграничних курортах. Що дає тоді тон місту, так це численні артілі робочих мулярів та теслярів з Вятки та з інших губерній: оті «вятичі, та радимичі, та деревляни, та дуліби» — як жартом кажуть на них московські інтелігенти. Та од їхнього гуркоту і гуків кожен, звичайно, радніший на літо втекти і не поспішає вернутися до міста перед часом. Через те в Москві в серпні скрізь самотливо, сиротливо.

Отож саме така була непривітна, вогка й холодна година, як приїхав до Москви з Кавказу професор Лаговський. Візник, що був

звільна тягся на далеку од вокзала вулицю, ущух. Професор, мовчки їдучи, знов замисливсь.

Лекції мали початися аж у вересні, більше-менше коло воздвиження; ані інших професорів, ані студентів у Москві не було; і Лаговський, мовчки дивлячись із візникової «прольотки» на понурі московські вулиці, згадував, що довгенько ще доведеться тут жити зовсім-зовсім самітним, не доведеться бачити жоднісінького знайомого обличчя. Навіть професорового лакея Федора, що вірно служив йому вже чотири роки і був йому за няньку й господиню, не було в Москві, бо професор, не сподіваючися, що верне до столиці так зарані, пустив його додому на село аж до вересня.

Припхалися додому. За допомогою дужого «дворника», себто дворового сторожа, що позносив з фіакра чемодан і саквояж Лаговського, вступив Лаговський до своєї маленької квартири. Дехто звав тую квартиру катакомбою, льохом або підземеллям, бо й справді вона містилася в найнижчому, підвальному поверсі, та й, як воно завсіди водиться в московських rez de chaussee[1] вікна в ній були на однім рівні з землею. В ній було трошки темно, і сутеніло в ній зарані. Колишній приятель Лаговського, Володимир, — найстарший із молодих Шмідтів, — що побував у тій хаті в середині і бачив, що вона вся од підлоги аж до стелі виглядає наче тая книгарня, позаставлювана шафами та одкритими полицями з книжками й фоліантами, а коло столу стоїть висока, ніби середньовікова фотеля, — то він називав тую квартиру кабінетом середньовікового доктора Фауста або алхімічною лабораторією. Схожість із лабораторією додавали тій маленькій і темнуватій квартирі прибита на стіні коло столу дошка з циркулями, трикутником, алідадою і т. ін. математичними інструментами та пучки всякого екзотичного сухого зілля, що там і сям звисали з полиць або встромлені були поміж книжками; се були пам'ятки про подорожі Лаговського: він привозив собі їх з вічнозелених екзотичних садів

Криму на спомин про різдвяне, або великоднє, або літнє перебування своє там. Володимир з поважною міною радив професорові повісити по стінах іще й засушені жаб'ячі лапки, щоб завершити схожість із лабораторією алхіміків. Щодо самого професора, то йому ця квартира надзвичайно припадала до вподоби за свою ідеальну тихість і безшумність. Вона була не на вулиці, а в глибу подвір'я, вікнами виходила не на брук, а в сад; знов же й те було добре, що в великій камениці, під якою отой «кабінет д-ра Фауста» містився, не жив ніхто: тая камениця була купецький амбар, себто склад або депо товарів, який раз у раз стояв запертий, тихий, мовчущий, ба й одчинявся навіть не

щодня, а хіба зрідка, для підвід, що часом привозили або забирали товари. Через те і в професоровім підземеллі, і в камениці над ним, і на подвір'ї, і в саду — була повсякчас мовчуща тиша, яку не часто можна знайти в Москві при її гримотячих, гуркотячих бруках; і отож за тую тишу, яку дехто звав — правда — гробовою й могильною, професор найбільше і любив свою квартиру. Що вона була маленька, се для нього було байдуже; все ж, окрім мініатюрного передпокоїка, в ній були аж два покої — чималий кабінет (він же заразом і зала, і вітальня, і все що завгодно) та тісненька спальня, що скидалася на темну комірчину або й навіть на нішу. Та ще була невеличка кухня з плитою, де вірний Федір хоч і не жив (бо тісно було), але приходив щодня із сусіднього подвір'я і варив професорові каву або розгрівав дешевий обід, принесений із однієї сусідньої сім'ї, яку назнав сам-таки Федір, а професор не знав її навіть на прізвище.

Двірник позносив професорове збіжжя, допоміг йому порозпаковувати та порозташовувати все. Професор і сам помагав йому поратися, ставив привезені книжки на ті місця по полицях, на які треба було. Нарешті все було пороблено, і двірник, зачинивши двері, пішов. Професор зостався самотою. Зупинившись на самісінькому порозі поміж великою кабінетною кімнатою та спальнею, він мовчки дивився і не сідав ніде. Потім криво осміхнувся кутиком рота.

— «И возвратихся, аки пес, на блевалище своє». — «Oui, je me suis retoume a mes vomissements», — голосно і повільно процідив собі він, згадуючи начебто якийсь уступ із Біблії та й навмисне даючи йому гумористично-курйозний французький переклад. Тільки ж гумор той був і недовгий, і силуваний, Henkershumor, гумор вішальника перед катом. Лаговський іще раз зоглядівсь — і здалося йому, ніби й стіни й стеля важніють над ним і його здавлюють своєю ваготою. Може, треба б було піти звідси геть, на подвір'я, на вулицю та походити по Москві? Себто знов оддатися своїм сірим думам, серед сірої погоди, і знов не могти втекти од себе? Ні, краще вже сісти й щось робити, коло діла якогось поратися!

Професор подумав та й, підійшовши до полиць із книжками, потяг звідти два старі математичні видання XVIII віку, в давніх шкуратяних палітурках. На спинці однієї з тих книг було витиснуто золотими літерами: Euler, Institutiones calculi differentialis[37] — і дата: 1755. На другій книзі напис — Gru-fon, Supplement zu Euler's Differentialrechnung[38] 1798. Професор хвилину поміркував, далі пошукав в обох працях потрібні йому уступи — та й за дві хвилини він, наче не допіру з дороги

приїхав, уже пильно писав, вичисляв, перекреслював і знов вичисляв. Потім він нашвидку начеркав формулу Маклорена:

/(x) = /(0) + x./X0) + y"2/'"(0) + ... та й заходився розкладати функції на ряди по степенях незалежних перемін. Цифри та латинські літери прудко чергувалися і або роздималися в іще ширші формули, або знов значно скорочувалися.

Дописавшися до якогосьЛаговський був пере-

v

рвав писання, щоб обтерти загусле чорнило на пері та й наново вмокнути перо в чорнилицю. Через тую перерву очі його майнули-перебігли по тому цифровому рядкові, який він оце був накреслив. Гульк — під знаком радикала стоїть p*rs, і Андрій зовсім виразно прочитав paliurus... Paliurus aculeatus — це ж оте саме знайоме йому держидерево, яке старанно викорчовувала генеральша Шмідтова з свого туапсинського участка!.. Боже мій! Навіть математика, навіть алгебра нагадує йому про Кавказ, про сім'ю Шмідтів!..

Він згадав, що йому до праці треба мати один свій чорно-вик — так якесь шпаргалля. Воно, мабуть, зосталося в чемодані. Він устав з-поза столу, підійшов і схилився до чемодана, щоб вибрати собі своє шпаргалля з-посеред тієї хаотичної мішанини рукописів, книжок, немитої білизни та дрібного манаття, які лежали жмутами і заповнювали собою його чемодан. Як стій Лаговський натрапив на якийсь старанно загорнутий сувоїк і розгорнув його. Тут лежав засохлий віночок із криптомерій, що йому колись були зробили молоді Шмідти в Туапсе і заквітчали його, мов поета-лауреата. Раптова немічність заволоділа Лаговським, як поглянув він на ті криптомерії.

— Невже ніде мені не знайдеться й не буде забуття?! Невже я ніколи не забуду вас, загублену для мене й дорогую для мене сім'ю?! — зашепотів він одчайно сам до себе, нервово підносячи вінка вгору. І в душі тихий голос одповідав: «Ба таки так! Не забудеш ніколи! Бо ти нікого ще так не любив на світі, як тую сім'ю! Ти й не могтимеш уже ніколи й нікого так любити... нема тобі забуття! Ти — раб своєї прихильності. Ти в кайданах. А найгірше — що твої кайдани для них навіть непотрібні, бо й тебе самого їм не треба».

— Дорогі мої!! Любі мої!! — зашепотів Лаговський, безнадійно простягаючи руки в просторінь, наче хотячи обійняти когось невидимого... — Весна нашої приязні прохолола, проминула безповоротно, ви мене забули — ну, так не споминайтеся ж і ви мені! Нехай і я за вас позабудуся!.. Не літайте коло мене, любі тіні! Не літайте! Не нагадуйте мені, що я знов сирота і бездомник! Не нагадуйте, бо моє серце й так

почуває цю самоту!.. Болить!.. Пече!..

Вінок випав-вивалився з рук і зашелестів сухими своїми шпильками, ударившись об підлогу. Лаговський миттю був кинувся підхопити його, та й... ніби прокинувся, ніби очутивсь од сну. Він твердо поклав узяти себе міцно в руки. Обережно закрутивши тую криптомерійну пам'ятку в м'який папір, він сховав вінка в шухляді та й немовби заспокоївся.

— Die schonen Tage in Aranjuez sind fort!

Кінець чудовим дням в Аранхуесі! —

навіть трохи комічно продекламував він і зараз сів знов за працю. За якісь півгодини думка його наче зрівноважилася; замість болючих особистих спогадів цілу увагу захопили цифри, та алгебраїчні букви, та математичні формули. По пів-години він мусив спочити хвилин з п'ять і помітив, що він уже доволі втихомирений. Тоді він знов схилив голову над своїми зошитами та книжками...

III

Отак пішло життя, днина за дниною, через увесь серпень. Лаговський зараз-таки зранку був брався до своєї роботи, забуваючи і про їжу, і про відпочинок, аж доки сама природа-володар нагадувала йому, що треба чогось з'їсти або на скількись хвилин спочити мозком та полежати в ліжку або піти подихати хоч півгодини чистим повітрям. Тільки ж на чистім повітрі, серед ходіння по шляху, в голову йому знов лізли всякі спогади — і через те він поспішав повернутися додому, щоб знов засісти за вчену книжкову працю, яка ставала для нього найліпшою розвагою, особливо коли йому щастило розв'язати якусь мудру задачу. Ще перші два дні Лаговський чувся настільки знесиленим, що мусив кожні півгодини кидати книжки та йти в постелю через надоїдли-ве, настирливе крутіння в голові; через той закрут у голові він іноді думав був навіть, що наближається смерть; іноді бувало й так, що, падаючи з-за столу в фотелю, він тратив і притомність і зоставався годину-дві якийсь омлілий, в якомусь тумані. Але то було тільки в перші дні по приїзді в Москву, а далі організм втягся в заведену працю і вже сам не був бажав спинитися, наче накручений механізм у годиннику або наче тая змучена коняка, що, доки запряжено її в віз, доти вона біжить та й біжить, а падає знесилена аж тоді, як її розпряжуть.

Своїм давно вже надбаним звичаєм і інстинктом самоохорони професор не спинявся на якійсь одній роботі, а чергував теми своїх заняттів, щоб таким способом давати собі теж одпочинок. Ото скількись перших днів він був попра-цювався над математичними інтегралами та функціями; а як помітив, що ця праця перестала давати йому потіху й насолоду, то разом

залишив свою математику та й узявся за італійське письменство епохи Відродження. Минуло ще скількись днів — він, щоб дати знов інакшу працю своєму мозкові, трохи повагався та й сів писати одну студію, яка вже давно його була цікавила: «Зріст українського національного почуття за царювання Олександра III». За тими радикально несхожими роботами, хоч здоров'я Лаговського й руйнувалося і він значно схуд і зблід, — та набирався потроху він забуття про свою сирітливість, бо — чи оті субтильні математичні тонкощі, чи гуманіст Валля, чи очевидне загострішання української національної самосвідомості під ті саме часи, коли російська реакція найтяжче лютувала і найгірше силувалася здушити всякий не великоруський дух, — все то були інтереси не суб'єктивні його, не вузько особисті, а ширші, якими можна було зацікавити свій розум і затушковувати та й замазувати болючу душевну згадку про своє недавнє власне щастя, що тепер випурхнуло геть.

IV

Особливо остання праця була зацікавила й розважила Лаговського й навела його на низку ще інших ідей і настроїв — оті студії над українським громадянським життям архіреакційної епохи Олександра III. Всю свою увагу він нарешті зосередив на цьому, наче забувши, що лікарі рішуче йому забороняли нервуватися політикою. Математика, ота близесенька спеціальність професорова, навіть ніби кудись зникла од нього. Ані старий Ейлер з Грюфоном, ані котрийсь інший з математиків, на якусь часину вже й не зачіпали були його. Обгорнувши себе галицько-українськими часописами, де повно було дописей з України з Олександрового царювання, та часописами польськими і всякими російськими з тих часів та відповідними тодішніми книжками — писаннями публіцистичними, науково-історичними і літературними, Лаговський їх перечитував систематично, шукаючи провідної нитки, та робив собі потрібні виписки й зазначки.

Щодня те читання й писання все більш і більш захоплювало його. З цікавістю він виразно постерігав незаперечиме явище: чим темніша ніч, тим ясніші зорі. З одного боку, тягнуться люті, запеклі заходи російського правління знівелювати геть усіх, чисто всі підвладні нації, ба приголомшити навіть своїх великорусів, щоб вони нічого більш не бажали, як обрусіння інородців та торжества для національності великоруської над іншими. А з другого боку — що? — у відповідь проти насильного обрусіння помічається скристалізу-вання національного почуття й національної самосвідомості в тих самих інородців, що їхня

інтелігенція, доки були не настали часи навмисної русифікації, вже ладна була навіть сама потроху русифікуватися. Інтелігенти українські, татарські й інші «інородческі», які перед епохою Олександра III вже й були балакали в своїх сім'ях мовою російською, тепер на злість русифікаторам зачали балакати по-своєму, мовою свого народу. Спеціально ж на Вкраїні замість давнішніх аматорів-«українофілів» виробилися свідомі інтелігенти-ук-раїнці; ба й сама назва «українофіл» сталася за Олександро-вих часів образливою лайкою, що од неї порядна людина повинна й одхрещуватися.

А великоруси? Чи їм прищепило правління квасовий «патріотизм», або любов до казенного «отечества»? Де там!.. Лаговський з особливим натиском силувався в своїй розвідці ілюструвати от який факт: усе, що було в Великорусі най-поступовішого, аж зненавиділо такі ідеї, як «отечество» та «патріотизм», відколи ті ідеї накидалися казенним шляхом і йшли од реакційного правління.

Що таке «отечество»? — глузував Щедрін. Та й сам він й одповідав: «Отечество это есть известная территория, в которой мы, по снабжении себя надлежащими паспортами, имеем местожительство. Но территория нередко меняет свои очертания: до 1871 года Страсбург был французским отечеством, ныне же он сделался немецким отечеством. Благодаря этим изменяемостям многие, при упоминании об отечестве, только оттопыривают губы. И вот для того, чтобы мы не оттопыривали губы, но понимали этот предмет во всей ясности, нам предлагается начальство. Отличие его от отечества в том, что отечество называет нас просто детьми, начальство же нередко присоединяет к этому эпитет: «курицыны».

Професор з мимовільним усміхом виписав цю російську тираду до себе в свою українську статтю і, гортаючи Щедрі-на далі, витягав звідти ще інші потрібні йому матеріали.

Якого патріотизму бажають од нас? — іронізував Щедрін у другому місці. — А вже ж не інакше, як покірного, слухняного, не такого, що хоче самостійно міркувати: бо «чем меньше развит человек, тем более способен он быть патриотом. Так обратимся же к ним, к этим непочатым, неиспорченным (но припахивающим) русским силам, которые не знают ни превратных толкований, ни ватерклозетов, ни конституций, ничего занесенного к нам с гнилого Запада... Всякий вновь родившийся человек есть уж патриот, а так как новорожденный не грубит, не возражает, а только портит пеленки, то надо думать, что выше этого патриотизма не может существовать». Коли державі грозитиме якась біда, війна, чи що, тоді начальство

само подбає, щоб той патріотизм зробився силою активною, та й само накаже, в якій мірі треба того патріотизму виявити. «Патриотизм врожден — следовательно, он всегда налицо, следовательно, его можна вызвать на сцену во всякую минуту, когда в нем есть надобность. Все равно, как графин с водкой. Покуда нет в водке надобности, графин стоит в шкафу; как только есть надобность, графин ставится на стол, наливается рюмка или две, а затем водка опять препровождается в шкаф, а рюмки выполаскиваются и вытираются, чтобы не воняли. Вот краткий, но немудрый кодекс, которым руководятся теоретики народного обезличения».

Лаговський узяв виписав ще й оцей уступ та й далі знов шукав того, чого йому треба.

Чи повік доведеться терпіти знущання реакційного правління над людською волею? — питалися передові великоруси за казеннонаціоналістичних часів Олександра III-го. — Ні, не повік, — одповідав хоч би той самий Щедрін своїм убив-чоіронічним способом, бо «как ни запуганы умы, но потребность освободить душу от обязанности вникать в таинственный смысл начальственного выражения «курицын сын» настолько сильна, что способна изменить и самый взгляд на значение Угрюм-Бурчеева».

Але всякі такі пророкування не могли не викликати в думці Лаговського одну сумну свідомість: що й за його часів справа не стоїть інакше. «Адже ж і досі в нас хіба не те саме?!» — думав професор математик ніби якусь нову для себе думу.

І от що з ним сталося: од історії реакційних часів Олександра III він щодня все більше та й більше привертався думками до сучасності, про яку він за наукою вхитрювався досі якось ніби забувати або принаймні заплющувати на неї свої очі. І зневір'я брало його, як згадував він про те, що діється. Темрява... гніт... народові дихати не вільно... Та коли ж справді надійде в Росії революція?.. Чи швидко російські народи захотять скинути ярмо деспотизму?! Чи швидко?! Коли!!

І отак замість наукового студіювання раптом налітало на недужного Лаговського сильне бажання кинутися самому в життєву політичну боротьбу, закликати всіх до бою з гідрою бюрократичного деспотизму, піднімати народ до повстання, власноручно метати самому терористичні бомби, коли ніщо не поможе... Кулаки стискалися, зуби зціплялися з ненависті, нерви тремтіли...

Тільки ж то все були самісінькі поривання, мов безсиле тріпотіння крил у підбитої пташини, яка нікуди линути й не може. Лаговський сам знав гаразд, що нікуди дальш од бажань та мрій він, недужий і слабий, не піде. Та проте нерві} тремтіли;

ненависть палала; він весь хворобливо хвилювався. Раз збудоражена нервова система не скоро заспокоювалася.

Сталося хворобливій людині те, що й повинно було статися. Лаговський зачав знов губити сон. Умлівання частішали. Організм чувся знеможеним. Знову зачиналася нервова прострація. І ото знов тоді над розумом і над громадянськими почуттями брало гору своє суб'єктивне горе, і серце стогнало: «Ти — сам»...

... А серпень одходив. Наближавсь академічний рік.

V

Вернувся з літнього одпуску із села слуга Лаговського Федір, його незмінний вірний «лічарда», як то кажуть стилем московських лубочних лицарських повістей. Приїхав він уранці саме після такої ночі, коли професорові не пощастило заснути ані на годину. У Федора був свій власний ключ од дверей, і він увійшов до хати, не дзвонячи в дзвоник. Лаговський лежав у постелі.

Федір аж злякався, як поглянув на свого схудлого, зблідлого, зчорнілого «панича», що сумно подивився на нього з ліжка та й ледве кліпнув очима на Федорове привітання.

А ще більше злякався Федір, коли був одійшов та й, знову ввійшовши в хату трохи пізніш, побачив, що його «панич» уже був підвівся, одягся, а тепер сидить за столом непритомний, схиливши голову та обличчя на стіл — і не дихає. Щоправда, попирскавши на нього водою, Федір легко одволодав його і привів до пам'яті. Але зараз-таки після того, не гаючи часу і нічого не кажучи Лаговському, Федір побіг до одного відомого московського доктора-професора, з яким Лаговський мав декотру знакомість, стріваючися з ним іноді на університетських професорських радах. Той професор медик був людина доволі легкодумна, з типу безжурних bonvivanfiB[1], з тих, що, мовляв, і самі собі в вічі наплюють, і рідного батька з кашею з'їдять. Та в усякім разі ставився він до Лаговського прихильненько; а медик був з нього справді гарний.

— Панич мій во цвіту літ погибають! — трагічно заявив Федір докторові-професорові на перші його питання. Той не міг не осміхнутися з того виспренно книжного «во цвіту літ» і не зовсім повірив Федорові, тільки ж будь-що-будь не забарився і поїхав до Лаговського заразісінько.

— Знаєте, колего, що я вам порадив би накраще? — сказав він з добродушною іронією, як переслухав Лаговського. — Погоїтися вам випадало б за всіма правилами науки. Вночі — спати... бо ніч — для спання, а не для сидіння за книжками; лягати — з курми, а вставати — з першим променем сонця. На якийсь час треба було б

зовсім не працювати розумом, закинути всі книжки к чорту і к його високошановній любій мамі. Треба регулярно пити молоко; добре б було б, коли б жити десь у горах південної Баварії на поетичному лоні природи та пити молоко осляче; не дурно ж німці кажуть, що осляче молоко вкупі з гірською поезією — правдиве джерело безсмертя... Ну, а коли нікуди в Баварію не поїдете, то й тутечки, в Москві, довго не сидіть у хаті, виходьте кожної години на свіже повітря. Особливо ж — книжки позакидайте...

Лаговський не міг розібрати навіть, чи шуткує доктор, чи говорить «настояще»: настільки йому здавалася аж дикою тая ідея — закинути книжки.

— Господи! — іронічно жахнувсь він. — Зробити із свого життя ненастанне, регулярне курування! Та це ж скука смертельна!.. А далі: нам — і не читати книжок?! Та без них же ми з вами, вчений люд, помремо з нудоти, й скуки, й з порожняви!.. Ні, пане докторе! Дайте нам попереду спосіб, щоб книжки перестали бути для нас необхідною, неминучою стихійною потребою, такою самою, як вода для риби й повітря для пташки, та вже аж тоді приписуйте рецепт: «покинути книжки».

Професор доктор поблажливо засміявсь, наче наївну дитину слухав.

— Не кажіть отих загальних слів: нам, для нас. Кажіть тільки про себе самого: мені, для мене. Бо, приміром, я зовсім легко кину наукову працю, якщо вона мені завадить... Та й ви, аби схотіли, зможете одкинутися од неї.

— Я не можу! Я вмру без книжкової роботи... збожеволію... сам собі смерть заподію...

— А ви спробуйте одурити себе самого. Скажіть собі, що ви це робите не через мою лікарську пораду і не для здоров'я, а для етично-філософського принципу. Еге, еге! Складіть собі філософську теорію, що, мовляв, книжки взагалі річ шкідлива й не моральна, не тільки для вас, але для кого завгодно... ну, до толстовщини пристаньте, чи що!.. Втовк-мачте в голову собі думку, що вся наука — ідіотство... А потім, як одужаєте, то аж тоді одкиньтесь од цієї теорії та й знов беріться за науку з новітніми силами. «І благо ти бу-деть, і долголітен будеш на землі».

— Ви жартуєте, Олександре Богдановичу!! Як же ж можна ні сіло ні впало, ad hoc обернутися в толстовця? Задля свого лікування вбити собі в голову свідомо провізоричну філософську теорію, яка зовсім не випливає з душі й з пересвідчення?!

— А! Це не так і важко, бо ви на те людина, себто той звір, що

належить до класу Homo sapiens[1] і має надзвичайно розвитий інстинкт самоохорони. Стародавні філософи казали, що людина — це звір без крил і без пір'я. А я б сказав: «Людина — це такий звір, що може втовкмачити собі в голову яку завгодно ідіотську дурницю, коли тую дурницю підшепне інстинкт самоохорони»... Та кому-кому, а вам, поетові, зовсім легко одурити себе й накинути собі яку хочете ілюзію, без надмірних торгів із своєю совістю... їй-богу, приставайте до толстовців!.. І ходіть цілий день по чистому повітрі, майте моціон, робіть ручну роботу, стругайте доріжки, зимою одгортайте лопатою сніг...

Доктор це казав таким добродушним тоном, без найменшого бажання вразити Лаговського, що той навіть покривдитися не міг.

— Ні, це скучно! — безнадійно крутнув він головою.

— Ну, то от вам не скучний спосіб: нашукайте собі веселу, щебетливу дівчину, трошки собі закохайтеся в ній (тільки ж аби справді трошки, не без міри!)... будьте раз у раз укупі з нею, ідіть разом на прогуляння... Вночі — грійтеся коло неї... За таким режимом книжка в голову не піде.

— Ет! — буркнув Лаговський. — Мені аж паскудно на душі стає, як згадаю про жіноцтво.

— Ну, то що ж мені чинити з вами, шановний товаришу? — комічно розвів руками доктор. — Кажу вам без книжки сидіти та систематичний курс лікування одбувати — ви плачете: «Це дуже скучно!» Кажу вам дівчину взяти — ви плачете: «Це дуже весело!» Скучного ліку — не хочете, веселого ліку — не хочете. Що ж нам, докторам, діять із вами?..

Лаговський смикнувсь на місці.

— Ну, ну!! Бачу, ви вже сердитеся... Не сердьтеся, не треба!.. Я жартував!.. — перебив самого себе медик та й поплескав невдоволеного Лаговського по плечах. — Працюйте й далі над книжками, коли не можна інакше, та тільки все в міру, не цілий день і не цілу ніч. І в усякому разі не читайте того, що вам ворушить нерви: не читайте щоденних газет, не читайте сучасної розшарпаної белетристики... Од біжучих, гарячих інтересів стійте якнайдалі.

Лаговський мовчав. Бо колись давно, як був він дуже слабий, другий лікар теж забороняв йому читати сучасні політичні писання, і той лікар так само був велика славнозвісність. Таким способом оця медична порада не була для Лаговського жодною несподіваною новітньою «єрессю».

— Які ж книжки я маю право читати, «с разрешения и одобрения медицинского департамента»? — з саркастичним, кривим осміхом спитавсь він.

— Ех! Найлучче — щоб ніяких!.. Ну, та коли без книжки ви

повинні вмерти, то чергуйте свою абстрактну математику з підземною наукою археологією та з піднебесною наукою астрономією... Це науки дуже пользовиті на здоров'я... Можна й над письменством, над літературою попрацювати-ся, тільки щоб з розбором. А знаєте що? Заходіться писати якогось роману про самого себе: автобіографічна белетристика, особливо з прикрасами та підмальовуванням свого власного портрета — дуже гігієнічна річ, бо коли на душі єсть якась вагота та гострий біль, то геть чисто все попереливається на папір, а на душі стане легесенько й вільно...

А коли своєї повісті писати не хочете, читайте інших письменників... Та найлучче письменників давніх, а не теперішніх... Був би порадив вам читати античних класиків — от, Го-рацій ставсь би для вас зараз дуже добрим ліком. Так коли ж класиків тепер зовсім здискредитовано нашими ідіотськими гімназіями — вони всім набридли, сором навіть раяти їх комусь!..

«Чого він завсіди такий веселий? Чого він раз у раз радіє?» — думав Лаговський, вже неуважно слухаючи його балаканину.

— Ага, до речі, згадав... — весело,схопивсь доктор, витягаючи з бокової кишені якусь писульку, — може, вам буде цікаво прочитати оцю сатиру на класицизм, перелицьовану з української пісні «Чи я в лузі не калина була?» Скомпонував цю пародію вашою мовою один із наших професорів філологів; він ніякий українець, але теоретично знає всі мови на світі, і українську так само. Підписався він тут козацьким криптонімом «Федір Корж». Він не мені був дав цю «шпигачку», а одному з ваших земляків, теж моїх пацієнтів — ну, а я її сьогодні позичив у того, щоб почитати на дозвіллі...

Він подав Лаговському поштовий листочок паперу з українським написом: «Дорогому приятелю і товаришу Агахтангелу Охвимовичу Таврійському, хай пам'ятає і в пізні літа. 7 листопада 1899 р.» Було ж там записано дослівно от що:

НАУКА — МУКА

Чи я в свого батька не єдиний був синок?
Чи для мене в неньки не найкращий був шматок?
Взяли ж мене, відіслали Та в гімназію віддали —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
Чи не ріс я дома, як на попасі теля?
Чи мене не вчили, що панич ізвік гуля?
Аж на те мене кохали,
Щоб писать екстемпорали —

Така ж доля моя, таке щастя моє!
Є у мого батька на дворі прудкі хорти,
Що доскочать зайця, тільки свору відпусти.
Є і тут-таки собаки…
Знаєм їх ми, небораки —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
В нашого сусіда єдиниця є дочка,
Хоч ще недоросла, та хороша вже така.
Є й у мене єдиниця,
Та бодай їй ісказиться! —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
На бахчах у батька лепські дині й кавуни,
А в садочку груші і черешеньки смачні.
Тут ні груші ані дині,
А багато є латині —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
На селі дівчата знають гарнії пісні,
Що їх любо слухать і співать було мені.
Тут пісень я не співаю:
Все товчу по Ходобаю —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
Ой, коли б ти, нене, знала, що таке глагол! їх у книжці більше, ніж у тебе в вуллях бджол; Чом усі вони так само Не спрягаються, як ато? —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
Чи так справді в Римі лопотали язиком?
Чом він геть не згинув, як Гоморра і Содом? Отже ж лихо! Гірший tamen[1] Буде зрілості екзамен —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
Та чи тим я зрілий, що збазграю перевод? Буцім вже без того недоспілий весь народ! Чим давать екстемпорали,
Ви б жонок про се спитали… —
Така ж доля моя, таке щастя моє!
Чи не було краще утопитися мені?
Чи не було краще не родитися мені?
Panis, piscis crinis finis,
Ignis, lapis,pulvis cinis[39] —
Така ж доля моя, таке щастя моєї
Федір Корж.

(Заборонено Петроболотською цензурою — бодай я з нею поцілувався коли брешу!)

Лаговський читав — і весело реготавсь. Та заразом забалакала в ньому й філологічна жилка, що нерозлучно жила з ним, як і трохи чи не з кожним українцем:

— Коли знаєш, що писала оце людина, яка вкраїнську мову вивчила чисто філологічним способом, «а не з практики, то доводиться аж дивуватися на філологічну геніальність тієї людини, — раптом, оживившись, забалакав він. — Але таки видно, що без живої практики перебутися не можна жодному геніальному філологові, хоч би й з яким тонким лінгвістичним нюхом. Дивіть на оці слова жонок, Охвимо-вичу... За філологічними законами отак й треба було б казати — порівняйте: о-вес з буквою о, хоч вів-са уже чується з і. Так само буде по-вкраїнському Охрім, а не Єфрем, з початковим О, а не Є. Тільки ж біда, що живеє життя знає свої власні закони, не раз противофілологічні, і живі люди говорять не жонок, а жінок, по аналогії з формою жінка. Або знов — у живій мові замість сподіваного Охим, кажуть Юхим або Йохим, тільки не Охим, дарма що в інших таких випадках систематично говориться: Охрім, Овсій, Остап, усе з О, і жінка князя Юрія II Галицького звалася замість Єфимії — Офкою .. Знаєте? Жінка отого князя, що писався: Dei gratia natus dux et dominus totius Russiae Minoris[40]?

Доктор слухав його з прихильною усмішкою, достоту як слухають малу нетямущу дитину, що знайшла собі цяцьку і вже не плаче.

— Отак, отак його! Уцжжа! — жартівливо нацькував він Лаговського. — А це дуже добре, щоб отакі речі вас цікавили, бо з них для здоров'я шкоди не буде... Ну, а ото тамечки що в вас лежить? Лоренцо Валля? Гуманіст XV віку? Ба навіть видання того самого століття?! Це добре... Та знов розвідка: Savonarola und seine Zeit?[1] Що ж, і це гаразд, і це не завадить... А ще що? Чосер? та ще Шафтсбері? Що це за Шафтсбері?

— То англійський класик-мораліст XVII віку, — сказав Лаговський. — Він же, знов, і естетик. Є ще й другий, новіший Шафтсбері. Он у мене він теж стоїть.

— Добре! І це все добре!.. Такі речі, як старе італійське письменство часів Ренесансу та давня англійська поезія, як Чосер, та стара англійська філософія, вам не пошкодять... Таке — читайте здоровенькі... Ого! А це в вас що? Якесь давне грецьке видання? Святий Анастасій Сінаїт?! Нащо він вам? — здивувався доктор.

— Це я був узяв його, щоб пошукати, чи не знайду тут чогось для історії математики, — пояснив Лаговський, — в цих його енциклопедичних «Питаннях і одповідях» може дещо трапитися цікаве й для моєї спеціальності.

— Ач! То ви й грецької мови не призабули ще й досі?.. От лінгвіст! Або, може, там десь на півдні ви й живу грецьку практику мали?

— Ні! — хитнув головою Лаговський. Щось його боляче вкололо.

Доктор написав рецептика — про всякий випадок, мовляв. Далі попрощався. Лаговський подякував йому за те, що він його навідав.

— Що ви робите, колего, щоб чутися отаким безжурним? — спитав він його на прощанні, сумовито всміхаю-чися.

— Що роблю?.. Гм... Як вам сказати?.. А що то у вас он там лежить? Чи не Щедрін, бува?.. Еге, Щедрін... Ну, то пригадайте собі принцип одного з його героїв: ніколи не задумуватися над життям, а хапати його нашвидкуруч, спохвату, згаряча, отак, як воно само згаряча ставиться перед вами: «Жизнь наша здешняя подобна солянке, которую в тракти-рах подают. Когда ее ешь смаху, ложка за ложкой — ничего, словно как и еда! А коли начнешь ворошить да разглядывать — стошнит!» Прощавайте, товаришу!..

Безжурний професор медик пішов, а професор поет Лаговський гірко задумавсь. «Такі самі слова й я безжурно був казав недавнечко, коли життя моє щасливо розстелялося передо мною, — подумав він. — А тепер і радий був би ковтати життя «смаху», спохвату, та нема чого!.,»

І знов згадалися щасливі дні, як приятелював він із Шмідтами. І занило серце щемлячим болем. І пригадалася ціла низка літніх подій, що чіплялися одна за одну ланцюжком і тягли одна одну за собою. Все нещастя почалося з любовної історії, яка одбулася поміж ним і Зоєю та й зробила з нього труп. Не будь того розпутного кохання, не було б і всіх дальших подій.

Зовсім машинально він узяв в руки грецьку книжку Ана-стасія Сінаїта, яку був витяг доктор. Думка в Лаговського була про Зою, а пальці несвідомо перегортали грецький текст. Як стій Лаговський скинув очима на одне місце — і ще гірш йому стало: Дгю у ар екп (тоаас evwtoxaxoi ***ёх*** тог) оозратоq: |ліа — лол/аіпс; uo/дншаа, .vcu ціа аушСоиоа, той f soxiv т| отгара ***хаі*** то 5dvpuov — вичитав він. Він поглянув на заголовок статті — це була стаття про любодіяння та нечисті сни. «Єсть в людській природі така вода, що, як вибіга з тіла, то святить його. То сльоза. І єсть в людській природі така вода, що, як вибіжить з тіла, то споганить його: то — сперма».

Разом з тим у голові майнув десь вичитаний уривок з російського вірша про якогось бедуїнського доісламського витязя:

Женским телом не сквернил свое он тело.

«Я і скверний, я і труп, — подумав Лаговський. — Але що ж діяти!.. Коли труп, то й будьмо трупом! — безнадійно махнув він рукою. — Знов, як давніш, покину все живеє, політику ж найпаче,

житиму самою математикою та ідеями Ренесансу або ідеями підземної археології чи надземної астрономії... А коли пощастить, то посунуся й далі: спробую ще й од тих мертвих наук одкинутися, житиму без думання, без ідей, худоб'ячим життям на зеленій паші».

Він одяг пальто і вийшов посидіти на бульвар. Було багацько народу, бо на бульварі грали музики. Народ лавою сунув коло професора, все гуло, як рій в улику. А професора не кидала неодзивна думка про те, що якби не було літньої його розпусної історії, то жив би він і досі щасливий, і що неплатонічне кохання є джерело всіх нещасть для людства. А люди, диви, пнуться до кохання!.. І всі, хто тут є на бульварі, всі одного й того самого бажають!..

Згадалися й слова цинічного Володимира, старшого із Шмідтів, про сексуальний «фосфоричний дощ», який ллється понад головами згуртованої юрби; здалося Лаговському, що й сам він навіть бачить того дощa... І цілий світ — наче дом розпусти.

Шумить-кипить бульвар. А я сиджу сумливий,
Дивлюся на людей...
В старих і в парубків я думи женихливі
Вичитую з очей.
Гляджу й на хлопчаків... А в них якії мрії?
Яку таять мету? —
Принести на вівтар — на груди до повії —
Невинність молоду.
Гляджу й на Немовлят... Кумедні споминання
Викликує той рід;
Що кожне, кожне з них із акту спарування
Прийшло на білий світ.
Народ, як лава, пре, і тиснеться, і третьcя...
Шумить-кипить бульвар.
Огидно на душі... і цілий світ, здається,
Великий лупанар...

Такі думки снувалися в його голові.

VI

Настали лекції, робота із студентами. Вересень збігав непомітно за новими тими університетськими враженнями. Додавалися ще й інші враження. В одному з товстих місячників з'явилася дуже прихильна оцінка поетичних писань Лаговського, а з Академії наук прислали йому золоту медаль за математичне писання. Про це й у газетних телеграмах скрізь оповіщено було. Прочитали про це й Шмідти; а вони вже повернулися з Кавказу.

І от прийшла поштою коротенька записка од генеральші Шмідтової: «Дорогий Андрію Івановичу! Ми вже давно в Москві.

Чом Ви не заходите?»

Серце Лаговського затріпотіло, як перечитав він ці рядки. «Піду!» — зрадів був він. Та то був лиш один-однісінький момент, бо зараз-таки виринула убийча, холодна, безнадійна гадка: «Нащо йти? Щоб побачили мене слабовитого, сумного, нудного? А нудний — синонім того самого, що й докучний... Піти, щоб на них наводити нудоту, а собі завдавати жалю вічною наочною згадкою про те, що минуло й не вернеться? Та вже ж і Данте каже, що то одна з найгірших мук — ricordare la felicita nella miseria[41]... їм скука, мені — жаль, гарна перспектива! Це навіть негігієнічно і для них, і для мене було б!» — іронічно усміхнувсь Лаговський сам до себе.

«Ну добре! Був пішов би, — міркував він далі, — що ж після того вийде?.. Певне, що знову незабаром, ускорості, настала б неминуча розлука. А за нею наново пекуча самота? Наново мали б розпочатися для мене всякі гіркі муки в усій своїй болючій силі, тим часом як тепер я вже хоч трохи був заспокоївсь і серце хоч трошки загоїлося?.. Ні, ні! Не піду!.. Треба зовсім перетяти нитку, іншого виходу немає».

І професор одписав до генеральші Шмідтової: «Дякую за пам'ять до мене, дякую за все добре, що коли-небудь робили мені. Тільки ж уже не приходитиму до Вас. Так буде гігієнічно і для Вас, і для мене».

Навіщо він додав оте іронічне речення: «буде гігієнічно», — він і сам добре не тямив. Адже ж Шмідти ніяким ро-бом не могли б знати про тую душевну трагедію, що в ньому одбувалася аж два місяці. Вони ж не посварилися були з ним, вони навіть і розпрощалися були на Кавказі дуже сердечно. Та Лаговський того й не обмірковував. Попросту, що само собою написалося — те й написалося: «Так буде гігієнічно».

Лист пішов поштою.

Другого дня надвечір зазирнув до професора старший із парубків Шмідтів, Володимир. Душа в Лаговського похолонула з несподіваної зустрічі, та він себе переміг і взяв себе в руки. Поздоровкалися, як звичайно люди здоровкаються.

— Оце вже другу дипломатичну візиту роблю для мами сьогодні, — ліниво проказав Володимир, сідаючи в фотелю та запалюючи цигарку. — Перша моя візита була не до вас, а в інакше місце, і була дуже цікава. Єсть у нас давня знайома, великосвітська дама Корзова... стара розпусна баба... Бачили її? Невже не бачили? Ну, то знайте, це мати бассарабсь-кого віце-губернатора. Держить вона альфонса... платить йому добрі гроші... І той альфонс не хто, як мій давній шкільний товариш. Взяв я якось та й натякнув йому, що догадуюся, звідки в нього

гроші. А він, живовидячки, все їй роздзвонив, розплескав. Тоді вона пише листа до мами, глухо повідомляє, що я, мовляв, покривдив її честь, а чим покривдив — того вона й казати не може і через те зриває з нашою сім'єю зносини. Мама — в сльози, мама — в істерику: «Чим ти її покривдив?! Іди попрохай вибачення в неї!» Я по-думав-подумав... та й поїхав до неї. Ніколи досі я в неї руку не цілував, а тепер як увійшов, так зараз узяв її шановну рученьку, чи то пак ручищу, підніс до губів, подивився на ті блудодійні пальці, якими вона лоскотала голе тіло мого товариша, та й солодко цмокнув їх... Вона — наче її хто олією по серцю помастив... Помирилися... Оце тепер приїхав іще до вас... з дуже схожою місією...

— Нащо ви мені це розказали?! — беззвучно спитався професор, дивлячися на Володимира з огидливим болем. — Ви набрехали на себе?

— Ба ні! — по-фанфаронському сказав Володимир. — Попросту хотів перед вами бути щирим. Полюбіть мене чорненького, а біленького всякий полюбить.

— За таке лицемірство мені хочеться руки вам більше не подавати!.. Ви й себе й Корзову споганили тим поцілун-ком, — суворо сказав Лаговський, роздратований тим фанфаронським цинізмом свого колишнього приятеля.

— Ого! — іронічно зареготавсь Володимир. — Це я чую од вас?! Од вас?.. Та чи ви забули, що ми аж надто добре знаємо один одного, бо обидва полежали в тім самім багні? Найкращий спосіб зрозуміти когось — це опинитися вкупі з ним у брудному болоті. Ви ж пам'ятаєте, мабуть, вашого любого Гейне:

Selten habt ihr mich verstanden.
Selten auch verstand ich euch,
Doch ais wir i m Koth uns fanden,
Da verstanden wir uns gleich[42]**...**

Ви кажете, лицемір? Нехай воно й так. Тільки ж чи вам, вам, лицемірові од початку до кінця, од голови до п'ят, пристало отаке проти мене казати?! Ні, високошановний друже мій! Ви самі не вірите в те, що кажете, бо знаєте, що ми з вами з одного й того самого поля ягідка... тільки, що ви затуляєтеся гучними гарними поетичними фразами та фіговим і виноградним листячком, а я нічим не запинаюся та й поводжуся щиро.

— Ні! Будь-що-будь, я не зміг би поцілувати руку Корзо-вої нізащо в світі, якби знав, що то за рука, — твердо сказав Лаговський. — Та й для кого хочете, найелементарніша етика не була б дозволила цього!

— Ба ні, Андрію Івановичу! Ви б і дуже добре знали, що то за рука, тільки ж були б собі сказали от як: «Це все неправда, що

люди брешуть, а Корзова — гарна людина». Та й поцілували б були обидві їй руки, та ще й вірші б написали на тему про людський наклеп, та й силувалися б себе самого впевнити, ніби ви собі вірите... Бо на те з вас поет-ідеаліст... І Ломоносов, сам поет, не дурно каже: «А муза єсть такая девка, которую завсегда изнасильничать можно». Ви б були й направду «изнасильничали» її. Ви б написали були поетичний поклик до неї:

Поезіє! Супутнице моя!..
...Як попадався я в житейський бруд —
Робила ти одно з великих чуд:
Ховала все під фантастичним флером,
Як під сріблястим місячним етером.

— Ні, Андрію Івановичу! — фамільярно додав Володимир, плескаючи професора по плечі. — Нам нема чого в чотири очі, одному перед одним, бути римськими авгура-ми-дурисвітами та вдавати святу серйозність, кажімо начисто. Покопайтеся не в своїй свідомості, ба глибше: в своїй підсвідомості, in Ihrem Unterwissen — і ви побачите, що я правду кажу.

Краска сорому кинулася в обличчя Лаговському. Він хвилину подумав.

— Неправда! — запротестував він нарешті. — Коли я любив або хвалив людей, то, здається, завжди був щирий і перед самим собою, мабуть що, ніколи не брехав!

— Гарні слівця — оті: «здається», «трохи чи ні», «мабуть що» — і т. ін., — зареготався Володимир. — Зовсім, як вірменське par amour. Чули?

— Ні, не чув, — з неохотою буркнув професор, передчуваючи, що Володимир плесне якусь мерзоту.

І не помилився.

— Питаються у вірменина: «Карапете! Скажи, чи оддавалася коли тобі якась жінка par amour[1]?» — заходився оповідати Володимир. — «А що воно таке значить, дюша моя, оте «пар амур»? — «Себто без грошей, дурно». — Карапет подумав, подумав, отак як ви тепер, та й каже: «Атож! Так! Було один раз і par amour, без грошей, дурно... або краще сказати — трохи чи не дурно: тільки за п'ять копійок». Всі ви, поети-ідеалісти, страх як скидаєтеся на того вірменина.

— Чого ви прийшли до мене, недобрий чоловіче! — зашепотів Лаговський, геть обурений на безкраю Володими-рову нахабність. — Хіба я прохав вас одвідувати мене?!

— Мене мама послала, я й пішов. Вона думає, що з вас невинна душею дитина, чистий серцем товариш для її непорочних синів... то маєте прийти... Дарма, що тепер ви для них самих, братів моїх, уже й не цікаві. Ну, та батьки ніколи не знають того,

що одбувається в душі їхніх дітей, — саркастично одказав Володимир. — Про вашу літню туапсинську історію з «трапезундською вдовичкою», що виснажила ваші нерви своєю дикою сексуальністю, мама не знає. Ба й брати мої не догадуються. Ви і для них — дитина-поет. Може, скучненький, та будь-що-будь — таки поет... Приходьте, коли вони ще того бажають... Не бійтеся, я не розкажу їм нічого, нехай уважають вас за святого «ацтека». (Це він навмисне перекрутив «аскета» на «ацтека»).

Професор утратив рівновагу.

— Все, все розкажіть усім! Розкажіть кому хочете! Рознесіть по цілому світові! Тільки мене покиньте самого! — покликнув він нервовим голосом. — Заволоділи моєю прихильністю, кров і соки серця мого забрали, вбили мене, вкинули в домовину — та ще й сюди в мою домовину приходите мене мучити, як вампір той!.. І цинічно оповідаєте історію про Корзову, щоб і я смакував ваш цинізм!.. Я більше з вами, Володимире, не знайомий, я й здоровкатися й прощатися з вами не хочу... Ідіть геть!.. І до ваших сім'ян я не прийду, позабудьтеся всі про мене!..

Володимир здивувався. Він ніколи був не сподівався, що розмова раптом набере такого характеру. Адже те все, що він казав Лаговському тепер, не дуже виходило з-поза рамок і тем звичайних їхніх літніх балачок. Тільки, що тоді Лаговський був прихильно казав: «Володимире, ви все проти себе видумуєте!» — а тепер поставився інакше. І Володимирові забажалося помститися. Несподівано одна злісна думка прийшла йому до голови.

—Не прийдете до нас, бо це буде «негігієнічно»? — лукаво вимовив він. — То ви сами признаєте, що відносини ваші до моїх гарних братів були негігієнічні?

Лаговський абсолютно не розумів, що Володимир хоче сказати. Та той не забарився пояснити свою думку виразніш. Він дістав свою записну книжку, понишпорив у ній та й подав професорові клаптичок паперу з нашкрябаним віршем:

Ти спиш чи дрімаєш?.. Заплющені очі...
Сиджу коло ліжка... Годинник стукоче...
Беру твою руку, ласкаю її,
І тихо голублю я пальці твої.
І бачу найкращу на світі хвилину:
Люблю я всім серцем прекрасну людину,
Якої й мізинця не варт увесь я,
А знаю, що ціла людина — моя!

— Це ж ви писали? — спитавсь він у професора.

— Я, — кивнув той головою вниз, зовсім не розуміючи, що ж

тут лихого. — Це я був писав для вашого середнього брата Аполлона, — пояснив він далі. — Це було в початку нашого приятелювання, в розцвіті нашої приязні. Тоді для Аполлона я був дорога людина, він до мене був прихилився всією душею і не таївся з тим. То вже потім він знудився од мене, відколи я заслаб...

— Цю писульку я, бачте, знайшов у тім смітті, що вимели з Аполлонової світлиці. Мабуть, упало зі столу... (Або, може, й сам Аполлон викинув у сміття, — ідовито додав собі Володимир у дужках.) Ну, так от ви насмілилися сказать, що як я притулив руку Корзової до своїх губів, то тим і себе споганив, і її. А ви — чи ніколи не хотіли собі признатися, що, притуляючись до пліч Алоллонових, та голублячи його руку, та цілуючи його в голову, ви й себе поганили й його?

Лаговський криво всміхнувсь. Йому дуже хотілося тільки одного: швидше звільнитися від компанії Володимира та залишитися знов самому та й лягти спочити, бо вже в очах мріло і ноги підтиналися. Та він переміг себе і задумавсь над Володимировим питанням. Чи справді він такий нечистий душею, що навіть його доторкання до добрих людей може тих добрих людей споганити? «Квітка колись в'янула була од мене, — пригадав собі він з містичним сумом. — А люди?..» Пригадалося Лаговському, що в Туапсе йому завжди дуже гарно на душі ставало після щирої балачки з братами Шмідтами; та тільки, справді, не раз здавалося йому тоді, що він навіть не вартий приятелювати з такими благородними, чистими натурами, які живуть в їхніх душах. А іноді йому попросту було видавалося, ніби од Аполлона й Костянтина йде струйкою якась невидима ідеалістична містична міць, яка й йому передається і дає йому віру в святе, в божество і робить його самого благороднішим і кращим на душу. Якось у Туапсе він навіть подумав був, чи не сміють Костянтин і Аполлон сказати про себе так, як Ісус сказав до тої грішниці, що доторкнулася до нього: «Чух бо силу, яже из мене изиде». Все це отепер прийшло йому на спомин, як Володимир поставив йому своє запитання. «Таки-так, — подумав Лаговський, — вони — ідеальні люди, а я — лихий поганець-егоїст. І, мабуть, справді чи не поганив я своєю приязню ті чисті високі натури, яких я ніколи не був вартий».

— Ваша правда, —.сказав він Володимирові. — Голублячи Аполлонову руку, може, тим самим я його поганив.

Той навіть не сподівався на таку точну одповідь.

— Ого! — буркнув він. — У вас єсть настільки відваги й щирості, щоб без усяких вивертів точненько заквалiфікува-ти свої відносини до моїх вродливих братів... А втім, тепер пішла мода на

таке кохання, то можна його вже й не соромитися!.. Аполлон і Костянтин справді гарненькі хлопчики, коли в кого є смак до хлопчиків... Тільки знаєте що? Ваша правда: вам залицятися до них буде негігієнічно, бо ніколи ані один, ані другий не захотять статися вашими полюбов-ничками...

Тільки тепер Лаговський зрозумів, що хоче сказати Володимир. Він стояв, наче громом уда́рений.

— Геть, падлюко, з моєї хати! — скажено гукнув він, підводячись із стільця.

— А, так ось як! — закипів і зашипів Володимир. — То маєте, високошановний професоре-поете, на прощання собі пам'ятку!.. Оце вам буде разом і за Корзову, і за те, що насмілилися сказати мені «падлюка!».

І він з розмаху вдарив недужу людину кулаком по обличчі та навально штовхнув його в груди. Той безсило захитавсь і, несподівано застуканий, упав. Упав зомлілий, непритомний.

Володимир швидко вдяг пальто — і вийшов.

VII

Вдома, в гурті своїх батьків і обох братів, за вечірнім чаєм, Володимир переказав свою візиту до професора, вивернувши геть усе по-своєму. Діловито-спокійним, архіоб'єк-тивним тоном розказав він, що от сьогодні заходив він до Лаговського, посидів тамечки, хотів був розбалакатися з ним по-людському, тільки ж балакати з тим неврастеніком тепер несила, бо це, мовляв, людина недужа, вкрай рознервована, із психопатично розкрученими нервами — ніякісіньких відносин з ним теперечки вести не можна. (Про те, що він побив того «рознервованого», Володимир не захотів переказати.)

— Це типовий істерик! — з науковою поважністю докинув він, згадуючи не чию ж кваліфікацію, як ту саму, що давав собі колись і Лаговський. — Зараз у нього істерійні па-роксизми дійшли до крайніх градусів... Ну, та звичайно Венера за себе мститься, дається взнаки!.. — зіронізував він.

Згадка про Венеру була для всіх незрозумілою і несподіваною новинкою. Заходилися розпитувати Володимира. Той не довго казав себе припрохувати. Смачно попиваючи чай, він, з розстановами, додаючи свого специфічного, безпощадного соусу, любісінько виклав наверх усю тую історію, що скоїлася між Лаговським та Зоєю влітку.

Слухали всі з надзвичайною увагою, всі з однаково напруженою цікавістю, хоч враження в душі кожного будилися й дуже неоднакові. Костянтина з Аполлоном брала мовчазна досада, та не стільки за те, що їхній колишній приятель виявився не таким ціломудреним дітваком, яким він був здавався: це вони,

парубки, простити легко могли б. Більше брала їх досада на те, що про цю авантуру, невигідну для їх давнішого ідеала, найперше довідавсь не хто, як Володимир, і що він злісно радіє і іронізує з того, та й, очевидячки, іронізує так само з Лаговського, як і з них обох. І в душі їхній родилася однакова антипатія як проти осміюваного Лаговського, так і проти оповідача, Володимира. Що ж до батьків, то в них забалакала стареча pruderie[43], а надто в матері, бо вона страшенно дбала про моральність свого молодшого синаша Костянтина і боялася для нього всякої недоброї компанії.

— Так от він який! — обурилася генеральша, переслухавши Володимира, — а ми, було, думаєм собі: дитина! вчений, поет-дитина!

— Еге, дитина! — хехекнув Володимир. — А в тої дитини, може, своїх «дитин» ціла вже метка... Може, вже бігають по Москві та сірники продають... звичайно, коли він обережно не подбав про те, щоб його возлюблені витравлювали свій плід усякими secale согпш'ами[44] або інакшими спеціями.

— Це вже ти брешеш, Володимире! — холодно перебив його середній брат Аполлон. — Я ані ідеалізую, ані хочу виправдувати Лаговського, тільки ж скажу те, що знаю: це в нього перша історія такого сорту!

— Ти знаєш!.. Ти знаєш його минуле?! Хто тобі поручиться, що він чисто все не брехав тобі про себе?.. Хто поручиться, що він не затаював своїх давніх авантур, та й то, може, далеко гірших?! Та от навіть оцю саму літню історію — адже він її од тебе затаїв!

— Він нас дуже любив, — тихо проказав наймолодший брат Костянтин, — йому сором було про це нам казати... Для нас він перестав бути інтересним, ми до нього прохолонули, тільки ж він і тоді нас таки любив і стидавсь перед нами каятися.

— Любив! — перекривив Володимир. Далі, хвилину помовчавши, він звільна одбив:

— А чи знаєте, мамо? Навіть і оте його «любіння», оте його прихилля до моїх братів — щось воно дуже для мене не певне... З душком, з ароматцем...

— З яким?

— А пам'ятаєте, мамо, Гейневі слова про графа фон Пля-тена: «Я б і не бажав, щоб він мене любив, а надто коли він стоїть позаду мене...» Знов же — з братів моїх дуже гарні хлопчики, нівроку... І в своїй записці до вас він признавався, що ходити йому до нас «негігієнічно»..

— Ну, це вже ти плетеш чорзна-що! — завважила невдоволена генеральша. Та в душі її щось на дні таки зісталося. Звісно, як мовляв той Бомарше: Calomniez, calomniez, il en restera

toujours quelque chose. — «Клевещіть, клевещіть — завсіди якийсь слід з того залишиться».

— І поганий же, розпутний у тебе язик! — суворо обрізав старшого брата Аполлон. — «Дуже гарні хлопчики, нівроку». Згадай, що з тобою він панькався й цілувався, мабуть, чи не більше, як з нами. А ходи стань коло дзеркала та придивися, то й сам побачиш, чи й з тебе «дуже гарний хлопчик, нівроку»!..

Володимир, сильно негарний на обличчя, злісно подивився на вродливого Аполлона та цим разом змовчав, нічого вже не сказав. Він бачив, що оця його інсинуація впала не на сприятливий ґрунт і не пустить заживка.

— Він поет, — вступився наймолодший Костянтин, що й сам був поетом, — і поетичністю пояснюється увесь його темперамент, усе його поводіння. Це — темперамент артистичний, що виявляє свої почування своєрідними способами, часто ірраціональними.

— Гм!.. Поет!.. — буркнув ніби до себе під ніс Володимир. — Коли кожен віршомаз уже є поет, то кожен кіт, що напаскудить у фортеп'ян, є піаніст!..

Ніхто йому не хотів одповідати.

— Але чого-чого, тільки серця в нього мало,— вплутався старий генерал, що досі здебільша був мовчав.— Щоб узяти та й отак раптом, з холодною байдужною душею перервати відносини з нами!.. Скільки ж він щирості й сердечності зазнав од нас! І йому, бачимо, ані трохи не жалко розлучитися з нами!.. Неначе, бува, ти зустрівсь і розбалакавсь у вагоні з чужими подорожніми людьми, а далі — ти собі, не прощаючись, виходиш із вагона і забуваєш за них, а вони ідуть собі далі і не питаються навіть, як ти звешся... Егоїст із нього... їй-богу, егоїст!..

Тоді сім'я заходилася згадувати чимало таких пригод із життя Лаговського, звідки ставало ясно, що він повинен бути для сім'ї Шмідтів дуже вдячний. А він покинув їх з таким легким серцем!.. І навіть офіціально візитового знакомства вести вже не хоче!.. Чим далі йшла розмова на цю тему, тим більше всі Шмідти впевнювали себе, що з професора дуже невдячна й егоїстична натура...

— І справді: як він любить балакати про себе, про свої настрої й думки, — задумливо проказав середній брат Аполлон, якого в сім'ї вважали за архіоб'єктивну, архібезсторон-ню людину. — Звісне діло, ми, було, характеризуємо це, як «ліризм»... Ну, а як вдумаєшся гаразд, то й скажеш, що це звичайнісінький егоїзм... Щоправда, чимало можна йому й простити, бо не треба ж забувати, що це людина недужа, істерик. А втім, якось моє серце прохололо до нього.

— А може б, ви, Аполлоне з Костянтином, навідалися-таки до нього? — спитала генеральша, якій завжди прикрі були «історії». — Може б, він зазирнув іноді до нас, провітрився б трохи на часину...

— Ні, не варто! — сухо сказав Аполлон. — Нам нема ані часу, ані охоти поратися коло слабих. Схоче прийти сам — ну, нехай приходить: не виженемо, ввічливо приймемо, побалакаємо — коли можна буде з ним балакати по-людському. А робити заходи, щоб його силоміццю притягти до нас, — ні, я того не хочу!.. Та й важко було останніми часами мати з ним діло: нудота, нудота, зелена нудота!..

— Це звичайна історія всіх поетів, письменників, артистів і всяких інших «видатних» людей, — заговорив Костянтин, що був сам поетом і через те хотів зараз бути безпощадно об'єктивним. — Всі оті «знаменитості» цікаві бувають тільки в своїх писаннях, бо в них вони концентрують те, що в них справді єсть найкращого, найцікавішого. А в звичайних, щоденних відносинах вони здебільша незабаром стають для нас мало інтересні... ба навіть менш інтересні, ніж прості, пересічні люди, котрі не артисти, й не письменники, і не «знаменитості». Я б зважився сказати й більше: прості, «незнаменит!» людці видихаються в своїх розмовах не так швидко, як «знаменитості»...

Ще побалакали трохи про Лаговського, потім покинули.

Другого дня вже й не згадували про нього.

VIII

А Лаговський, як очутився, то побачив, що тратить останні моральні сили. Його покривджено... без жалю покривджено!.. І хто покривдив? Його любий Володимир!.. До цього почуття додалося ще й друге. Принциповий ворог традиційних пересудів, Лаговський, одначе, цим разом почував аж несвітський сором, як згадував, що його вдарено кулаком по обличчі.

«Викликати Володимира на дуель, за те, що він мене образив?» — майнула була йому думка.

Майнула. Та тільки на однісінький момент. «Що це! Я кров'ю захотів змивати образу?!» — саркастично спам'ятався він. І йому аж дивно стало, що така антикультурна, дикунська думка могла хоч на момент зародитися в його голові. Ні, про дуель нема чого й міркувати. Краще — все перетерпіти, перемучитися, та й забути і покривду і покрив-дителя. І рівночасно він — на гіркий жаль собі — почував, що він любить того Володимира, який його так страшенно образив. Любить більше, ніж міг досі того сподіватися. Любить навіть сильніш, ніж давніше був любив!

Один-однісінький був би певний спосіб, щоб справді загладити ту кривду, яку йому заподіяно, і тим «змити образу».

Це — коли б Володимир своєю доброю волею прийшов сюди... та й лагідно сказав би, що йому шкода свого вчинку, що він перепрошує професора, що він до нього такий самий прихильний, як і давніш, улітку, що нічого поміж ними неначе й не сталося...

«А може, він і прийде?! — загніздилася гадка в Лаговського. — Може, прийде?!»

І в стомленій душі збудилася надія... болюча надія... тая неоправданая надія, що мучить душу гірш і лютіш од чистого безнадійного зневір'я.

Що була тяжче, ніж дожидання? Минув і день, і другий, і третій, а неодв'язна надія шматувала Лаговському серце. Почує він чиїсь ступіні коло вікна, почує він шелестіння поза дверима — кидає працю й надслухує. Йому здається, що затого задзвонить дзвоник і увійде Володимир. І оте напружене дожидання безмірно гірше нервувало професора, ніж недавня тая самота без дожидань, без сподівань, в якій він був доти перебував, доки не одвідав його Володимир.

Вночі Лаговському снилися щасливі сни, ніби Шмідти з ним миряться. Він, утішений, прокидавсь — а тоді по серцю проходив іще зліший палючий біль та одбувалося якесь го-ріння-тління.

Часом намагався був Лаговський, іще за перших двох-трьох днів, що збігли після події з Володимиром, шукати собі гою через люті міркування про свою, мовляв, вищість, а Володимирову нижчість, йому щастило було на годинку викликати в собі злість проти Володимира — злість, яка, одначе, зовсім добре мирилася з нудьгою за Володимиром. Тая недовгая злість дозволяла йому набиратися деякої недовгої полегкості. Бо він був силувався собі нагадати, що, мовляв, він — інтелігент, а Володимир виявив себе неінтелігентним волосним писарем, малокультурним купецьким прикажчиком. Знов же, пригадував собі професор в усіх подробицях і оповідання Володимирове про те, як цілував він ручку в Корзової. І казав собі тоді Лаговський, що вчинок Володимира — живовидячки огидно мерзенний, а він, Лаговський, дав щиру, благородну оцінку тому вчинкові.

Та цих ліків, і то лиш для декількох моментів, стало Лаговському не більше як днів на двоє. Бо на третю днину вже зовсім не зосталося в душі ніяких почуттів проти Володимира, окрім одного гіркого каяття: «Нащо я довів Володимира до сварки? Нащо я довів до катастрофи?»

Цей покаянний настрій нарешті й запанував над Лаговським — без усякої перерви, без усяких інакших дум.

З лютих, чисто фізичних болів, що гризли серце, професор тоді кидався в ліжко, закопувався грудьми й лицем у по-душку, іноді навіть проти своєї волі верещав мов несамовитий, часто

реготався й стогнав заразом. Не раз у хаті обертався тоді його вірний лакей — «лічарда» Федір. Він підходив, напував його валеріановими краплями.

— Я покличу доктора? — несміливо спитався він був у свого пана.

— Не смійте! — твердо одказав Лаговський.— Бо я й доктора не пущу і вас прожену, як покличете!

Щодо других Шмідтів, опроче Володимира, то Лаговський думав, що Володимир мав розказати їм, як він ударив Лаговського кулаком в лице.

«І, знаючи це, ніхто з них не хоче, однак, прийти до мене! — мучився Лаговський. — Виходить, що всі вони мене, а не Володимира вважають за винного?! А може, я таки й винен?!

Ну, коли так, то, може, й справді випадає піти оце, до Шмідтів, щиро перепросити Володимира, попрохати, щоб він не сердився?

Господи, господи! Ти ж бачиш правду!.. Не я Володимира, а Володимир мене тяжко скривдив... Не можна ж свідомо заплющувати очей!..

А все ж чи не краще буде, щоб, навіть чуючи за собою саму правду, таки піти перепросити Володимира, аби помирився? Та за одним ходом прохати — не знати вже за що — прощення у всіх інших Шмідтів...

Добре! Але все це нащо?.. Бо далі що вийде? Ну, звичайно, повинен буде й Володимир сказати, що «прощає» мене... повинна буде й уся сім'я сказати, що на мене «не сердиться». Та чи вернуть же вони мені свою давню симпатію і свій інтерес до мене? Ні, не вернуть! Симпатія — це як квітка, що зацвіла — й одцвіла, й зав'яла, й навіки засохла. А ін-тересність?.. Ех!.. Та навіть найцікавіша книжка, коли її щодня, щодня читати, стає скучна; найінтересніша людина, коли її добре пізнаєш, вичерпується та й робиться наче зачитана книжка. Отак і я: я здебільша вже, мабуть, вичерпався для Шмідтів... А втім, за своїм вічним сумом, я, хоч би ще й не вичерпавсь до кінця, буду для них однаково докучний...

Ні, не повинно бути надії, щоб коли-небудь повернулося давнє. Кінець навіки!..

Кінець?! З ними, з такими чудовими людьми, та й кінець?!»

І Шмідти тоді виринали в спогадах Лаговського, осяяні ідеальним, недосяжним ареол ом.

«Що таке я? Я егоїст і щось нікчемне, сіре, безбарвне, а кожен із них — втілена велич! — роїлося йому. — Навіть і Володимир — це ж неабихто!.. Таких талановитих людей, як він, мало на світі... А коли заналізуєш його гаразд по щирості, то скажеш, що це навіть більше, як талант: це латентний, прихований геній... Та й

душа в нього добряча... В Туапсе, як слабував я, ніхто мене не пожалував так, як Володимир... Ах! Прийди, прийди, Володимире! Прийди, пожалуй мене знову — і матимеш собі вірну собаку, що служитиме тобі до гробу!..

Прийди!!! Прийди!!! Або ти, Аполлоне! або ти, Костянтине! прийдіть!!!»

І він з пересвідченням, з напруженою думкою, з напруженою вольовою енергією, з насупленими бровима мовчки гукав Володимира й інших Шмідтів. І здавалося йому, що таке його безсловесне кликання мусить мати гіпнотичну, телепатичну силу і сім'я Шмідтів мусить його вчути.

«Бо невже ж оця безліч моїх мук та моїх призивів гине марно? Невже моє гіпнотичне навіювання не має над ними заочної жодної сили?! — божевільно думав професор, втомлений з вольового перенатуження, втомлений із свого заочного навіювання через далечінь. — Невже треба повірити, що коли оце я мордуюся й кличу їх, вони спокійнісінько сидять за столом і п'ють чай... і прозаїчно заїдають булкою... і навіть не пам'ятають про мене?! Де ж ти, світова справедливосте!..»

І знов — зневір'я, і знов усе думання кристалізується коло однієї тези: «Я — найпоганіша в світі людина, я мерзенний егоїст, а вони — сонце, якого я не вартий. Треба покірно перемучитися й позабути їх...»

Тижнів за три Лаговський і справді встиг більше-менше перемучитися й трохи позабути те, що сталося. Вдень він виходив на лекції, і це його розважало. Смутніш ставало вже аж надвечір, на самоті вдома.

Уже була пізня осінь, близька до зими. Дні були зовсім короткі. Сутеніло зарані. Не раз професор, одкинувшись назад у широкій фотелі, смерком довго сидів без світла і не запалював лампи. Пітьма сірими, каламутними хвилями поволі наводнювала й потопляла хату... В голові в'їдливо бринів чийсь вірш:

Сіре смеркання повзе, каламутне...
Звільна повзе вечорок...
Думи неясніі, думи мінутні
Тайний заводять танок.
От ізнялася юрба їх туманна...
Геть одліта, наче дим...
Люба моя! Дорогая, кохана!
Згляньсяся над серцем моїм!..

Тая «люба» була для нього сім'я Шмідтів, мов один суцільний образ, мов одна жива особа.

IX

Надійшла зима, та гарна, ще не люта. Надворі, за

легесеньким морозом, дихалося любо й вільно. Світило сонце. Хрупотів під ногами й іскрився молодий сніг.

Якось на вулиці професор здибав Петрову, що з нею був познайомивсь у Туапсе. Художниця зустріла його привітно. Побалакали про одну картинну виставку.

— А як ся мають ваші Шмідти? — байдужно, проміж іншим, згадала Петрова нарешті.

— Я розійшовся з ними, — ніяково вимовив Лаговський.

— Не диво. Диво хіба, що аж тепер розійшлись, а не давно. Я й будь-коли не могла зрозуміти, що ви в тій сім'ї мали з собою спільного. Страх, яка неінтересна, сіренька сім'я. Можу вас завірити, що найцікавіша й найсимпатичніша людина поміж ними були не хто, як ви... А Шмідти самі... — ет!..

— Ви ж їх не знаєте, — несміливо перебив художницю професор.

— Я та не знаю?! Та я їх знаю, мовляли, і сирих, і печених, і варених. Егоїсти — от вони хто! Егоїзм — ото їхня найхарактерніша прикмета... Я їх здавна знаю. Візьміть хоч батьків, — ну, чи думали вони коли-небудь про громадянські ідеали? Ніколи! На суспільне почуття в них якась атрофія. Суспільність і їхня сім'я — це ніби два ворожі табори. Коли в них єсть які ідеали, то хіба генеральські: вибилися в генеральство, то хотять із себе вдати справжніх генералів і хиляться до тих, хто значніший та багатший...

Лаговський згадав Корзову, і йому ніяково зробилося.

— Або візьміть синів, отих ваших колишніх приятелів... Молодші вони, свіжіші, ніж батьки, — це правда; та нічого цікавого і в них нема. Про ваші відносини до них я б сказала, що ви були для них за доброго, безплатного гувернера... Не спортеся, не спортеся! Це воно було іменно так — я ж у Туапсе розгляділа це, хоч і здалека, та розгляділа добре! Ви, було, балакаєте на всякі теми, вони вас слухають — і ви самі себе слухаєте і робите собі ілюзію, ніби ви з ними балакаєте... Ні, не з ними — із самим собою!.. І чи любили вони вас щиро? Чи давали вам щось у душевній сфері?

— Вони мене дуже любили!

— Оті егоїсти — вас дуже любили?! Ат!.. Я їх з дитячих літ пам'ятаю, та й знаю, що в них душа й чуття — холодніші, як ніс у собаки. Щоправда, вони охоче, як мухи на мед, кидаються на нову людину і люблять бути з нею, доки вона балакуча, й жартівлива, і — одно слово — «інтересна»; але без жалю одвернуться, коли тая людина забажає не їх тішити, а вимагатиме од них співчутливого слова для себе самої... Може, і з вами отаке саме в них скоїлося, Андрію Йвановичу?

І Петрова допитливо подивилася на Лаговського. Той, щоб виминути точної, простої одповіді, перебив її:

— Вони мені дуже багато добра вчинили.

— Ах, Андрію Йвановичу!.. Не забувайтеся того, що каже Гете про «доброчинців». Він каже: «Доброчинці — це здебільша люди, які думають, що за одно гірчичне зерно вони сміють позбавити всіх прав тую людину, котрій вони вчинили добро». Чи й Шмідти не такі?

Лаговський знов викрутивсь од відповіді на ці художни-чині слова та й швиденько повернув розмову на інакший бік.

— Ви взагалі про Шмідтів несправедливо судите. Вони й направду дуже освічені парубки, люблять науку, мистецтво, поезію, музику. Це не звичайні собі хлопці, яких є на світі тисячі, а таки екстраординарні.

— Не екстраординарніші, ніж кожен інтелігент у столиці!.. Не екстраординарніші!.. А вже ж душею — то, кажу, черственькі і, нема чого казати, вам вони не рівні... Та й ще зависть мають супроти всіх тих, хто талановитіший, ніж вони... і тікають од таких. Хіба ж ви ніколи не задумувалися над тим, чому коло них так мало є цікавих знайомих, а крутиться самісінька сіра буденщина? Це тому, що серед сіреньких людей вони здаються вищі та й першенствують; а талановитих — бояться і, щоб не було з ними конкуренції, їх оминають... От тільки вас — ну, нема де правди діти: вони трохи таки полюбили були, а знаєте чому? Бо хоч ви значно талановитіші й кращі, ніж кожен із них, та ви побожно схилялися перед ними і щиро вірили... або силувалися вірити, що ви геть нижчі од них... Та й вам вони, мабуть, трошки заздрили... принаймні Володимир Ростиславович... От, хто мені страх не до вподоби — так він: отой справжній Кит Китич, Бардадим Іванович!.. Братики в нього так собі, простесенькі егоїсти, а це — смердюча блощиця...

— Не кажіть так, Ганно Володимирівно! — тихим, благальним голосом вимовив професор. — Єсть у Володимира декотрі свої вади, тільки ж вони — наче купка сміття, під якою схована дорогая, чудовая перлина.

— Андрію Йвановичу!! Боюся за вас, що коли ви зовсім не одвертатимете носа од людського сміття, то звикнете нікуди не ходити по перли, інакше як на смітник; а де сміття не буде, там і перел не сподіватиметеся знайти... Глядіть, щоб цього з вами не сталося!.. А втім, Володимир у їхній сім'ї не виродок, він природний продукт їхньої хатньої ат-мосфери... До речі: чи пам'ятаєте ви історію з отим бідним народним учителем на Кавказі? Там, у Туапсе, ви не захотіли були дослухати її од мене; а вона кидає яскраве світло на ваших Шмідтів. Хочете тепер

дочути?

257

— Ні, ні! — з болем залопотів професор, затулюючи вуха. — Єсть на світі святощі, яких торкатися не можна. Мої почування до Шмідтів — то святощі.

Петрова, здивована, погляділа на нього, не знаючи, чи кривдитися з його слів, чи сміятися з них. Вона вибрала друге:

— Hochgeehrter Herr Professor[1]! — комічно вимовила вона. — Це ж сміхота — отой ваш фетишизм, ваші «святощі»!.. Кому-кому, а вам не завадило б пам'ятати слова Макса Штір-нера... знаєте? того, що поклав підвалину доктрині про індивідуалістичний анархізм: «Коли святі дари наводять на тебе страх, проковтни їх, перетрави-перевари та й станешся вільним од них». А вже ж ваші Шмідти для вас навіть не святі дари... Чом же ви, замість слухати факти, немічно затулю-єте вуха, як мале хлоп'я?

Та Лаговський не захотів її слухати. Він швидше попрощався з Петровою.

Далі він пішов, сів на бульварі та міркував: «Вона не любить Шмідтів, через те не може їх зрозуміти, не може скласти їм ціну... Але покладімо навіть, що слова її про мене та про Шмідтів — справедливі. Нехай буде реальна правда, реальний факт, ніби я — талановитіший од Шмідтів; нехай вони мені не рівня, а я вищий од них... то що ж з усього того?.. Хіба моїй душі стане легше з того факту? Реальна правда казатиме одно, а серце моє каже мені іншу річ і не дозволяє мені втихомиритися без них і чутися щасливим без них... Бо я тих людей люблю... і хоч би хто вони були, вони мені — найкращі люди з цілого світу. Вільгельм Майстер каже: «Коли чоловік має чисто все те, що всі люди вважають за щастя, а не стає йому дрібнички, якої ніхто інший собі й не бажає, але яка, на його думку, важніша над усе, то той чоловік — найнещасливіша в світі людина...» Отож вас мені й не стає, дорогі мої! Вас!.. Може, для других людей ви й не цікаві і не потрібні, та мені — вас, самих вас треба!.. Бо вас я люблю... А через що люблю, не знаю, й не скажу... і ніхто мені цього, мабуть, не скаже!..»

І в голові професоровій сам собою перебіг вірш:

І краси в тобі нема,
І душі я не хвалю,
І не любиш ти мене, —
За що ж я тебе люблю?
Ах, назавсіди одна Буде відповідь моя:
Се — тому, що ти єсть ти:
Се — тому, що я єсть я.

«Так! Таки-так! «Се — тому, що ти єсть ти, се — тому, що я

єсть я...» І через те нема мені спокою, забуття й щастя... Щастя було тільки з вами!..»

Лаговський згадав, що в нього єсть пам'ятка із щасливого туапсинського життя — фотографічна група з любительського апарата «Кодака», що сфотографував її влітку Володимир. На тій групі приязно сидять коло моря професор, Аполлон і Костянтин.

Він пішов з бульвару додому, взяв зараз заніс того маленького любительського знімка до доброго фотографа, щоб той збільшив фотографію аж до кабінетного розміру та зробив на артистичний лад три відбитки.

За скількись днів карточки були готові. Лаговський приніс їх од фотографа додому і довго дивився на групу. Очі горіли сухими слізьми, не плакали... Далі він вибрав дві фотографії, для Аполлона одну і для Костянтина одну, і написав на кожній:

Я бачив любий сон: Кавказ... Лісисті гори...
Над морем сидимо — приятелі та я...
Чудова літня ніч... Ми дивимось на зорі...
І люблять всі мене, мов рідная сім'я.
Прокинувся... Я де?! — В Московщині нидію!
Туман... Мороз і сніг... Для всіх я тут чужий...
Та я не проклену мій сон, коротку мрію:
То щастя був момент, безмірно чарівний!

І одіслав карточки поштою до двох братів — Шмідтів. Вони, як здобули його присилку, то наче щось теплеє заворушилося в їхніх душах.

— Бідний він! — сказав молодший Костянтин.

— Справді бідолаха! — згодився й Аполлон. — Ну, та що ж робити: сам собі винен... Або краще сказати: його егоїзм усьому винен. Бо хоч що кажи, а егоїст із нього чималенький...

Потім фотографії, що прислав Лаговський, були сховані. А тоді на якийсь час про Лаговського знов призабули.

Він же знов, як одіслав до братів дві їхні групові карточки, то залишену для себе третю взяв заправив у рамку, повісив на стінці коло столу і, сівши в фотелю, задивився на тую фотографічну трійцю та й довго глядів. І з полегкістю прошепотів:

Та я не проклену той сон, минутну мрію:
То щастя був момент, безмірно чарівний...

Далі підвівсь із фотелі... Дістав він із сховку засохлий туапсинський вінок з криптомерій та рож і повісив на рамку, щоб група виглядала з вікна, як із гірлянди.

Саме тоді заходило зимове сонце і кидало крізь вікно свій останній промінь на стіну з тією фотографічною групою. Є забобон, що коли людина впіймає найостанніший, що вже гасне, промінь сонця та встигне під той момент чогось собі щиро

забажати, то таке щире бажання повинно збутися; цей забобон іде, мабуть, з поганських часів сонячного культу, коли вірили, що бог-сонце найкраще має затямити те людське благання, яке чує аж на послідку, перед розставанням. Отже ж раптом, несподіваною блискавкою пригадалося Лаговському це повір'я.

І от, дивлячись, як коротшав, пригасав і щезав промінчик, і жадібно поспішаючи використати останню безповоротну хвилину, він, отой професор університету, архіінтелі-гентна й освічена людина, син скептичного кінця XIX віку, зашепотів з одчайною, глибоко душевною, щиро поганською вірою, напружуючи все своє хотіння: «Забудьтеся Шмідти!.. Забудьтеся й не згадуйтеся мені! Боже-сонце! Згляньсяна мене та й нашли на мене забуття!!»

Проміння згасло, а професор, розслаблений через нервове зворушення й трату вольової енергії, німо дивився на червоний, жовтогарячий іще обрій та й приказував пошепки те саме й те саме: «забудьтеся й не згадуйтеся!», аж доки горизонт почорнів.

Чи він направду вірив, що сонце може почути його молитву?

А вірив... принаймні вірив він цьому за тієї малесенької хвилини, яку треба було використати негайно, без скептичних міркувань, нашвидкуруч, бо промінь моментально готовий був згаснути.

Вірив!

X

«Tempus omnibus medetur». — «Все погоїть час». Цю латинську приказку пам'ятав і Лаговський.

«Звичайно буває діло так, що найпершу, ще невеличку полегкість проти свого душевного болю людина почуває так-що на день десятий, — теоретизував Лаговський, пригадуючи те, що знав із давнішого досвіду. — Потім знов, за місяць, уже як переминуть усі чотири місячні квадри, біль у серці перестає бути неодчіпним і не так уже пече. Ще збі-жить півроку — і болюча нудьга находить на людину вже зрідка. А за рік, як перейдуть усі чотири пори року та й уся природа геть поновиться, людина сміє вже сказати, що од-зволилася од нудьги і забула про всяку свою втрату...»

І він поклав: терпляче чекати, доки час усе загоїть.

Та Лаговському поталанило знайти собі лік трохи швидше, ніж він був сподівавсь.

Зайшов він до одного букініста, в його куцу книгареньку, і, розглядаючи всякі старі книжки, накопичені на стійці-ляді, взяв у руки одну товсту книгу. Це був п'ятий том аскетичних писань святого Охріма Сірійця, «иже во святых отца нашего Ефрема Сирина». Навмання професор розгорнув книгу і... натрапив на таку поетичну похвалу самітному життю:

«Доки дикий звір самотою в пустці живе, не знає він батога людського та пужална. Доки дикі кози в горах держаться, не хиляться вони перед тим, хто забажає їх обстригти.

Вважай на дикого осла-онагра в степу: ніхто йому не сідає на хребет. Подивися на сарну в пустелі: ніхто не скубе її волосінь.

Глянь на оленів, що на верхогір'ю: не підпадуть вони під ярмо. Вважай і на вовка: не їстиме він одваженого та одмі-ряного оброку.

Глянь-но на куропатву, що по ямках та щілинах тулиться: не з мірки їсть вона зерно. Та й на дикого барана подивися: чому він не піде до людських осель?

Лев, доки в пустелі, це — пан собі, і все йому єсть. А чи бачив ти лева в городах, у звіринцях? Навдивовижу він людям і на глум!

Нехай-но орел зів'є собі гніздо над хатою — осліпне з диму! Коли дикий онагр або сарна заблукають до людських домівок — горе їм!

Як зійде олень з гір до чередників на діл, позбудеться чудового вінця на голові своїй. Дикого барана оточать брехливі собаки і обшматують йому рунисту шкуру. Попаде куропатва в людську сіть, не пожаліють ловці гарного її пір'ячка.

Дивись же на диких звірів та й біжи в степи та пустки. Не кидай гірських вертепів та скалистих печер, щоб поховані там мертві, трупи, не були щасливіші за тебе!..»

Весь захоплений несподіваною поезією цих рядків, які так жваво промовили тепер йому до серця, Лаговський закупив у букініста всі писання того святого Сірійця Єфрема та ще прикупив і інших стародавніх аскетів: єгипетського авву Ісаію, Ісаака Ніневійця тощо. І з того самого дня з невимовним, жагучим інтересом заходивсь читати свої придбання.

Нема де правди діти, декотрі християнські спеціальності спершу його вражали дуже прикро: приміром, його, монотеїста, різко шокирували молитви до «трійці», до «богоро-диці»; або, знов, йому було аж кумедно читати виступи проти «диявола», що чатує коло людської думки та спокушає душу.

Та незабаром він несвідомо надумав для себе ілюзію, щоб замазувати перед самим собою всякі такі «недоладності», наче їх і нема там у книзі. Бо от, стрічаючи очима в книзі надруковане буквами чорним по білому слово «трійця», Лаговський читав собі ті букви наче ієрогліфічну ідеограму і вимовляв не «трійця», а «Бог», «Боже». Так само, насилуючи всякий контекст, заміняв він і якесь речення: «Поможе мені Богородиця» на «Поможе мені Бог». Де було надруковано: «Спокушає мене диявол», — там Лаговський читав для себе: «Надходять на мене спомини про минуле щастя» і т. ін., — і під тим «минулим щастям» він з

глухою несвідомістю розумів здебільша сім'ю Шмідтів.

Таким чином, через усякі такі викрути, все спеціально християнське, догматичне, що було в Єфрема Сірійця та інших подвижників, одсувалося в професоровім читанні на задній план, а натомість картинно поставали перед ним величні постаті сірійських та єгипетських аскетів, монотеїстів, на поетичному фоні палючої, безводної, скалисто пісо-чаної пустелі... Вже сама назва: «Сірія» або «Єгипет», «Ні-тра», «Сінай», «Ніневія» дихають поезією. А тут ще малювалася перед Лаговським чудова пальмова оаза серед безкрайого гарячого кам'янисто-піскуватого моря — оаза, куди анахорет на часинку заходить, щоб напитися води з живого джерела, і звідти знов іде в свою безводну пустелю — плести пальмові рядна та кошики та думати про безконечного... виганяти з себе нечисту людську натуру, щоб наблизитися до натури божества... Настає південна ніч... екзотична ніч з морем ярких зір на небі... Десь ревуть леви... Гаряча ніч... душно... та от перед світом подихнув свіжий вітрець, і сходить сонце... На високій, недосяжній скалистій вершині закричав цар-орел...

Обновилась, яко орля,
Юность мого серця.
Розпустила душа крила.
Пісня ллється, ллється.

Самітним життям по тих безлюдних пустелях анахорети Сирії та Єгипту загартовують і свою душу й тіло і навнають-ся володіти собою, не бути сліпим знаряддям своїх «нервів». Потім, уже геть загартовані, умудрені психологічним досвідом, вільні од рабства перед своєю плоттю і перед своїм індивідуалістичним «я», вони сміливо можуть і залишити свою безводну пустку та й, не боячись уже спокус світових, вертаються до людей, в людське товариство, щоб послужити людям, особливо ж бідакам-злидарям.

От таке малювала Лаговському його фантазія...

Нічогісінько спільного з теперішніми прозаїчними чен-цями-монахами, що сидять по всяких лаврах та монастирях та моляться до тисячі дрібних божків, яких вони звуть «угодниками», Лаговський у поетичних своїх сирійських та єгипетських анахоретах, звісно, недобачав, і він вважав би був за профанацію — рівняти давніх аскетів до теперішніх ченців. Бо на згадку про сучасного монаха асоціація ідей малювала йому щось дуже огидливе й комічне: якусь смішну фігурку, що лицемірно загрузла в усяких незрозумілих і нікому не потрібних догматичних дурницях і дрібницях і гадає, що коли вона їстиме пісну харч в акуратній точності по уставу та коли твердо віруватиме в filioque[1] або одки-да-тиме filioque, то матиме право на царство небесне — на те царство, де ростиме рай з якимись смачними яблуками і,

мабуть, чи не з печеними ковбасами... Такі ченці і їхні «архімандрити» (а вже ж і саме слово «архімандрити» дихало сміховинною комічністю) інакше й не пригадувалися Лаговському, як у парі з якоюсь глузливою побрехенькою про них боккаччіївського типу або типу, фабліо. І здавалося, що навіть дзвони в їхніх монастирях, котрі тонші — ті глумливо дренькотять-дріботять швидесенькими тонесенькими голосками:

К нам, к нам, к нам, к нам,

К нам, к нам, к нам, к нам,

К нам, к нам, сиротам! —

а великий монастирський дзвін товстим, грубим голосом повільно гуде:

Бууу-дем!.. бууу-дем!..

Не забууууу-дем!!!

Ні, ті Єфреми Сірійці — люди інакшого складу! їхній евдемонізм — інтелігентний евдемонізм... їхня етика — етика інтелігентної натури.

І Лаговський силувався сконцентрувати перед собою в систематичну теорію всі ті розкидані враження, які він виловлював з розкиданих писань Єфрема Сірійця. Чи тая система була справді система дійсного, історичного святого Єфрема Сіріна, чи, може, то були суб'єктивні ліричні fanta-isies impromptues[1] самого професора поета Лаговського «на теми з Єфрема Сіріна» — Лаговський над тим і не задумувавсь. Він тільки тямив, що всі оті свої ідеї, та враження, та настрої він чи так чи сяк вичитав із Єфрема, а вже ж більше нізвідки.

«Чи має право людина на щастя? — питався св. Єфрем крізь призму Лаговського. — Має. Тільки треба свідомо зрозуміти, у чому щастя.

Щоб бути щасливим, треба мати волю духа, треба бути паном над собою, а не рабом своїм, — казав Лаговському св. Єфрем далі.

А рабом буває людина з багатьох причин. Пнеться людина до багатства — то вона раб багатства, раб грошей. Буває рабство і перед їжею, перед розкошами світовими. Ще гірше рабство — честолюбивість та славолюбивість, рабство перед думкою інших, перед думкою певного гуртка людей. А вже ж найнещасливіше й найбільш нестерпуче рабство — то кохання, або любов не до всіх, а до одної-двох-трьох вибраних осіб. Така любов навіть розум наш крутить: вона не дає нам логічно любити всіх людей однаково, але засліплює наші очі, концентруючи нашу прихильність на одній чи декількох окремих особах, марно ідеалізує їх і надає їм такі нереальні ознаки, яких і нема в них і не було ніколи. А що найгірше — така любов напроваджує всі наші заходи тільки на одну точку: здобути обопільну любов любимої жінки або здобути

обопільну приязнь любимого чоловіка. Вже нащо велика неволя — пнутися до слави або до влади серед чималого гуртка людей, а ще більша неволя, ще тісніша клітка — ловити собі прихильність однієї людини...»

— Ах, святий Єфреме! Як я тебе розумію!! — шепотів Лаговський...

«А ще гірше, — казав Лаговському св. Єфрем далі, — ще гірше — якщо людина полюбить особу другого полу. Тоді до егоїстичної прихильності додається ще й сексуальна мерзота. Коли ще й були в індивідуальній прихильності якісь ідеальні, ніби святі ілюзії, то вони в сексуальних відносинах вкрай пропадають. Чиниться нечиста бридота... А далі надходить фізичне знесилення... з людини робиться якась викручена ганчірка... людина нудить світом... Розчарування...»

— Так, так!! — надпориваючись казав собі Лаговський. — Це щира твоя правда, Єфреме, яку я сам на собі спробував!.. Тільки ж ти позабувсь додати, що після того людина вже й боїться зостатися на самоті, а безпорадно чіпляється за інших, благає, щоб вони її пожаліли-полюби-ли, і попадається в щонайгіршу неволю... А якого ліку ти мені порадиш, щоб вигоїтися? Що може одзволити од такої неволі?

«Аскетизм! — на тисячі ладів музикально одповідав святий Єфрем Сірін Лаговському крізь чорні рядки своїх писань. — Аскетизм!..»

Правду кажучи, професорові ніколи не було дуже далеко од аскетичного життя: проста, вбога обстанова, проста бідна їжа, непоказний одяг, брак честолюбивості — це давно ввійшло було в його плоть і кров. Через те Єфремові проповіді, доки вони говорили проти рабства перед розкошами сьогосвітніми, були для професора мало цікаві; та він їх навіть попросту проминав, як не новину для себе, бо в цій царині його дух і так не був рабом. Гнітило його зовсім інакше рабство, йому треба було вбити тільки свій сердечний рабський біль, отой біль, що поставав з нудьги за сім'єю Шмідтів. Досі ніякими своїми логічними і навіть найлогічнішими міркуваннями визволитися з того болю ще не можна було — так чи не дасть рецепта й чисто практичної поради святий Єфрем Сірін?

І Лаговський знайшов тую емпіричну пораду, якої бажав. Радикальний рецепт був один: голод.

«Добровільний голод хоч і коли — то не завадить, — вичитував собі Лаговський з писань св. Єфрема. — Лікарів поспитайтеся — то й ті вам скажуть, що переповнений живіт є джерело всіх хороб. Поголодувати, з'їсти менше, ніж хотілося б, — це навіть для гігієни добре. А вже ж коли впаде духовна неміч,

з ображеного самолюбства, чи з амбіції, чи з тілесних страстей (або з безталанної приязні! — додавав собі в дужках Лаговський pro domo sua[1]) — то треба зовсім покинути їсти: всякі страсті знищує голод».

Оця грубо матеріалістична порада найбільше заполонила фантазію Лаговського і зробилася для нього найлюбішим одкровенням. Всякі релігійні поривання Єфрема Сіріна, всякі зітхання за Богом — усе після того одійшло для читача на другорядний план. Зцілюющою водою одтоді кропила душу Лаговському тільки ота матеріалістична, емпірична порада: голод.

Він зачав морити себе голодом, не їв, не пив, доки ставало сили, щоб терпіти. Як підходила південна пора і час для снідання — розвивалися шлункові соки, і живіт аж кричав їсти. Професор терпів. Далі соки ніби розпливалися десь по тілу, в організмі на чверть години почувався ніби легесенький пароксизм холодної пропасниці, а далі вже не хотілося їсти — аж доки не надходила пора обідняя. Тоді знов одбувався в організмі той самий болючий фізіологічний процес голодного страждання — і знов після того живіт утихомирювавсь. Іноді, щоб завдати собі більшої муки, професор з'їдав трохи солі — і після того мучив себе непиттям.

Як голод чи жадоба дуже сильно давалися взнаки, то професор дещо брав з'їдав чи випивав чаю, та небагато, щоб мук од голода не розганяти-таки. І серед тої ненастанної боротьби з фізичними муками од не'їдіння він зовсім добре відчував, що душевні болі розвіюються, нема охоти про них думати. На диво йому, і фізичне здоров'я його не руйнувалося з такого режиму, а ще ніби й ліпшало, міцнішало. Душевна свіжість, втішне визволення од в'їдливих спогадів родили з собою й тілесну свіжість.

XI

За тиждень такого аскетично голодного, але відрадісного життя одкрився нарешті перед професором ще й той, інший елемент Єфремових писань, якого він досі й не цінував гаразд і наче навіть не завважав його досі: елемент чисто релігійний, екстатичний. Захотілося не тільки мати вільний дух і вільне серце, але й розмовляти з божеством; захотілося летіти душею до нього, захотілося з'єднатися з ним...

І Єфремові писання дуже ставали в пригоді професорові: одтоді ніколи ніяка поезія так багацько не говорила до серця йому, як екстатичні Єфремові молитви та його небесна лірика...

Перечитавши Єфрема Сіріна та інших аскетів Сходу християнського, Лаговський взявся за індійських аскетів буддійських, за перських дервішів-суфіїв. Перські писання він

читав у перекладах німецьких та англійських. Ці, з їхнім чистим монотеїзмом чи, краще сказати, пантеїзмом, припали йому до душі найбільше; і, дивлячись на мудрі, закручені східні букви паралельного перського тексту, Лаговський радніший був прочитати суфіїв в оригіналі. Він довідавсь од філологів, що перська мова дуже легка, напрочуд легка і... заходивсь її вчити.

Перебігло отак три місяці, і Лаговський почував себе врівноваженим. Іноді він підходив до фотографічної групи, де був сфотографований укупі із Шмідтами, і довго-довго приглядався до неї і згадував кожного з колишніх приятелів, аж доки його обгортав меланхолійний сум. Але то вже був очевидний знак, що душа його була вільна од справжнього страждання, бо хто дійсно страждає, той пильно тікатиме од усякої згадки, а не стане сам собі її викликати...

Якось він, подивившись на групу, розгорнув суфійського поета Джалаледціна Румійського XIII століття та й натрапив на таку містичну поезію:

Раз навідався до любки парубчук.
Підійшов під двері милої: «Стук-стук»!
Чує голос він: «А хто там?» — Каже: «Я». —
«А, се ти?! То вся любов твоя — брехня!
Геть од мене, недоспілий ти, сирий!..
Підпечись в огні розлуки — та й доспій!
Аж розлука, може, виучить тебе:
В ній пізнаєш і мене ти, і себе».
Взяв пішов блукать по світу молодик
І палився огнем розлуки цілий рік;
Добре пікся і варився — та й вернувсь!..
Знов під двері до коханої поткнувсь.
Тихо грюкнув — та й од страху аж закляк,
Хоч давно усе обдумав, що і як.
Чує голос: «Хто там проситься сюди?»
Каже: «Любко!.. Під дверима — тільки ж «ти». —
«Якщо ти єсть тільки я, то входь-но «я»!
Двом же «я» тісна була б хатинонька моя.
Пхати в голку пару ниток — се чудно.
Ми ж пролізем, ми не двоє, ми — одно».

«Давнішими часами, якби я був зустрів таку поезію, я був би сказав собі, що парубчук — то я, а любка — сім'я Шмідтів, — подумав Лаговський. — Отже ж тепер у мене нема ніякої охоти розуміти цю поезію інакше, як містично. Любка — то він, всеєдиний».

Професор гортнув Джалаледдіна далі. Заманячив вірш: «Джемаді будем». Слово «джемаді» значить «кам'яний»,

«мінеральний»... Лаговському чогось пригадавсь раптом Володимир з його надто драстичною картиною про «фосфоричний дощ», з якого пішли на світ усі людці. І Лаговський сів та й переробив Джалаледцінів вірш на такий спосіб:

ОД ПОРОШИНКИ — ДО БОГА

Був колись час, що не був я душею:
Дрібкою фосфору був під землею.
Сипався, терся я геть по світах,
Та й опинився у батька в кістках.
Він мене вилляв: з любовним течінням —
Я з мінералу зробився насінням.
В череві матері став я рослиною...
Як народився — зробився звіриною.
Далі підріс я — і стався людець...
Чи ж я повірю, що це вже кінець?!
Ні! Як помру я, то буду літати:
З мене ізробиться янгол крилатий.
Тільки ж не хочу я й янголом бути:
Хочу ще й богом себе я почути.
Бог — океан, я — одна із краплин.
З ним я зіллюся — та й стану един!

— З ним я зіллюся та й стану єдин! — тихо сказав собі він знов. І страшенно забажалося Лаговському зіллятися з тим усеєдиним не аж після смерті, ба зараз. Одкинувшись головою на спинку фотелі, він екстатично простяг угору руки і пнувсь усім серцем, і всією думкою, і всім хотінням до всеєдиного. І занімів-заціпенів у такій-о позі. Коли це як стій у голові і в очах йому закрутилося; він стратив пам'ять, притомність і — в п'янім сні — полинув-понісся кудись у височінь. Що він там побачив, він після не міг собі розказати: знав тільки, що був разом із усеєдиним, і що крапля на момент розпливлася в океані, і що це було аж жахливо солодка хвилина, може, навіть аж до цинізму солодка хвилина...

Цей екстатичний пароксизм стався переломною кризою у житті Лаговського. По нім надійшла начебто якась невеличка реакція проти надмірного нервового напруження. Після того хоч професор і не одкинувся ще од аскетичного життя до останку, та воно сталося в нього більше-менше нормальне, без болючих спроб над своїм тілом і над своїм «я», без тих надмірних голодних і містичних ексцесів, які траплялися досі. І всеньке його життя ввіходило потроху в своє звичайне русло. Пішла рівна, спокійна вчена праця в самітному затишку кабінету, пішли щоденні піші прогулян-ня по тихих, нелюдних переулках Москви або виїзди на санях у зимові замерзлі підмосковські ліси, вкриті снігом та

інеєм. На душі держалася ще якась меланхолія, та не тая безнадійна, тупа меланхолія, що нищить душу й серце, але вдумлива, відрадісна, лагідна меланхолія, з якої хочеться щиро молитися.

Лаговський завжди був держав себе тихим, скромним, незамітним, сіреньким чолов'ягою. Тепер він набрався ще «тихішої» думки про свою особу. І навіть коли виходив він на кафедру читати лекцію, то йому аж дивно бувало, що він повинен говорити звідти підвищеним, гучним, авторитетним професорським голосом, а не ховатися десь мовчки в куток, поза кафедру.

XII

Мало що не рік минув, відколи Лаговський розійшовся із Шмідтами.

Несподівано зайшов до професора наймолодший брат — Костянтин.

Старим своїм звичаєм він підійшов, дав себе поцілувати в голову та й, ніби нічого, забалакав:

— У вас були вірші Бодлера й Верлена. Мені вони потрібні. Хотів був їх виписати з Парижа, а цензура не пускає. Зайшов до вас — попрохати вашого примірника.

Лаговський добряче дивився на Костянтина. І любо йому було дивитися на свого колишнього приятеля, і чудно було, і смутно ставало, навіщо він прийшов і перебив йому душевну його тишу.

— Що це за віночок, Андрію Івановичу? — спитав Костянтин, зиркнувши оком на висячу фотографічну групу — себе, Аполлона та Лаговського в Туапсе, що навкруг заквітчана була сухим вінком із криптомерій.

— Це з тих криптомерій, що колись ви з Аполлоном нарвали мені в Туапсе, як поетові-лауреатові, — осміхаючися пояснив Андрій Іванович.— Пам'ятка про наше колишнє приятелювання...

І смуток зростав у його душі.

— От як! — з інтересом скрикнув Костянтин. — А мені здавалося, що ви повинні чинити так, як радить ваш улюблений поет Гейне:

Посохлі фіалки... Зажовклая стрічка...

Та локон, що пилом укривсь...

Наддерті записочки... Пам'ятки з того,

Чим тішилось серце колись.

Дивлюсь на ті пам'ятки знудженим оком Та й в коминок кидаю їх... —

отак я б голову був заставив, що ви на всякі пам'ятки про нас подивитеся «знудженим оком» і «в коминок вкинете їх»!

Лаговський мовчав. Дивно якось було йому говорити з

Костянтином, наче з мерцем, що встав із могили. Йому здавалося навіть, ніби він тепер попросту спить і ніби вся балачка з Костянтином іде не наяву, а вві сні...

— Здорові були, Костянтине Ростиславовичу! — радісно привітав гостя слуга Федір, що вступив до хати. Федір був колись служив у Шмідтів і через те знав добре Костянтина.

— Доброго здоров'я й вам, Федоре! — прихильно хитнув головою Костянтин. — Ну, що? Як живуть ваш панич? Дуже багацько працюють і вдень і вночі?..

— Та, воно, працюють вони... працюють... — несміливо одказував Федір, — а от що зле: мало їдять... Трапляється день, що ані до снідання, ані до обіду не доторкнуться.

— Побіжіть-но на пошту, Федоре, та покупіть мені швидше марок, — перебив Федора професор, щоб не дати йому розбалакуватися на цю тему.

— Це ви вмисне, з ідеї пустуєте, чи апетиту нема? — спитався Костянтин, як пішов Федір.

Лаговський був промимрив щось дуже не до ладу... потім узяв та й переказав ідеї Єфрема Сіріна, забалакав про перських пантеїстів, про перську суфійську поезію. Оповідав він, як умів: себто дуже картинно, жваво й інтересно, наводячи безліч колоритних, характеристичних цитат. Побачивши, що Костянтин слухає його надто уважно й співчутливо, Лаговський приодушевився ще більше, забалакав про пантеїстично-містичні екстази, про те, що людина повинна тягтися душею до свого перводжерела й зливатися з ним.

— У вас бували містичні екстази? — цікаво перебив його Костянтин.

— Один раз.

— А ви молитеся, щоб іще раз прийшов екстаз?

Професор, замість оповідати, виволік з-попід паперів,

накопичених на столі, свою записну книжечку, повну всяких віршів, і, розгорнувши найсвіжіше написану поезію, де ще й чорнило не присхло гаразд, мовчки підсунув гостеві. Той голосно прочитав:

ПРИЙДИ, БОЖЕ!

Пташенятко мале у гніздечку пищить —
На квиління його — зараз мати летить.
Чи ж я марно стогну: «Батьку! Авва-отець!
Припини ж ти до мене! Дай мукам кінець!
Я не віри прошу, в вірі щастя нема.
Я не раю прошу: рай — святая тюрма.
Я палюсь, я горю, бо тебе хочу знать,
Хочу бачить тебе, доторкнутись, обнять!»

Під віршами стояла й дата — то був учорашній день.

— Вам би піти в Соловецький монастир, зовсім далеко од столиць, — без жартів порадив Костянтин, — або ше лучче в розкольницький скит, де співають стихи про індійського царевича Йоасафа та про матір-пустиню.

— В християнський монастир?! До політеїстів?! Ну, ні!.. — іронічно розсміявся професор. — Вже нащо я поважаю давніх християнських письменників Сирії, та й там мене сердить віра в трьох богів та в богиню.

— В яку богиню? — не зрозумів Костянтин.

— А в матір християнського Бога!.. Думаєте, що як назвете її церковнослов'янським терміном, то вже й затулили свій політеїзм! Кажете, приміром, «успеніє пресвятия Богородиці», а не думаєте, що в перекладі на людську мову це значить: «У нашого Бога сьогодні мати померла!..» А ваша віра в трьох богів — хіба може не обурити кого хочете!.. А віра в дрібних божків — «святих угодників?» А віра в ідолів, в ті ікони?!

— З отої вашої гарячої ворожнечі проти християнства я можу напророкувати вам, що колись буде з вас найширіший християнин, який віруватиме і в ікони, і в усе, — розсміявсь Костянтин.

— Не увірую в трьох богів нізащо. Цього логіка ніколи не прийме!

— Ет, Андрію Йвановичу! — добродушно перебив його гість. — Пригадуються мені слова одного мого знайомого атеїста: «Найважча річ — визнати бога взагалі, увірувати в якогось бога. А вже коли ви віруєте, що бог — єсть, то я не розумію, чому б той бог мав не бути в трьох особах? Ба, навіть чому б йому не бути аж у тридцятьох особах?! Чи бога в одній особі визнати, чи в тридцятьох особах — це ж однаково важко для розуму». І він щиру правду сказав... От ми, молода школа початкуючих письменників, ми геть усіма силами вмовляємо себе й доводимо собі, що треба вірити в право-славіє з найменшими його дрібницями, з найтяжчими його догматами, бо credo quia absurdum[1].1 кажемо собі з ентузіазмом, що ми повинні вірити й молитися по-православному, по-мужицькому; ми і в письменстві ламаємо списи за це... Та на ділі нічого путнього не виходить! Бо в нас — органічна атрофія для віри: хоч розуми наші й бажають віри, та душі наші в основі своїй — атеїстичні й холодні; через те всі наші доводи й слова зостаються теоретичними фразами. І молимся ми, а душевної щирої молитви ми не зазнаємо. А ви — ви в основі самій є натура, що вірує. Ви, коли схочете, могтимете навіть глузувати з бога і голосно заперечувати його, а прийде година, то помолитеся йому і сумніватися не будете. Ну, а такі

люди, звичайно, можуть і міняти одну свою віру на іншу віру без усякого труда. Аби віра! Не поручуся, що сьогодні ви пантеїст, а завтра не будете православний з чудотворною іконою богородиці-троєручиці або католик з мадонною.

Професор недовірливо слухав молодого парубка.

— Християнство я попросту аж ненавиджу, — сказав він,

— і навіть усі особи євангельські мені хочеться розуміти навиворіт, на злість соборному християнству. От, приміром, чи пам'ятаєте ви в Євангелії Йоановому, в главі XIII та XXI, згадку про того вченика, що його був любив Ісус? Про того вченика, який на тайній вечері, схилившись на груди Ісу-сові, сказав: «Господи! Хто — той, що тебе викаже?» Як ви думаєте? Хто справді той ученик? Як він на йменння?

— Та вже ж сам апостол Іван!

— Вибачайте! Такого факту нізвідки не видко, — може, то був і не він. І мені дуже бажалося б довести світові, що то був якраз не апостол Іван, а котрийсь інакший ученик, який по смерті Ісусовій холодно й байдужно забувся про свого вчителя, а через те євангелісти не захотіли навіть називати його на ім'я.

— Нащо ж вам бажалося б того?

— Нащо? На злість християнам! їхній бог Ісус любив того ученика найбільш од усіх, любив більше навіть, ніж вірних йому апостолів, а той чолов'яга безжурно забувся про Йсуса. Для християн Ісус є бог, що його любов — величезна честь; а для того вченика був він звичайна собі людина, що її любов має дуже невелику ціну... як, приміром, моя для когось... Або, знов, візьмімо Юду Скаріотського. Для християн це особа ненавидна, а мені він видається тільки дуже безталанною людиною, яку варто пожаліти і якої Йсус навіть не зрозумів. Та хочете, може, прочитати цілу мою поем-ку на цю тему?

Він погортав свою записну книжку, нашукав потрібну сторінку і подав Костянтинові.

Костянтин найпередше звернув увагу на заголовок для поемки. Попереду було написано: «Йошуа га-Ноцрі та Єгу-да з Керйоту». Тільки ж цей заголовок був уже замазаний, та й натомість поставлено інший: «Іуда Скаріотський».

— Як на мене, то я б був не міняв заголовка, — завважив Костянтин. — Оригінальна назва: «Йошуа га-Ноцрі та Єгу-да з Керйоту» виходить колоритніша, ніж буденне: «Іуда Іскаріотський».

— Ну, це я й сам почував, — одказав Лаговський. — Але потім я надумався поставити в заголовку саме таке йменння, яке всі християни одразу впізнають та й одразу наберуться

ненависті: «Іуда Іскаріот». Тут у мене певна тенденція:

виразна, свідома провокація для християн.

Костянтин задовольнився цією відповіддю та й потиху прочитав:

ІУДА СКАРІОТСЬКИЙ

(Історія озлобленої душі)

І

Чому не коло Вчителя Іуда?
В куточку під оливою він сів;
Ненавистю душа його палає,
Кипить на серці проти Йсуса гнів.

ІІ

Кохав він дівчину, тому три роки:
Та зрадила тоді його вона.
Бажав він помсти, лютував, казився…
Аж чує, ллється мова чарівна:
— Любіте ворогів, прощайте кривду,
Благословіть того, хто вас клене. —
Це ж ти так проповідував, Ісусе!
Ти ставсь для Юди сонечко ясне.
Тебе він слухав, плакав щирим серцем,
Забув про зрадницю, забув любов, —
В твоїй науці мав єдину втіху,
В твоїй науці черпав силу знов.

ІІІ

Прийшли оце в Єрусалим на свято —
Як стій заслаб Ісус; в постелю зліг;
І вилежав весь день. А коло нього Іуда порався більше од усіх.
І руки грів слабому він Ісусу,
І прихилився до його груді.
— Який ти добрий, Юдо! — рік Учитель.
Який щасливий Юда був тоді!..
Аж ось отут, на святі в Русалимі, їх стріла тая дівчина в'юнка.
Гурток жінок тягався за Ісусом —
Вона пристала до того гуртка.
З закоханими, п'яними очима,
Вона тремтіла, як Ісус ішов.
А в серці бідолашного Іуди Прокинулась минулая любов.
— Естеро, полюби мене! — шепнув він,
Як опинився з нею тільки вдвох.
— Тебе любити?! Та хіба ж це можна,
Коли тут єсть Ісус!.. Ісус — мій бог!
Близь моря — хто погляне на калюжу?!

Ісус — він море, а калюжа — ти,

Я рада вмерти за Ісусів погляд:

Він — сонце, що сіяє з висоти!..

Ударила Іуду в серце заздрість — Зненавидів суперника свого:

— Він — сонце, море й бог, а я — калюжа!.. Естеро! Мало бачила його!

Коли б ти знала, що за вдача в нього!

Це ж бабська вдача!.. Я — так чоловік!..

Він — бог і сонце?! Глянула б учора —

Була б того не вимовила ввік.

Він постував, а хтось йому підсунув Вина чарчину — думав: «підкріпить»,

І як завадила йому та чарка!

Що скоїлось!.. Аж і згадати — гидь!..

Коли б була ти бачила, що сталось, Назвати Йсуса богом не могла б...

Естерка переслухала й сказала:

— Ти не калюжа: жаба ти із жаб!..

IV

Так от чому на одшибі Іуда Сидить попід оливою в кутку І люту думу думає з собою Про кривду й самоту свою тяжку.

Без любки... без Учителя... без віри...

Він тоне, мов знеможений пловець...

Ех, бідний Юдо! Сирітливий Юдо!

Вже знаємо, який тобі кінець...

Костянтин читав поему з великою цікавістю.

— Ви бачите, — перебив його професор, не давши йому й слова, — що я тут до Христа ставлюся навіть дуже об'єктивно. Я вихваляю всякі його моральні науки, я не перекручую його постаті на тенденційно поганий образ. Тільки ж я роблю з нього звичайнісіньку, смертельну людину. Хто так об'єктивно ставиться до Христа, той, напевне, ніколи в нього не увірує...

— Ах, Андрію Йвановичу, Андрію Йвановичу! — докірливо сказав Костянтин. — І ви тим думаєте мене й себе одурити? Та хіба ж ви не бачите, що навіть з оцих самих ваших віршів, де ви вчоловічуєте Ісуса якнайбільше, вже дихає ваша прикрита віра в Христа, та й то неабияка?? Ви намагаєтеся одкинути Христа, але ж видко, що Христова етика, Христова мораль — це ж єсть і ваша ідеальна мораль. А через те ви й отепер, проти своєї навіть волі, є вже християнин.

— Ну, вибачайте, Костянтине! — роздратований сказав Лаговський. — Етика в усіх релігіях більше-менше однакова, а в християнській релігії, може, й найслабкіша. Не забувайте, що

християнство — дуже фанатична, нетерпима релігія, і така вона була вже й у самого Ісуса. Пригадайте його фанатичну науку: «Повеждь церкви; аще и церковь пре-слушает, буди тебе яко же язычник и мытарь». Невже треба вам ще гіршого, егоїстичнішого фанатизму, ніж оцей?.. І от таку етику ви ладні були б прищепити людям?! А хіба мало ще інших егоїстичних наук і вчинків у вашого Йсуса? Коли б ви знали, як мене сердить оте його прокляття, що він наслав на смоковницю! Він же її не садив, він її не поливав; росла вона, бідна, коло шляху, на камінню, без догляду, всім на поталу, наче бідна сирота, що про неї ніхто не потурбується, тільки її поневіряють і затуркують усі люди. А Йсус... добряче серце!.. Йшов з учениками, не знайшов на ній плоду — і прокляв!.. Мені й тепер-о аж серце крається з такої несправедливості... Шкода тої бідної смоковниці аж так, наче вона не дерево, а жива людина-сиротина... Наче це трапилося зо мною самим!.. У мене єсть і поезія на цю тему... ось вона... Тільки ви там не читайте четвертої строфи, прохаю вас.

ПРОКЛЯТА смоковниця

(Посвята для тих, хто виріс серед злиднів та й без прихильного слова)

При шляху зростала смоква на камінню…
Хто ішов — топтався по її корінню…
На палючім сонці… без роси й води…
Ще на ній ніколи не росли плоди.
От ішов Учитель — забажав він сісти,
З довгої дороги забажав і їсти:
Став шукати плоду в смоквинім гіллі.
Не знайшов нічого — та й прокляв її.
Припочить під нею сів з учениками.
Луснуло коріння в них попід ногами,
Та й усохла смоква… Бідне деревце!
Ти росла без плоду… Винно ти за це?!

— Може, дозволите прочитати ще й четверту строфу, що ви її заборонили мені читати? — насмілився попрохати Костянтин.

— Та вже читайте, коли так цікаво вам, — неохоче згодився автор. І Костянтин дочитав:

Ах, попівство й досі сміє нас навчати:
«Треба неплодюче дерево зрубати,
Треба геть спалити, щоб і попіл згас!» —
Багачі! радійте! віра ця — для вас.

— Ну-у-у! Як вам не сором було, Андрію Івановичу, доточити отакого кінця! — розсміявся Костянтин. — Була собі гарна поезійка нівроку… справді, може, й лірично-авто-біографічна для вас… а ви несподівано були взяли… і зовсім фальшиво взяли… ще й соціал-демократичну ноту та й пришили отого несмачного кінця! З доброї поезії зробили докторальну, тенденційну газетну передовицю!..

— Та я ж не хотів був, щоб ви читали четверту строфу, — виправдувався склопотаний Лаговський.

— А таки з вас буде колись добрий християнин нівроку! — правив своє Костянтин. — І в той день, як ви підете до церкви, щоб запричаститися, покличте мене… Я піду з вами…

— Та ви самі чи буваєте коли в церкві, циніку ви отакий! — іронічно спитав Лаговський.

— Грішен… рідко буваю… — добродушно покаявся гість, — якось усе часу нема, та й… вибачайте вже, що буду, як кажете, циніком!.. Покаюся перед вами: хоч теоретично я й признаю, що церковна одправа це небесна музика, але… дуже-дуже заграний і

заїжджений той музикальний репертуар... Якби чогось свіжішого та оригінальнішого!

— Нігіліст із вас, нігіліст, дорогий Костянтине! Он що! — розлігся сміхом Лаговський. — Ви не то що не християнин, — ви, мабуть, свідомий атеїст!

— Ні, ні! Тільки не свідомий! — комічно виправдовувався той. — Мені страх як хочеться вірити й молитися і навіть, коли б можна, то й містичні надпориви мати і таке інше. Тільки ж біда, що хочеться в християнстві чогось оригінальнішого, поетичнішого... ну, хоч би скитського, розкольницького... Завіряю вас совістю, що я недавнечко страх як цікавився історією старообрядового протопопа Аввакума, і дуже щиро спочував йому, і дуже щиро захоплювався думкою, що правити службу треба не на п'ятьох, а на сімох про-скурах!.. Це ж велика ідея!..

— Костянтине?! — розвів руками професор.

— Авжеж! У тім — велика ідея, чи взяти п'ять чи сім про-скур... Не смійтеся! Між службою на п'ятьох і на сімох про-скурах лежить неоднаковість величезна!

— Неоднаковість таки величенька! Цілих дві проску-ри! — зажартував професор.

Розмова перепинилася, бо ввійшов Федір.

XIII

Професор загадав Федорові подати їм гарячої чорної кави. Костянтин пив без великої охоти, а професор, навпаки, припав до кави, як качка до води. Видко було, що той наркотичний напій більше йому дає сили, ніж їжа...

— А коло науки ви багацько працюєте? — допитувався гість. — Чи все коло пантеїзму?

— Багацько, бо коли доба має в собі аж двадцять чотири години, а життя моє самітне, то треба ж чимсь заповнити оті щоденні двадцять чотири години. Часу мені стає на все: і на свою математику... чисту й прикладну однаково... і на пантеїстичне читання, і на те, щоб читати всесвітню літературу.

— У вас серйозний науковий талан, і шкода було б, якби ви занедбали науку, — завважив Костянтин.

— Ах, мені до того мало діла! Сам я особисто не високу думку маю про свою вченість або краще сказати — ніякої думки про неї не маю. Може так, що мені краще б випадало бути, як то каже Гомер, «пастирем стад непорочних», ніж писати вчені книжки: а може бути знов — що я аж науковий геній! Та це — про мене! Мені до того байдуже. Знаю тільки, що моя натура тягне мене до науки і в мене єсть охота працювати науково — через те я вчений... Я не заплющую очей на те, що це інстинкт егоїстичний.

— Та й коло поезії заходитеся, бачу, чималенько, — докинув

Костянтин. — Тільки знаєте, що мені здається? Щоб бути послідовним аскетом, треба б було вам зовсім од поезії одсахнутися, бо за поезією навряд чи знищите своє «я» вкрай!.. — зажартував він.

— Не спорюся! Може, воно й так! — сміючись одказав Лаговський. — Тільки ж не забувайте, що й східним аскетам ніяк не щастило убити в собі свої пориви до віршування. Єсть такий перський поет Енвері, з передмонгольських часів. То він з грубим гумором казав, що так само як у жіноцтва буває щомісяця неминуча слабість, так само й на поета щомісяця находить нестерпуче свербіння — вірші віршувати:

Ох, віршування! хронічна хоробо!
Кинеш мене? Чи не кинеш до гроба?
Бідні поети! Мабуть, як жінкам,
Треба щомісяця слабнути вам?!
Мовчки красується квітка лілеї,
Хоч язичків — ціла сотка у неї,
От було б гарно — лілеєю стать:
Жить поетично — й чарівно мовчать!

— Щасливий ви, щасливий чоловік! — задумливо проказав Костянтин. — Ви тікаєте од життя, але я вам по правді скажу, що ви більше попускали корінці в сьогочасне життя з його інтересами і більш смакуєте життя, ніж хто; бо для вас і в одшельництві жити — цікаво... бо ви маєте собі для життя дорогі ідеали та завдання, бо ви знаходите собі в житті смак, gout de vivre[1]... Адже ж ви не нудите світом, марне питаючи себе: «навіщо жити?!» Релігія, наука, поезія, музика, філософія, теософія... ну, скажіть: хіба ж це не надто живії ваші годівничі корінці? Хіба ви скидаєтеся на розповсюджених тепер чехівських героїв, які знеохочені геть з усього та й абсолютно не знають: куди їм притулитися? чим зацікавитися?..

Професор мовчав. Йому не було жодної охоти суперечитися, дарма що він міг би не одно завважити проти слів свого молодого гостя.

— І подивуйтеся самі, яку ви маєте щасливу, міцну вдачу! — заздрив Костянтин. — Як рідко-рідко хто, ви можете жити сами з себе, без підмоги од людської компанії!.. Ви — наче павук, самі з себе прядете свою тканину, і зносини з людьми не неминуча потреба для вас. От ви любили нас, покинули нас — і знайшли собі новітнє щастя й без нас... І без нас, і без інших людей!.. А ми як? От я вас не бачив цілий рік, а за те бачив цілу низку всяких інших людей. Не цікаві вони!.. То от приходжу тепер до вас... слухаю... дивлюся... і що ж тут знаходжу? Затишна келія... У хазяїна келії — зрівноважений дух, спарований з інтелігентним

розумом і талановитістю... Та ще й яка «інтелігентність», що дається знаттям сучасних біжучих інтересів та новинок політичних, літературних, чи театральних, чи яких. Ні, це інтелігентність «поза часом і просторінню», «вне времени и пространства»; розмова з вами однаково була б до серця або в усякому разі була б інтересна кожній, що мислить, людині всіх віків і всіх народів... А до того — скільки віщої, натхненної поезії в вас!.. Символ вашої поетичності — оці поетичні засушені вінки-сувеніри з бурхливого моря житейського... Ах, Андрію Йвановичу! Гарно тут у вас! Як побув я у вас тепер тутечки, то мені страх як скучно стало, що так довго я вас не бачив, що ви в нас не буваєте. Щасливий був час, коли ми приятелювали!.. Ні, ви повинні знову до нас вернутися, і за-жиймо знову тісною приязню!.. Ходімо зараз!

Професор понишпорив у своїй книжечці і з легким осмі-хом продекламував:

КОЛО МАШИНИ

Якось я стояв, задумавсь,
Коло ткальної машини:
Що за взори, що за тонкість У шовкової тканини!
А диви: сама машина Ані-ні не звабить очі:
Вся сіренька, вся буденна...
Монотонно так стукоче...
Ти, поет, — така ж машина!
Ткань думок твоїх — чудова.
А життя — зовсім сіреньке,
І буденна обстанова.
В тій буденній обстанові Раз побачивши поета,
Дехто й думає: «Чи вийде Що путяще з Назарета?»

— Говорімо правду, — закінчив він, — не я вас покинув, а ви мене, бо я вам наскучив. І лучче було б, якби я одразу був сидів безвихідно в своїй самоті і не вилізав до людей, щоб потім давати собою розчарування для них... Кажете, що од мене тхне віща поезія? Нехай ніби й так! Але я вже додумався як слід до тої немудрої істини, що людям любіш бачити поетичну тканину, а не ткальну машину, і що поетів краще зовсім не бачити або треба бачити не щодня, а хіба зрідка... ну, заходити до них, приміром, раз на рік, як оце й ви зробили. Лучче бачити самісінький естетичний їхній бік і не вгля-

датися й не знати того, що в них єсть спільнолюдське. В щоденній розмові, в щоденнім баченні, в щоденних відносинах

поет неодмінно наскучить і набридне... навкучить іще тяжче навіть, ніж проста «прозаїчна» людина. Бо до «прозаїчної» людини ви не ставите надмірних естетичних вимог, а од «поета» — ви, навіть не хотячи, навіть несвідомо, в своїй потайній думці вимагаєте, щоб він був з усіх боків естетич-но-поетичний, навіть щоб обличчя і волосся було «поетичне». І коли побачите в ньому щось дрібне, буденне, загальнолюдське, коли побачите в ньому щоденні — скажу — фізіологічні функції, то навіть будь він поет із поетів 96%-ої проби, він попрозаїчнішає для вас.

— Не для всіх, — перебив Костянтин, — здається, що в нашій сім'ї ви мали пошану!..

— Мав пошану, доки ви не приглядалися зблизька до моїх прозаїчних рис!.. Мені здається навіть, що коли на прохідках у Туапсе серед кавказької природи я одходив од вас на бік, щоб «полляти кущ», то вже й тоді моя поетичність трохи тратилася в ваших очах, і коли я починав після того декламувати вірші про поезію моря, то я вже трошечки здавався вам або комічним, або лицеміром... І всякі натхнення, всякі натхненні, пророчі віщування, хіба вони могли не тратити своєї сили в ваших очах, — ну, тоді, скажемо, коли ви дивилися хоч би й на мою просту одежу?.. Ну, приміром, на оцей мій куций жилетик, оцей обшарпаний і подертий жилетик, до того ж іще без одного гудзика?.. Бо чи є щось на світі прозаїчніше за куций жилет? Будьте щирі, любий Костянтине, признайтеся по совісті, що навіть і в той період, коли ви найбільше захоплювалися моєю «поетичною» особою, ви в тайниках своєї душі не могли мені геть до краю простити мого жилета. «Віщий поет повинен ходити в пророчій мантії» — от яка думка повинна була ворушитися без вашого відому в вашій голові. Не соромтесь признатися мені про це: я ж це вже давно обдумав і обміркував... Та от, дивіться, і на цю тему є в мене вірші.

Костянтин узяв подану йому записну книжечку і прочитав:

АХ, НА НЬОМУ ЖИЛЕТ, А НЕ МАНТІЯ

Як на тебе зійде Віщий дух, пророчий,
Ти, гляди, не стався На людськії очі.
Бо сучасні люди,
Чуючи пророка,
Кажуть: «Де ж на ньому Мантія широка?» їм пізнати важко Дух, огонь поета, — їм би треба мантій,
Мантій — не жилета.
Ну, й тебе самого Обгортає сором,
І вогонь твій гасне,
Ще й стає докором.

Замість образитися, гість розвеселився.

— Ви ж несправедливі! — сказав він. — Ну, звичайно, декотрі буденні ваші дрібниці, мабуть, могли нас шокирува-ти... вже не пам'ятаю зараз... але ж вони швидко й забувалися через те, що були не більше як дрібниці. Ми любили вашу поетичність, через те й прощали всякі дрібниці. І не варто про це й згадувати! Ходім до нас — і житимем укупі по-давньому!

— Ви дуже влучно сказали: «ми любили вашу поетичність». Не сказали: «любили вас», але «вашу поетичність», — осміхнувсь професор і, не даючи Костянтинові перебити його, казав далі:

— Коли б ви були любили мене попросту, як людину, як сіру людину, з її негативними і безбарвними прикметами, то я б охоче повірив, що для прозаїчних дрібниць моїх ви б неодмінно були знайшли прощення... ба ви їх були б навіть не бачили. Та ви любили мене саме-іменно як поета, як естетика, як письменника — ну, а таким особам ви можете простити якусь їхню прозаїчну дрібницю раз, два, три, чотири рази, а далі повинні охолонути. Коли ви любите не саму людину, а її талант, то якраз дрібниці й найбільш важать на тих терезах, на яких ви оцінюєте вагу тієї людини. Скажу й більше навіть: саме дрібниці тії, коли вони бувають прикрі, можуть геть знеохотити вас до якталановитішої людини — і ви їй скажете: «З тебе високий талант, з тебе благородний поет-пророк, ми твій талант поважатимем, ми признаватимем висоту твоєї душі, але... держися од нас якнайдалі! Бо крім твого таланту й високої душі, є в тобі ще й деякі неароматні дрібниці...» Це я не про себе кажу, бо й таланти мої невисокого сорту, а кажу взагалі. Та коли хочете, прочитайте мої вірші, як не на цю саму, то на дуже близьку тему.

І Костянтин читав із записної книжечки далі, де йому показав професор:

ВНОЧІ НА САМОТІ

І

Книжку суфія-аскета,
Превеликого поета,
Цілу ніч читав я щиро І в його схилився віру.
І уста мої шептали:
«Хоч приснись, мій ідеале!..
Ах! Щаслив той чоловік,
З ким ти жив був цілий вік!»
І не встиг я це сказати —
Увійшов дервіш до хати.
Сів він. Дивиться на мене...

Все на нім брудне, злиденне:
Шмаття — дертеє, смердюче,
На ногах — якісь онучі;
А поганий піт од ніг Ледве дихати я міг.
Похитав він головою,
Каже: «Житиму з тобою…
Будем разом їсти, спати,
Буду пильно наглядати —
Книжку ти яку читаєш,
З ким говориш, де буваєш…
Твій я буду судія —
Будеш весь такий, як я…—
Голос хриплий, деспотичний;
Вид його — не естетичний.
Хоч душа його й вельможна,
Ноги ж… дихати не можна!
Аж заквилив я з одчаю:
«Ні… Покинь мене, благаю!..
Ідеалом — будь мені,
Але жити разом — ні!»
II
Це був сон. І — хочу вірить —
Не прогнав би я аскета.
Але сон був добрий образ Долі кожного поета.
Ти, поете, не дивуйся,
Що тебе не дуже люблять,
Що твої читають вірші,
А тебе не приголублять.
Чи поетів, чи пророків —
Люди хочуть лиш читати,
А не хочуть жити разом;
Ба не можуть і впізнати.

Костянтин розсміявся, поклав книжечку на стіл і, підійшовши до Лаговського, приязно притулив свою щоку до його щоки.

— Мій любий Андрію Івановичу! — сказав він, ластячи-ся до нього, як кіт. — Ви думаєте, ми вас розлюбили? Та хіба ж можна вас розлюбити?.. Давно-давно не чув я чогось такого, такої справді оригінальної мови, як сьогодні в вас, і вірте, що через свою любу оригінальність ви завжди будете для нас невичерпано дорогою людиною, якій ми вмітимем скласти справедливу ціну!.. Погляньте навкруг нас: чи ж не бачите, яка безбарвність і безкольориста тривіальність панує скрізь? От і ми, нова молодь, пнемося до оригінальності шляхами декадентств, символізмів і т. ін. — і проте всі, як викопані, скидаємося один на одного, і через

тую бліду безбарвність ми аж очі намуляли один одному! Серед шаблонових портретів усіх тих людей самісінький ваш портрет врізається в пам'ять. І ви думаєте, ми можемо не дорожити вами?! Ходім до нас!

Професор делікатно одсторонився од Костянтинових обіймів.

— Яка мова! Які панегірики! — з добрячою посмішкою поглузував він.— Ви кажете про якийсь мій «портрет», що ніби виділяється серед вашої знайомої портретної галереї. А мені пригадується анекдота про того московського «живописца вивісок», що до нього прийшов купецький робітник з іменинною чашкою: це він, бачте, мався подарувати тую чашку своєму хазяїнові «на день андєла». «Хочу, — каже малярові, — щоб ви мені на цій чашці патрет мого хазяїна вималювали». Маляр питає: «А як він одягається, твій хазяїн? По-руському, по-простому, або, може, по-німецькому?» — «По-руському». — «Білявий чи чорнявий?» — «Швидше білявий, як чорнявий». — «Зачісується набік чи посеред голови?» — пита маляр. «Посеред голови». — «А борода лопатою чи клинцем?» — «Лопатою». — «Ніс який?» — «Та звісно який!..» — Ну, — каже тоді майстер.— патрет твоєво хазяїна — самий амнакнавєнний, а цена ему — сємдєсят пять капєєк. Готов будет к завтрєму...» Отак, дорогий Костянтине, і мій патрет — «самий амнакнавєнний, і цена мнє сємдєсят пять капєєк». І наскучу я вам своїм «оригінальним портретом» дуже швидко, і позіхатимете ви од мене не менше, як од своїх декадентів. Бо сподобали ви не мою особу, з її всіма людськими потребами, а сподобали тільки мій літературний чи естетичний портрет.

Лаговський це казав без усякої гіркоти, навіть жартуючи. Костянтин теж розсміявсь і рішуче поклав руки на плечі йому, ніби хотів силоміццю тягти його за собою.

— Ходім! — сказав він. — Що за чудні речі ви говорите! Хіба ваше літературно-естетичне обличчя не є частина вашої людської особи, вашої індивідуальності? Ми вас любимо цілого, всього вкупі, і як людину і як естетика, та й не хочемо піддавати вашу індивідуальність анатомічній операції і переділяти ножем оті ваші обидва боки. Ви — професор і письменник Андрій Іванович Лаговський, і ми виразно знаємо, які ознаки асоціюються для нас з думкою про того індивідуума, що зветься Андрій Іванович Лаговський. Ідіть до нас — і наша приязнь наново розцвіте.

— Не піду! — тихим голосом сказав професор і обережно зняв із своїх пліч Костянтинові руки. — Що колись між нами було, те вже поховано, і хреста над могилою поставлено, і вічную пам'ять над тим одспівано.

— Ходімо! — переконував його Костянтин і, призабувши

похвалу, яку він недавно був виспівав на честь «оцієї поетичної келії» Лаговського, додав: — Адже ви пропадете тут самі, в вашій німій тюрмі, серед ваших поцвілих книжок, у тісній і темній книжній домовині!..

— Прощавайте, дорогий Костянтине, і покиньте мене жити самого в цій домовині!..

Костянтин одійшов, а професор довго ще сидів задуманий. Очі стали вогкі од близьких сліз. Бажання жити вкупі з людьми, слухати їхню прихильну мову знов у ньому ожило й заговорило. Та він нарешті подумав і навіть доволі чутно прошепотів: «Але ж не надовго б стало в них тієї прихильності». Знов би я швидко остиг їм, а тоді знов би гірко мучився, чом вони до мене охолонули... І були б ті нові страждання ще гіршими од тих, котрі проминули... Ні, ні! Самота — ото одне-однісіньке щастя моє!..»

Він підвівсь, походив по хаті, подивився на свої шафи з книжками — і сів, щоб написати нові вірші, які прийшли в голову:

І чого тії люди не скажуть!
Що заперся я в темній тюрмі;
Навкруги — лиш самісінькі книги,
Спорохнілі, поцвілі, німі.
А того тії люди не знають,
Що й фантазія — там, де і я,
Що мене заколисують мрії.
Що...

Тут він спинився, бо останній рядок якось іще не скристалізувався в голові рельєфно, а тільки каламутно крутився разом з римою. Лаговському не хотілося спиняти свою творчість і зараз-таки додумувати цей нескінчений рядок,

10 Андрій Лаговський бо натхнення підказувало йому вже й третю й четверту строфу. Він написав:

В самоті, на безлюдді, у тиші... —

і тут раптом знов перепинився. В душу йому своїми поганими холодними пазурами дряпався нудний біль... і начебто не давав писати. Та Лаговський, невважаючи на ніщо, знов схопився за перо. Він схотів написати в цій третій строфі, що от серед нічної тиші зачинає тут у підземеллі грати небесна музика, розсувається стеля, видко чудове небо, де дивним способом сяють рівночасно і золоте сонце, і срібний місяць, і діамантові зорі; а звідусіль із кутків хати виринають пальми та гігантські екзотичні квіти, і схиляються над ним, і віють своїм ароматом, і пестять його; а небесна музика грає ще солодше... І він щасливий...

Ридання несподівано перервали його натхнення, перо випало з пальців, і він гірко-гірко заплакав.

«Ні, самота — таки горе, — подумав він, — але постійна, незакаламучена самота вже ж лучча й легша, ніж тая спілка з людьми, що кінчається розлукою та й перевертається в самоту...»

Потім він утихомирився. Сльози обсохли. Про Шмідтів уже гадки не було. Але зате тепер там десь на споді душі, в далекому закутку, забалакав уже якийсь зовсім інакший голос. І то був голос совісті. І чулося Лаговському:

— Савле, Савле! Что мя гониши!

Справді, нащо він накинувсь на Йсуса? Ну, добре! Він не вважає Йсуса за бога і не вважатиме, але нащо він його лаяв і як людину? Хіба таких людей, як Ісус, не треба хоч кому поважати й шанувати? Хіба Ісусів образ навіть най-скептичніші історики не вважають за дуже гарний, ідеалістичний?

«Любіть ворогів ваших...» Невже можна глузувати з тої людини, що додумалася до тих альтруїстичних слів?

І згадав Лаговський... давно це було й не часто... в його серці часом накипав гнів на Шмідтів, і він проклинав тоді першу годину своєї знакомості з ними, і ладен був навіть

помститися їм... А Йсус, і на хресті розп'ятий, молився за ворогів!..

Лаговський задумавсь... і, щоб утихомирити себе, написав поезію:

СОН

Зневажений, покривджений лежав я Та й з дикою ненавистю благав я:
«О, боже всеєдиний!... озовись!..
Помстись за мене ворогам!.. Помстись!»
І я заснув, потомлений журбою.
Аж бачу: став Ісус передо мною 1 каже тихо: «Гріх таким мольбам!
Господь сказав прощати ворогам».
Я угнівився: «Геть з мого порога!
Я визнаю єдиного лиш бога,
А ти сказав, що є тройко богів...
Не слухаю ж од тебе жодних слів!..»
Ісус одрік: «Казав я: син я божий,
Так божим сином всякий бути може,
Ніколи ж не казав я, що я — бог;
Єсть бог один, богів немає трьох.
Той бог єдиний — батько він над нами:
Він хоче, щоб усі були братами.

Ти ворогам своїм усе прости, —
Так сином божим зробишся і ти.
За ворога молись... люби, як друга...
І з серця вилетить усяка туга,
Ввілється в душу щастя... будеш рад...
І станеш ти й для мене рідний брат».
Це кажучи, глядів він так прихильно,
Що я схилився перед ним безсильно
І щиро вигукнув з плачем гірким:
«Дай, боже, щастя ворогам моїм!..»
Ах, що за чудо сталося зо мною!
Солодкі сльози вдарили рікою...
Кому ж я маю дякувать за те?
Благословен у бога ти, Христе!

Ця поезія була видумка. Такого сну ніколи Лаговський не бачив. Та що йому до того?! Адже як написав він цю поезію, то миттю заспокоївся, і голос совісті ущух та й не турбував уже його. Чи варто ж було аналізувати себе іще?

Він походив, походив по хаті...

«Вийти б подихати чистим повітрям? — майнула думка. — Ні, з півгодини попрацюю над своєю математичною роботою, а вже тоді піду пройдуся».

Він заходився писати Беселеву функцію:

$$J_{\frac{1}{2}}(x) = \sqrt{\frac{2}{\pi x}}\sin x.$$

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПОРОЗУМІЛИСЯ

I

Взимку, перед Різдвом, одбувся в Москві з'їзд учених природників, фізиків та математиків. На тому з'їзді виступив з дуже довгим, докладним рефератом професор Андрій Іванович Лаговський. Хоч його спеціальність була чиста математика, виголошений реферат, одначе, торкався якраз математики прикладної, технічної, а саме — дослідів над відпорністю будівельних матеріалів. Референт, дуже добрий теоретик, подав декілька цікавих своїх формул, практично важливих для інженерів-техніків, далі піддав суворій, безпощадній критиці всі нужденні російські лабораторії для спроб над будівельними матеріалами, порівняв цю справу, як її налагоджено в Америці, і наприкінці радив вирядити на літо спеціальну експедицію до Америки, щоб там наочно навчитися, як треба впорати це пекуче, невідкладне діло.

Доклад Лаговського справив велике враження на з'їзді, викликав довгі дебати й жваву обміну думок. Зібраних інже-нерів-техніків найбільше вражало те, що реферат несподівано вийшов не з їхнього гурту, не од спеціалістів прикладної, експериментальної математики-механіки, а од чистого теоретика, що досі був відомий тільки своїми працями в сфері функцій та інтегралів. Не можна було рівночасно не звернути увагу на ту надзвичайну знайомість із численними чужоземними працями, яку виявив референт. «І звідкіля він знаходить час, щоб стільки перечитати?» — шепотів один із стареньких, заслужених професорів математиків, дивлячись на бліде й слабовите, але ще зовсім молоде обличчя Лаговського.

Реферат знайшов відгуки й у щоденній пресі. Декілька газетних репортерів злапали професора тут-таки на з'їзді та й обсипали його запитаннями. Нарешті в недільному додатку до найбільше розповсюдженої газети з'явився дуже добре зроблений портрет, великий, на першій друкованій сторінці, з підписом: «Професор Андрій Іванович Лаговський. З приводу його реферата на з'їзді». А в тексті було подано життєпис його, позичений, мабуть, з нового енциклопедичного словника, та згадано, що він, учений математик, є заразом і поет. Тут само подавалися й деякі його поезії.

Сім'я генерала Шмідта, тільки без найстаршого сина — Володимира, сиділа за ранішньою кавою, як подали їм газету з отим недільним додатком. Знайоме обличчя одразу кинулося їм

усім в очі. Повиринали прихильні згадки про нього. Наймолодший з братів, Костянтин, переказав, що він, не так тому й давно, був навідав Андрія Йвановича та й виніс од нього силу дуже гарних вражень і був тяг його до себе в сім'ю; та професор пручавсь і не хотів іти. А на стіні в Андрія Йвановича, висить група, де він сфотографувавсь був з двома братами Шмідтами, і тую групу, мов святу ікону, він побожно вквітчав посохлим віночком із кавказьких криптомерій, якого колись обидва брати були йому заплели в Туапсе, коло морського берега.

Оповідання дуже заторкнуло всіх. Усім захотілося Лаговського побачити. А надто генеральша Шмідтова захвилювалася.

— В четвер будуть мої йменини й парадний обід для всіх наших знайомих, — сказала вона. — Я напишу листа до Андрія Йвановича, щоб він неодмінно приходив, бо ми всі дуже його любимо і вважаємо за свого рідного, і що він мене тяжко покривдить, як не прийде.

І написала. Володимир про те нічого не знав. Лаговський скількись разів перечитав того листа. Чимсь аж надто гарним, п'янюче гарним віяло з тих чисто материнських запросин, що генеральша написала...

— Тільки ж я не піду! — вирішив він після довгенького вагання. — Я вже сім'ю Шмідтів поховав, і нехай вони мене поховають.

Натомість він послав свого слугу Федора до сусідньої оранжерейної квітниці замовити на четвер дорогого, розкішного букета з чайних рож. Як надійшов четвер, Федір заніс того букета до господи Шмідтів разом з візитовою карткою професора, без усякого привітального напису.

Генеральша звеліла поставити квітки в вітальні на столі. Зачали сходитися гості. Кожен звертав увагу на велетенського чудового букета, а іменинниця всім оповіщала, що ті квітки — од професора Лаговського і що він незабаром буде тут.

Та Лаговського не було. Вже в світлицях Шмідтів аж гуло од гостей, а Лаговського не було. Генеральша пішла навідатися до кімнати Аполлона, чи не там, часом, Лаговський сидить із її синами.

Всі тройко молодих Шмідтів знаходилися вкупі в Аполлоновій світлиці, навіть Володимир, який, другим разом, неохоче був заглядав до Аполлона. Та тепер йому треба було попрохати в брата запонку й шпильку до галстука. Він стояв коло шухляди, а Аполлон нишпорив у ній. Наймолодший, Костянтин, мовчки сидів на дивані.

— Слухайте, Аполлоне та Костянтине! — звернулася до синів

генеральша. — Сідайте на візника та й зараз привозьте сюди Андрія Івановича, бо сам він, мабуть, і не вирядиться ніяк.

Володимир похмуро повернув до матері голову:

— А чи ви, мамо, дозволите, щоб він, чужа людина, не подавав мені руку тут, у вас?.. Вашому синові в вашому домі?

— Чого ж би він мав тобі руку не подавати?!

— Бо я його побив... — процідив Володимир.

— Як побив?! — жахнулася мати.

— Як побив? Так, як звичайно б'ють нахабних людей... Стусонув його кулаком в обличчя, трепенув у груди... Він покотився...

— Боже-господи!.. Побив слабу, недужну людину!.. Чому ж це так сталося?

— А тому, що ваш любий Андрій Іванович насмілився назвати мене падлюкою та й заявив, що руки не подаватиме.

— За що?! За що?! За що?!

Володимир промовчав. Далі — поправив галстука на шиї. Далі — кліпнув оком на братів і звільна проказав тихішим голосом і на нікого не дивлячись:

— Я йому був сказав, що його любов до моїх гарненьких братиків, а надто до Аполлона — це щось .непевне... Etwas Armenisches[1].

Генеральша безпорадно поглядала на всіх трьох синів. Володимир дивився у куток. У середнього, Аполлона, палахкотіло обличчя. Молодший, Костянтин, з іронічною зневагою позирав на найстаршого брата.

Мовчання перервав обурений Аполлон:

— Я ніколи в світі був би не подумав, що з тебе, Володимире, така плюгава скотина! — аж гукнув він. — Мамо, ми з Костянтином зараз поїдемо й привеземо Андрія Івановича і скажемо йому, що ви йому дозволяєте, коли він схоче, не здоровкатися з Володимиром... Ходімо, Костянтине!

І вони як стій пішли. Володимир понуро мовчав.

— Ой, робіть, що хочете! — простогнала знесилена генеральша. — І нащо я про це довідалася!.. Була б краще нічого не знала!.. А то тепер усі гості дивляться на букет та питаються: «Де професор? чом його нема?» — а я що їм казатиму?

Вона благальним голосом удалася до Володимира:

— Голубчику! Милий мій синашу! Та перепроси Андрія Івановича!.. В нього серце добряче, він почує твоє прихильне слово — та й одразу пом'якшає... Голубе мій, попрохай у нього вибачення!.. І тобі ж буде цікавіш. Ти тепер узяв закинув юриспруденцію, знов зробився студентом, пішов на математику. То хіба ж тобі не цікаво буде поновити відно-сини з такою

людиною, як Лаговський, що од нього ти багато дечого вивчишся?.. Ой, помирися з ним!..

І генеральша безсило впала на диван.

— Ну, добре, — кисло сказав Володимир, — зроблю все по-вашому... Ідіть до гостей.

Генеральша одійшла, а Володимир став дивитися в вікно, вниз на шлях. За двадцять хвилин під'їхав візник. На санках сиділо троє людей. В тому, хто був посередині, Володимир легко впізнав професора Лаговського.

Передпокій і роздягальня у Шмідтів знаходилася внизу, а вгору до покоїв вели дуже парадні сходи, встелені червоним сукном, яке придержувалося блискучими мідними пали-цями-поперечками на кожній приступці. Володимир вийшов на горішню площадку тих сходів, де стояло два великі лаврові дерева в діжках, і, перехилившись через поренчата, глядів, як роздягалися внизу коло жердки професор і два молоді Шмідти.

— Аполлоне! — гукнув згори через бар'єр Володимир. — Ідино ти швидше сюди... тільки сам... без нікого!.. Я маю тобі щось дуже важне сказати.

Аполлон збіг по сходах на горішню площадку. Володимир його перестрів і, плутаючись, промимрив:

— Заведи Андрія Йвановича найпередше до своєї світлиці і покинь його самого... Я зайду туди і, сам на сам, щиро попрохаю в нього вибачення... Скажу, що справді я вкрай винен перед ним...

Молодші брати запровадили Лаговського до Аполлоно-вої хати й залишили його на самоті. Сказали, що зараз прийде старший брат і покається.

Професорові було страх ніяково. Він уже жалкував, нащо він дозволив Аполлонові та Костянтинові раптом витягти себе сюди... За хвилину двері одчинилися... З'явився Володимир...

Очі їх зустрілися. Володимир зачав глядіти кудись у куток і невиразно бубоніти якусь надуману промову. Він, очевидячки, перепрошувавсь перед гостем: та той не зміг з його балачки второпати ані слівця, бо замість людської мови чув од Володимира якесь ведмеже бурчання. Не дожидаю-чися, доки Володимир добурчить те, що мав сказати, професор швиденько підійшов до нього, привітно взяв його за руку та й так держав, не пускав. Володимир звів на професора очі. Той лагідно осміхнувся. На обличчі в нього було написано самісіньке прихилля до Володимира.

— Годі, годі, дорогий мій! — сказав він з непри-неволеною щирістю. — Краще йдіть запрохайте сюди вашу маму. Мені не хотілося б зустріти її одразу на людях.

Та тут двері знов одчинилися, і на порозі професор побачив

генеральшу Шмідтову. Коло неї держались обидва її молодші сини.

Генеральша кинула бистрий погляд, побачила, як Лаговський пригорнув обома долонями руку її старшого сина, — і в неї одлягло од серця. Щаслива усмішка заблищала в її очах. Вона швиденько наблизилася до професора. Той схопив її руку та й покрив довгими-довгими поцілунками. Вона була зворушена, він був зворушений, всі були зворушені. Навіть Володимирові, було гарно на душі.

— Ой, Андрію Йвановичу! Андрію Йвановичу! — докірливо сказала генеральша. — І як вам не жалко було покинути нас більше як на цілий рік! Ви ж самі бачите, як ми всі вас любимо... Та ходімо до гостей... давно час обідати.

II

Вони гуртом пішли до великої зали, де понакривані були столи, бо в їдальні не було б і місця для сили народу, запроханого на сьогодні. Та й тутечки воно було тісненько. Поки що всі стояли коло одного столу з холодними закусками, впорядкованого на одшибі, та й закусювали й запивали горілками: усякими «рябинівками», «зубрівками», «англійською гіркою» або й вином. Серед безлічі гостей Лаговський побачив господаря — генерала Шмідта в парадному мундирі, пов'язаного білою серветкою круг шиї, та й попростував до нього.

Генерал як стій притулив, куди трапилося, тарілочку з закускою, що була йому в руках, швиденько обтер губи та вуса серветкою та й радісно обійняв професора. Вони тричі перецілувалися. В генерала сльози на очах закрутилися. Гості поглядали на цю сцену.

— Блудний син!.. — пояснив генерал Шмідт своїм сусідам. — Був одбився од батьківського дому — та й повернувся... І мені аж здається, що оцей наш обід — не на честь жінчиних іменин, а на честь блудного сина, що знов завітав під рідну стріху... Панове! Тост за професорове здоров'я!

Одягні гості оточили Лаговського. А на ньому був старенький, поношений піджачок, бо Костянтин з Аполлоном не дали йому часу навіть роздумуватись, не то щоб передя-гатися, як були везли його.

Лаговському стало соромно. Він несвідомо затулив обличчя обома долоньми...

— Та я не вартий того! — проказав він... Далі, щоб замаскувати своє заклопотання, він жартівливо вимовив:

— От добре каже Кузьма Прутков: «Почутлива людина на льодову висульку скидається. Пригрій її — розтане!»

Всі засміялися. Лаговському через той жарт пощастило

одвернути од себе вселюдну увагу. Пішло знов закусювання, запивання... далі посідали обідати...

Подано іменинний традиційний пиріг...

Професорові дуже було хотілося притулитися за тим столом, де порозміщалися всі три молоді Шмідти, гувернантка та близькіші до Шмідтів люди. Тільки ж генеральша потягла його до того столу, де сиділа, на покуті, мовляв, вона сама — іменинниця — та «почесніші гості».

Він скорився й усадовився там, де йому було вказано. На його втіху, пані Шмідтова не посадила коло нього жодних дам, що їх він мав би розважати, ба навпаки, — примостила його, мов капризну даму, серед двох чоловіків, які, на її думку, могли б бути для нього цікаві.

Тільки ж нема де правди діти, сусіди тії були для нього мало інтересні, і він менше говорив з ними, ніж мовчки приглядавсь до них.

Бо ліворуч од професора сидів якийсь старий і глухий «почесний опікун» з відомства імператриці Марії — трохи чи не тайний совітник. Він скількись разів був запитав Лаговського, чи грає він у карти; кожного разу чув він відповідь: «ба ні, не граю», — тоді висловляв свій щирий жаль, та за п'ять хвилин забував оту професорову відмову й знов питавсь про те саме. Праворуч посадовлено було добродушного директора одного музею з дуже добрим російським аристократичним прізвищем. Лаговському здавна він був по знаку, як надто наївна людина, як тема для всяких анекдот: оповідали, що якось за вечірнім чаєм сказано було йому: «Сьогодні в нас святого Дем'яна», — то він аж сполошився і поспішно заявив: «Ой-ой-ой! Треба неодмінно поїхати зараз до Петра Андрійовича Дем'янова, щоб поздоровити його з іменинами!» Напросто Лаговського містився за столом грецький консул з прекрасною широкою чорною бородою й хитрими очима. Цей силувався бути для всіх любим, милим, увічливим і сіяв компліменти на всі боки, дамам особливо, хоч би вони сиділи й далеченько од нього. Консул отой сказав скількись гарних слів і на адресу Лаговського, кинув до нього пару турецьких фразок і, як почув од Лаговського так само дві-три фразки по-татарськи, сказані неохочим, кислим тоном, то розіллявся похвалами його «чудовій вимові» та й навмисне вихваляв його дуже голосно, щоб і інші чули. Та найбільшим дрібним бісиком розсипався й упадав той грек-дипломат перед старою Корзовою, що сиділа поруч нього, пишно вбрана, із свіжо пофарбованим рудим волоссям, з підмальованим обличчям. До Корзової надто часто вдавалася з усякими ввічливостями й сама господиня дому; та й, безперечно, Корзова за тим столом була

осередком спільної уваги.

Лаговський знав досі про Корзову тільки те, що ця розпусна баба любить держати коло себе молодих альфонсів і що вона — мати бассарабського віце-губернатора. Незабаром виявилося, що з неї ще вища птиця.

— Скажіть, пйофесойе, — манірно спиталася ота руда баба. — Вам, мабуть, дуже цікаво було поглянути в недільній газеті на свій пойтйет? Де ж таки! Побачити своє власне обличчя!

— Я своє обличчя бачу щоранку в дзеркалі, як зачісуюся, — спокійним, рівним, ніби зовсім не насмішкуватим то-

ном сказав Лаговський. — Бачу щодня і не додивляюся в ньому нічогісінько цікавого для себе.

— Господи! Ви мене не зйозуміли!.. — сюсюкала Корзо-ва. — Я хотіла була сказати, що й усі читачі так само повинні були бачити в газеті ваш пойтйет і читати надйуковане ваше ім'я... Та от й я сама дуже люблю, коли в газетах було згадується ім'я мого сина Олекси.

— Одтепер теє ім'я, Олекси Миколайовича, траплятиметься по газетах іще частіш, — пояснила Лаговському генеральша Шмідтова, що здалеченька дочула мову Корзової. — Олексу Миколайовича вчора викликано до Петербурга — на посаду товариша міністра внутрішніх справ або ще, може, й самого-таки міністра!..

Професорові одразу стало ясно, чого і генеральша, і грецький консул, й усі інші сусіди так надскокують коло Корзової. Він поглянув на генеральшу — і несвідомо відчув душею, що за оцей рік у його душі одбулася якась зміна. Торік отаке все надскокування й підлабузнювання до розпусної матері відомого бюрократа, безпринципового обрусителя та громадянського гнобителя, було б нелюбо вразило душу Лаговського, і, може б, викликало в ній цілу трагедію. А тепер він поставивсь до цього зовсім байдужно: все це здалося йому якимсь дріб'язком, не вартим уваги. Він почував, що, безперечно, він дуже любить генеральшу Шмідтову, та вже не ідеалізує її, а бере її, яка вона є, і без усяких душевних роздвоєнь вибачає їй усі її слабкі струни. Та вибачає він усенькі людські слабкості ще й усім тим дідам-сановникам, що сидять навкруги за столом; ба навіть вибачає й самій Корзовій її розпусту: що ж, коли господь таку їй натуру сотворив!

Ба ні! Таки навіть не «вибачає» і не «прощає», а попросту мало тим цікавиться... не спиня на тім своєї уваги...

Одіткнули шампанське. Поналивали всім у бокали.

Хтось сказав довгого тоста на честь іменинниці. Всі повставали із своїх місць, повиходили з-за столу та й потяглися

цілою юрбою цокатися бокалами з хазяйкою господи. Під-' вівсь і Андрій Іванович, підійшов до неї, щиро поцілував їй руку, а вона йому чоло та й повернувся на своє місце за стіл.

Навдивовижу йому стільця його за столом уже не було. Не було й тарілки й прибора. Він стояв ні в сих ні в тих. Коли це хтось іззаду поклав йому руки на плечі. Це був Костянтин:

— Я серед цієї метушні забрав і вашого стільця, і тарілку, й серветку та й переніс до нашого, «молодшого» столу... он туди оддалік... Трошки ми там потіснилися — і місце для вашого стільця знайшлося.

Професор охоче пішов за Костянтином. Його примостили за тим столом посеред Костянтина та Аполлона. Напроти його сидів Володимир та стара гувернантка Fraulein Er-nestine. Коло неї — якийсь невідомий для Лаговського молодик, польського типу, чорнявенький з закрученими вусе-нятами, фатуватий. А котрі ще іначі особи сиділи тут само трохи далі за тим «молодшим» столом, то на них можна було вже навіть і не вважати, бо за сильним людським гудінням, що заповнило залу, однаково їх несила було б чути, не було б спромоги і вдаватися до них.

Професор найпередше кивнув привітно головою до Володимира. Тому все ще було ніяково, і він, щоб не збільшувати ніяковості, спитався:

— Ну, що цікавого почули ви за тим столом, там у «дорослих»?

Прихильно осміхаючись до Володимира, Лаговський розказав йому ходячу анекдоту про музейського директора, що іменини Петра Андрійовича Дем'янова шукає в календарі на день пресвятого Даміана. Володимир щиро розсміявся і був надзвичайно вдячний Лаговському, що той сам допомагає йому поновити добрі відносини. Далі Костянтин з Аполлоном забалакали до Лаговського про німецьку оперу з Байрейта, що має незабаром приїхати до Москви з Німеччини та й виставить увесь цикл вагнерівських опер. їм обом, Костянтинові з братом, сильно хотілося ще наперед записатися до абонемента та бажалося, щоб і Лаговський записався. Він дуже радо згодився і прохав, щоб усі три їхні квитки були в театрі поруч. їхню жваву балачку перебила німкеня-гувернантка:

— Чи ви знаєте, Herr Professor? — вдалася вона. — Є така приміта, що сидіти за обідом поміж двома братами — то знак на щастя. Будете колись щасливі...

— Ще буду колись? — зажартував професор. — Fraulein Ernestine! Адже ж мені й зараз сидіти поміж цими двома бра-тами — то вже щастя... А тут, щоб довершити щастя, іще й третій брат сидить напроти нас... Чого ви, Fraulein Ernestine, так недовірливо

хитаєте головою?

Гувернантка зневажливо скривила губи, комічно ніби звисока обдивилась всіх трьох братів Шмідтів і ще зневажливіш вимовила:

— Ой, зазнала я на своїй шкурі того щастя!.. Адже вони, всі тройко, — мої вихованці, повиростали на моїх руках, то про них ви не в кого, а в мене розпитайте!.. Збавили вони мені віку!.. Отой, непосидючий найменший... (тут вона хоробро ткнула пальцем просто в Костянтинове обличчя) мучив мене своїми невпинними пустотами... Оцей, тихий середущий — ну, правда, він найкращий з-поміж трьох... От хіба що потайки він стругав цілий день якесь цурупалля та заскаблював і різав собі пальці; я йому тільки те й знала, що перев'язувати рани... Але отой, найстарший... отой злюка!., (вона зробила паузу і крізь окуляри дивилась на свого сусіду, Володимира, повернувши ввесь свій корпус до нього) раз у раз лупцював своїх братів та скуб їх. Вони верещали, а я їх розбороняла... а одного разу він мене саму за руку вкусив... Еге, мов цуцик!..

— Заткніться, Fraulein Ernestine, — порадив їй Володимир.

— Ні, ти — так заткнися! А я говоритиму! — накинулася на нього стара німкеня. — І яке ти маєш право казати мені таке слово «заткніться!»

Не можна було розібрати, чи вона справді гнівається, чи для жарту вдає розгнівану... З-поміж Шмідтів ніхто в усякому разі не брав її слів серйозно. Лаговський теж усміхавсь.

— Виходить, що ви їх погано виховали, — сказав він шуткуючи.

— Аби ви знали, то направду вони й не вихованці мої!.. Я їх навчала німецької мови, а виховати їх була несила...

— Бо щоб нас виховати, — іронічно докинув Володимир, — випадало б самій бути людиною, а не німецькою гиндич-кою... Або краще сказати: не бути естонською гиндичкою. Бо ви ж направду не німкеня, а попросту естонка з Ревеля... Чухонка...

І він аж надто фамільярно поплескав гувернантку по плечі. Тая швидким рухом стріпнула з свого плеча Володимирову руку:

— Не смій до мене доторкаться!.. Сам ти гиндик кацапський... Яка я тобі чухонка?!

Володимир зробив патетичне обличчя, стулив долоні як на молитву і з великим комізмом простяг їх до старої діви.

— Fraulein Ernestine! Mein Estisches und asthetisches Le-ben! Grollen sie nicht[45]... — мелодраматично проказав він!

— Ідіот! — визвірилася тая на нього. — Ach, das ist scheus-slich[46]!

— Ну, от бачите, Fraulein Ernestine, що з вас справді не німкеня, а чухонка, — діловито завважив Володимир. — Треба

було б сказати: scheusslich!.. а ви вимовляєте: scheis-slich[47]... Це ж непристойність виходить.

— Коли ти, Володимире, зараз не стулиш губу, то я встану з-за столу та й піду геть, а мамі твоїй скажу, що сидіти поруч таких непристойників, як ти, нема змоги...

Видко було, що цим разом стара дівуля вже не жартувала, а справді розсердилася. Її другий сусіда, той, що скидався на фертикуватого полячка, страшенно зацікавився подією.

— А що воно значить? Що воно значить оте німецьке слово? — проворненько спитав він у професора.

— Не знаю, якого слова вам треба... бо я не чув нічого, — холодно сказав той, — бо ми тим часом тут були вели свою приватну балачку з Костянтином...

Нахилившись ближче до Костянтина, він спитав:

— Хто він, оцей тип? Аж надто, признаюся, антипатичний.

— Зветься він Дембовський, — не дивлячись на Дембовського, тихенько сказав Костянтин. — Я його страшенно не люблю. Він, делікатно сказати, є «паж» Корзової, а неделікатно можна б його нарікти ще й по-інакшому... Він припхався сюди вкупі з Корзовою, вона його скрізь за собою возить, і отож мама навіть доручила мені, щоб я був з ним дуже ввічливий... Феліксе Ромуальдовичу! — вже голосно вдався Костянтин до Дембовського. — Чом у вас ані в чарках, ані в бокалі нічого немає? От я вам наллю старого хересу... Ви ж любите?

Цеє кажучи, Костянтин уточив Дембовському повну склянку міцного вина. Той з розгону її випив — Костянтин похіпливо налляв йому ще одну склянку.

По душі Лаговського перебігло на хвилину якесь прикре почуття проти Костянтина. Та зараз воно його й покинуло. «Що ж! Це все по-людському!» — подумав він про юного Шмідта. І рівночасно з тим він потроху почав розуміти, уже виразніш, що він більш не ідеалізує нікого з-поміж Шмідтів, а любить їх таких, які вони є, не заплющуючи на них очей.

Тим часом тости за столом чергувались один за одним. Далі настала перерва. Обід підходив далі-далі до кінця. І от, несподівано для всіх, голосно забряжчав чаркою по бокалі молоденький Дембовський. Всі очі з усіх столів звернулися на нього.

— Шановне панство! — сп'яна промовив він. — Багацько тут чулось тостів... та говорили самісінькі чоловіки. А дами — мовчали. Прислів'я каже: «Слово — срібло, мовчання — золото». Отже дами — то й буде золото. Піднімаю тост за оте мовчуще золото. Випиймо за дам!

І Дембовський, з бокалом у руці, попрямував у той бік, де за

столом знаходилась генеральша Шмідтова, пані Корзова
 та деякі інші дами. Корзовій він дуже довго цілував руку, висловлюючи всякі добрі побажання. Далі цокався й з панами, а надто з тими, котрі значніші.

— Що ви скажете про оцей тост? — іронічно питав Володимир у Лаговського, все ще трохи вовкуватим тоном.

— Скажу, що пан Дембовський проминув дуже добру нагоду помовчати.

Володимирові цей жарт дуже припав до сподоби. Він розвеселився.

— Так! Але про саму промову, про її силуваний зміст — що ви скажете?

— Скажу: слово — срібло, мовчання — золото, а мовчання пана Дембовського — золото в квадраті, — осміхався професор. Володимирові стало ще веселіш. Всяка вовкува-тість проти Лаговського у нього відпала.

— В вас і жарти з математичного поля! — завважив він не без утіхи. — А чи ви знаєте? Адже ж і я зробився тепер математиком. Я покинув юриспруденцію, я знов студент університету, та вже на факультеті математичнім. Мабуть, доведеться і в вас працювати, на ваших практичних заняттях.

Лаговському це була новинка. Він страшенно зацікавився справою, заходивсь розпитувати Володимира, — коли це раптом коло нього виросла постать Дембовського, з бокалом у руці. Дембовський енергійно, навіть аж ніби грізно вимахував своїм бокалом.

— За дам!! — гукнув він до професора.

— Кому?! І за що?! — ніби злякавсь Лаговський і навіть затулився ліктем і долонею, як щитом.

Володимир розлігся сміхом.

— Ні, нічого ви не «задасте» Андрієві Йвановичеві! — вдавсь він до Дембовського. — Я свого професора оборону!

Дембовському обличчя зробилося якесь дурне-предурне.

— Та ні, професоре! Я й не сказав, що вам задам, а виголосив тоста «за дам», за прекрасний пол, — ще й виправдувався він. — Випиймо!

— Спасибі, — сухо сказав Лаговський... — Он, уже час із-за столу вставати, а не тости пити. Чуєте? За тим-от далеким столом гуркотять стільцями...

Справді, всі повставали. Обід одійшов. Гості порозходилися по покоях. Хто — пішов до вітальні, хто — до курильної кімнати, хто — засів грати в карти. Володимир узяв Лаговського під руку і, не давши його братам, потяг до себе в свою кімнату. Там вони

посідали двох. Більше нікого там не було.

III

— Чом ви не захотіли навіть цокнутися з тим пришелепуватим Дембовським? — спитав Володимир, аби почати розмову. — А Дембовському так сильно бажалося виступити перед вами в ролі середньовікового дамського лицаря!

Лаговський був радий, що Володимир не мовчить, а сам зачинає балачку. Він осміхнувсь.

— Та бачите, — сказав він, — мені не було охоти скидатися на Діккенсового конюха з Піквікського клубу. Пам'ятаєте, може: як один із слуг на кухонному бенкеті був проголосив тост за дам, то конюх підвівся та й, дуже ввічливо й галантно розкланюючись перед компанією, сердечно дякував за цей тост, ніби стосувався він спеціально до нього...

Володимир допитливо подивився на Лаговського — і мовчав. Той зрозумів, що Володимир не дуже йому повірив.

— А втім, може, я вам і не щиру правду кажу... Може, попросту мені той Дембовський — огидний.

На ці професорові слова Володимир знов помовчав, але вже не через те, що не вірив. Потім набравсь відваги та й сказав:

— Мені Дембовський, мабуть, іще огидніший, ніж вам... Мені справді тепер бридко руку йому подавати. І не тільки тепер... а ще з того часу, як я був у вас і як у нас з вами зчинилася історія через того альфонса.

— Володимире! Покиньте навіть згадувати про це!

— Ба ні! Вже коли почав, то докажу... Я вам признаюся, що я вас був ненавидів увесь час, відколи ми посварилися, але ще гірше зненавидів отого проститутника... Та я приневолений піддержувати з ним добрі відносини, бо Корзова наша давня знайома, і мама шанує її дуже... А вже ж ми європейці... ми маємо додержуватись усіх зовнішніх форм увічливості і не раз мусимо навіть переламувати свої безпосередні почуття. Це ж тільки азіати можуть через кожну дрібницю одразу хапатися за кинджали та гукати: «Ухадьг проч!! Разіть буду!!!» Але перед вами я безмірно винен і не знаю, що був би дав, аби моєї провини перед вами наче й не було...

Професор переслухав Володимира дуже уважно. Він у душі абсолютно не поділяв Володимирової думки, ніби відносини сім'ї Шмідтів до Корзової та до її «пажа» — це мав би бути справжній «європеїзм». Та разом з тим мова Володимирова уже не вражала його й не дратувала, як бувало колись. Йому було до того наче й байдуже. «Нехай вірить у те, в що вірить!» — подумав він і, замість сперечатися, поклав руку на Володимирове плече та й сказав дуже м'яким тоном:

— І що вам за охота балакати на цю тему? їй-богу, ані Дембовський, ані Корзова не варті тієї уваги, яку ми з вами їм присвячуємо!.. Краще розкажіть мені, яким способом ви зважилися покинути свою юридичну спеціальність... ви ж готувалися були вже й до професури!., і чому перейшли на математику?

Володимир дуже охоче почав казати про свій новий напрямок. Професор з неменшою охотою слухав його. Отак вони балакали більш над годину. Ніхто до їхньої кімнати не заходив. Аж нарешті Лаговський сам схопився:

— Чи чуєте? Чогось дуже тихо у вас у залі стало... Мабуть, чи не порозходилися всі гості?

Вони разом пішли до гостей. Справді, здебільша всі, хто був на обіді, уже пороз'їздилися. Тільки дехто з тих, що були позасідали за зеленими столиками, ще гуляли в карти й на нікого не вважали. В горішньому передпокої, на лавровій площадці недалеко од спуску по сходах до роздягальні генеральша Шмідтова саме тоді, як професор з Володимиром надійшли, була прощалася з Корзовою. Тут-таки, коло мами, стояв наймолодший Шмідт Костянтин, а коло Корзової — її «паж» Дембовський, тримаючи в руці дамського ридикюля.

— Ну, дуже вдячна вам, що не позабулися про мої іменини! — проказувала генеральша Шмідтова до міністро-вої матері. — Пам'ятайте, що наші soirees fixes[1] — кожної першої неділі в початку місяця... І ви, Феліксе Ромуальдовичу, не цурайтеся нас, — звернулася вона до Дембов-ського, подаючи йому руку на прощання. Він тую руку поцілував.

Попрощався з Корзовою та Дембовським і Володимир, і Костянтин, і Лаговський. Володимир, як брав руку Корзової, підніс до губів. Костянтин тільки потиснув їй руку — не поцілував.

Корзова із своїм «пажем» спустилася вниз по сходах до роздягальні, а тоді генеральша невдоволеним тоном удалася до молодшого сина:

— Ти мусиш Марії Михайлівні цілувати руку!.. Бо диви: Володимир — старший за тебе, а цілує... Ну, а з тебе ще мало не хлопчик, та ти їй фамільярно стискаєш руку, наче своєму однолітковi товаришеві!

— Але ж, мамо! — виправдувавсь Костянтин. — Я ж досі раз у раз, відколи себе затямлю, здоровкався з Корзовою просто за руку!.. Яким же способом я тепер ні сіло ні впало взяв би та й цмокнув її?!

— Ну, то ти от що вчини, — порадила мати. — Уже надходять різдвяні святки й Новий рік. Ти зробиш візиту до Корзової,

привітаєш її з Новим роком і тоді й поцілуєш їй руку... А далі вже ясно, що цілуватимеш раз у раз.

Професор мовчки слухав оцю сцену. «Звичайна людська щоденщина! — байдужно подумав він. — Ну, що ж! Нехай люди сами собі плетуть усякі кайдани з увічливостей, куртуазій, декорумів та умовних дрібниць, коли їм це так до вподоби!». Тільки ж, байдужно це думаючи, він почував, що сім'я Шмідтів не стає через те не такою любою для нього.

З Володимиром та Костянтином Лаговський увійшов до хати Аполлонової. Там сиділа стара гувернантка і розклада-ла на картах безконечний пасьянс. Аполлон слідкував за рухами її рук.

— Скажи, Аполлоне, яка твоя сьогоднішня думка про високошановну madame-madame Korzoff? — лукаво спитавсь у брата Костянтин. — Правда, вона сьогодні була така принадна і чарівлива, як ніколи?.. Льореляй, та й годі!..

— Мені, як я дививсь на неї, — сказав, стискуючи губи, Аполлон, — усе пригадувалася фабрична «частушка» з-по-під Москви:

А четверта баба рыжа,
Привезена из Парижа Моду показать!
Моду показать!..
Фу! какая.....—

і тут Аполлон спинивсь, бо кінець пісні був не надто салоновий.

Регіт залунав по цілій хаті. Навіть бонтонна німкеня-гувернантка весело запищала і вдарила Аполлона картами по голові.

— Так?.. Ну, то от мені од мами «височайший» наказ: з Нового року я маю оту «бабу рижу» в рученьку лобизати, — комічно поскаржився Костянтин. — І доведеться!.. Бо що вдієш проти невідступного маминого напосідання! Скачи, враже, як пан каже!.. Іще добре, що не звеліла мені з Нового року цілувати Дембовського в потилицю...

Знов усі засміялися. Лаговський слухав той сміх і несвідомо з себе дивувався: чому оця безмежно цинічна балачка вже його не дратує. Він підійшов ближче до Аполлона і розкинувсь на фотелі-гойдалці коло нього, мовчки слухаючи дальшу розмову.

— А мене ніхто не приневолить ані візити робити, ані руку комусь цілувати, — спокійно завважив Аполлон своєму наймолодшому братові. — Це тільки тебе, жевжика, можна запрягти в візитерство... а з мене людина робоча, мені нема коли турбуватися Дембовським та цілуваннями рук у старих пань... Сама мама не схоче одтягти мене од університетської праці... не дасть мені прогаювати мої студентські роки...

Це була правда. Аполлон багацько працював по гістології... його важко було одірвати од мікроскопа, і генеральша Шмідтова дуже цінувала тую студентську працьовитість свого сина.

Ще й давніш Лаговському раз у раз, мабуть, чи не більш, од усіх братів був подобавсь Аполлон. Лаговський і тепер аж спочивав душею, слухаючи його рівний, спокійний голос, його небажання рахуватися з Корзовою. «В Аполлоні немає тривіальності, мабуть, ані гич!» — подумав він, і йому стало аж надто любо.

Зайшла розмова про сподівані гастролі вагнерівського театру з Німеччини, про музику часів передвагнерівських і післявагнерівських і таке інше — словом, на тему, яка для всіх трьох братів була однаковісінько цікава. Володимир завважив був, що для англійців, десь певне, ніякі «вагнерів-ські» питання не існують, бо це нація тупенька для всякої музики, розуміє хіба музику зовсім примітивну.

— І однак не в кого, як у англійця Шафтсбері, ми стрічаємо таку оцінку для музики, яку рідко хто інщий був складав, — обізвавсь професор. — Шафтсбері каже: «Mus-ical harmony speaks us more, than the most excellent painting or the most entertaining book» — «Музична гармонія нам говорить більше, ніж найдобірніша картина або найцікавіша книжка».

Це стало приводом для того, щоб розмова перейшла на ті питання, якими за останніх часів найбільше був цікавивсь Андрій Іванович. Розмова йшла довго, нарешті професор стомивсь і вщух.

— Чого ж ви раптом замовкли? — спитав Костянтин.

— Втомлений дуже, — щиро признавсь Лаговський. — Адже ж я дуже давно на людях не був, отже ж сьогодні побував у людському гурті аж надто довго...

Помовчали й усі.

Тим часом гувернантка Fraulein Ernestine увесь час була розкладала пасьянси та ворожила собі картами, не плутаю-чися до «неінтересної», «філософської» розмови своїх колишніх вихованців. Тепер вона вдалася до Аполлона та й до всіх:

— Давайте погуляймо в карти!..

— Добре, Ernestinchen, — сказав своїм гармонійним, рівним голосом Аполлон. — І ви, Андрію Йвановичу, чи не заграєте разом з нами?.. Це й буде вам спочинок після теосо-фій та філософій. От хоч би погуляймо в «віриш чи не віриш?»

— Я не граю, — сказав професор. — За моїх студентських часів карти в студентових руках вважалися за щось аномальне. Думалося, що коли студент не вміє вбити свій вільний час чим іншим, як картами, то тим він дає для своєї інтелектуальності дуже сумне testimonium paupertatis[1].

Аполлону ці слова дуже не припали до вподоби, і він з невкритою холодністю сказав:

— Я не можу з вами згодитися. Коли я цілий тиждень пильно працюю, не відходжу од мікроскопа, читаю, обчисляю, то, очевидячки, маю я так само право розвіятися раз на тиждень чим хочу... тим, що мені дозволяє розвіятися найлегше... Роздавайте карти, Fraulein Ernestine! В «віриш чи не віриш!» Хто виграє, тому од усіх платиться по п'ять копійок.

— Я не хотів нічого прикрого сказати, — поспішивсь виправдатися Лаговський. — Звісне діло, розважати сміє кожен себе так, як сам схоче... Я ж тільки про себе кажу, що не вмію грати в карти...

І він лагідно подивився на Аполлона. Той заспокоївсь.

Лаговський почав глядіти, як усі три брати Шмідти засіли за карти разом з гувернанткою. Він, направду, зміг би дуже багацько сказати проти Аполлонових уваг; та чомусь і тут, як уже не один раз сьогодні, не було жодної охоти сперечатися. «Ну господи! Нехай розважає себе й картами, коли це йому любо! Мені ж яке діло! — обонятно подумав він та й зараз упіймав себе на тій обонятності. — Невже я так мало тепер люблю Шмідтів, що мені до їхніх уподобань навіть байдужісінько?!» — поставив він собі питання і, півлежачи в фотелі-гойдалці, окинув очима групу грачів, одного по однім. Ба ні!

Всі вони — дорогі для нього люди: і Костянтин, і Аполлон, ба навіть і Володимир, його покривдитель...

Але рівночасно йому здавалося, ніби він не тут близенько в Аполлоновій кімнаті сидить, а перебуває десь далеко, на височенній дзвініці чи на башті або й на обсерваторії. Над ними просторе й безкрає голубе небо; навкруг звідусіль — широкий-широкий обрій; отже ж ген-ген унизу на землі порозкидалися безчисленні краєвиди, річки, ліси, лани, села, хутори; і все те з далечіні виглядає мініатюрними малюночками, а люди, що снуються-комашніють внизу по землі, то дрібненькі, малопомітні крапочки. І отож одна купка тих малесеньких живих крапочок — то і єсть оцей гурток з чотирьох грачів, що сидять у цій кімнатці та й переворушують карти та тішаться тим. Професор із своєї височенної обсерваторії знає, що ті мікроскопічні крапочки-комашинки — дорогії йому люди; та він здалека не може розібрати ані їхніх облич, ані їхніх слів, ані їхніх рухів... Він любить їх, оті дорогії крапочки, що десь там ледве мріють; тільки ж усе, що в їхньому мікроскопічному гурточкові оце тепер чиниться, все од нього зараз надто далеке, щоб могло як слід спиняти на собі його надземну увагу.

• І Лаговському захотілося вернутись до себе додому. Він

підвівсь і сердечно попрощавсь із Шмідтами, по-батьків-ському цілуючи Костянтина і Аполлона в голову, як це звичайно бувало ще в Туапсе.

— Та ви ж не забувайте нас, заходьте частіш, не сидіть самотою! — наказували йому.

— Заходитиму, заходитиму! — приязно одповідав він.

За двадцять хвилин професор був удома.

Він у пітьмі одімкнув двері своєї підземної квартирки, в потімках роздягсь, повісив шубу на кілочок і, вступивши до свого бібліотечного кабінету, тернув сірника, щоб засвітити лампу. Світло блимнуло, та й раптом з усіх чотирьох стін привітно заблищали книжки, густо порозставлювані на полицях. Професор засвітив сірником лампу та й довго-довго дивився на свою книгозбірню, на посохлі квітки, пришпилені до полиць, на свій кабінетний стіл з розгорнутими рукописами.

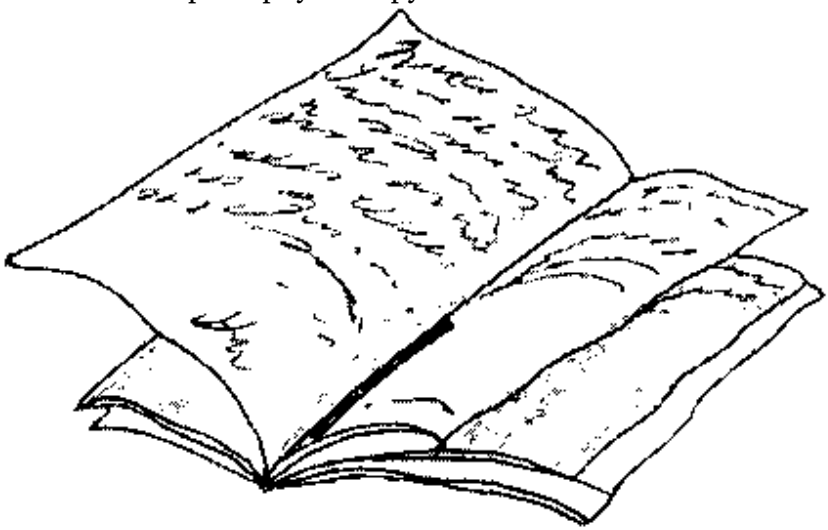

Йому аж солодко було серед свого царства, що радісно вітало поворот свого пана додому.

«Гарно тут у мене... в цій безлюдній самотині... в цій непорушній тиші...» — подумав Лаговський і сів на свою середньовікову фотелю. Очі його майнули по фотографічній групі, що висіла серед китиці сухих криптомерій та кавказьких дрібних троянд. Обличчя молодих Шмідтів визирали з фотографії.

Лаговський чувся щасливим, спокійно щасливим. Всі враження з сьогоднішньої днини поволі перебігали в його пам’яті. Йому нема чого більше тужити за сім’єю Шмідтів; він, саме тоді як схоче, до них і піде, бо вже одпала тая заборона, яку він сам на себе наклав був. Він їх любить і любитиме... З них гарні люди...

«Але вони не ідеальні!» — рельєфно заналізував професор те, що думалося йому далі й далі і що, правда несвідомо, вже було й

надходило йому в голову сьогодні не раз... і надходило в голову саме ж отоді, як він гостював сьогодні в Шмідтів. Бо згадав він Корзову й Дембовського... згадав надмірну увічливість Шмідтів до тих людей. Згадав ще й карти, що до них позасідали колишні ідеальні, надземні його Шмідти.

«Та ще, мабуть, чимало й інших отаких дрібниць доведеться далі в них спостерегти, — подумав Лаговський. — Давніш я навмисне заплющував очі, щоб нічого такого не добачати. А тепер дивлюся супокійно... аналізую... не роблю з них ідеала... — і чую, що їх люблю й таких, які вони є. Це не янголи, не духи з поетичної феєрії, а звичайні люди... люди, з м'ясом, із кістками...»

Він аж здивувався, як зважився зовсім виразно сказати собі це.

«То, може, я їх справді й не люблю?! — знов спитав себе він. — Може, я до них прохолов?! Ба ні! Я ж чуюся щасливим, скоро за них згадаю!.. Я їх дійсно люблю!

Гаразд... Тільки ж звідки взялася в мене оця аналіза, оця критичність?.. Ех, мабуть, чи не постарівсь я душею за цей рік!.. Передчасно постарівсь... зачерствів... зашкарубів...»

Лаговський, задуманий, підвівся з фотелі і скількись разів перейшов по хаті. Очі його якось спинилися на полиці, де стояла товста книга в шкуратяній оправі. На спинці оправи вибито було золотий хрест та напис під хрестом: «Біблія».

Професор машинально простяг руку по Біблію.

«Поворожу хіба, отак як робили наші наївні діди-праді-ди, — подумав він. — Розгорну Біблію навмання та й прочитаю, що вона скаже про мій теперішній настрій».

Він мав сподівання, чи не розгорнеться часом премудрість Ісуса, сина Сірахова або Еклезіаст, словом щось аскетичне. На превелике його розчарування, Біблія розтулилася на апостолі Павлі, на першому посланні до коринтян. Без великої надії вичитати з новозавітного письменника щось цікаве для себе, Лаговський, одначе, зачав побіжно читати. Це був розділ XIII-й. Незабаром він дуже заінтересувавсь, бо знайшов от що:

«Любов довготерпелива й вибачлива. Любов не знає заздрості. Любов не має погорди й пихи...»

Вже й ці слова більше-менше підходили до душевного його настрою. А далі він вичитав іще цікавішу річ:

«Як був я дитиною, то балакав по-дитячому, думав по-дитячому, міркував по-дитячому. А як зробився дорослою людиною, то все дитяче поодкидав...»

— Так виходить, либонь, що я ані передчасно ізстарівсь, ані розлюбив Шмідтів, а попросту виріс теперечки з дитини на дорослу людину, — осміхнувся професор, ставлячи Біблію знов на

полицю.

Було вже пізненько, і він ліг спати.

Почалися для Андрія Івановича наново щасливі дні, тільки ж зовсім не такі, які були в Туапсе. Там почувалося щастя яскраве, блискуче, підкреслене, а тут — спокійненьке, приховане, навіть з чималою дозою меланхолії.

Сам Лаговський дуже добре розпізнавав тую одміну. «В Туапсе була розкішна весна й палюче літо моєї приязні до Шмідтів, — думалося йому, — а тепер іде для наших відносин гарна, погожа осінь. Бо отак вбсени й сонце світить любо, і небо синє, і дерева ще вбрані листям, і пташки щебечуть, і люди поспішають нагулятися на чистому повітрі і радіють: «Ох, яка ж гарна погода!» — та рівночасно кожна душа знає й чує, що не стало літнього тепла і що навіть от-от може настати й холоднеча, мороз і сніг».

Тільки ж до зимової холоднечі в відносинах Лаговського і Шмідтів було ще дуже далеко.

Щонеділі або — це бувало рідше — що двох неділь професор ходив до Шмідтів на празниковий обід і перебував у тій сім'ї аж до пізньої ночі, то сидячи в кімнаті у Володимира, то у Аполлона з Костянтином, чи там з гостями старих Шмідтів. Про яку-небудь свою власну душевну журбу й смуток, коли таке на нього находило, він нікому з сім'ї не оповідав ніколи, бо вже з гіркого досвіду знав, що «смутний» — те саме, що й «докучний». Навпаки, він, буваючи у Шмідтів, силувався жити інтересами самих Шмідтів. З Володимиром у нього йшли довгі розмови на математичні теми; професорові дуже любо було бачити, що той жваво зацікавився математикою; і він думав навіть, що як закінчить Володимир університетський курс, то не завадило б приділити його до кафедри. З молодшими Шмідтами тем для розмов бувала, звичайно, велика сила. Щоправда, не раз серед жвавої балачки виринала в професоровій підсвідомості аскетична думка: «Суєта сует і все суєта!» Він не раз бачив, що в «поетичнім» Костянтині є чималенько й фатуватості, й фразистості, що в «об'єктивнім» Аполлоні багацько є звичайнісінької егоїстичної байдужності до людей; та все те його не вражало. І кожного разу, як повертався Ла-говський од Шмідтів додому, до своєї келії, тихомирне щасливе почуття шептало йому: «Вони тебе люблять! Життя свого за тебе, звичайно, не покладуть, тільки ж тебе люблять безперечно».

І Лаговському бувало гарно на душі. Він цілий тиждень щиро працював у своїй самотині, а в неділю знов ішов до Шмідтів, як до своєї рідної сім'ї, не до чужої.

V

Кінчавсь великий піст, сезон концертів. Якось Лаговському захотілося піти на концерт стародавніх музичних інструментів, щоб перенестися хоч трохи в обстанову XV — XVI віків. Враження були чудові. Професор, весь захоплений концертом, уважно сидів на своєму місці, не дивлячись ані вправоруч, ані вліворуч, та й допіру в антракті побачив, що коло нього недалечко сидить його туапсинська знайома, художниця Петрова.

Зав'язалася балачка про враження од концерту, пішла відповідна обміна думками. Потім професор спитав у Петрової, чи не гадає вона поїхати на Великдень до Туапсе, до своєї «вілли».

— Ні, там у мене цілу зиму живе безробітний учитель, із сім'єю. Не хочеться його турбувати. Вже аж на літо по'іду.

— А! Це той учитель, що був постраждав через Шмідтів? — несподівано зацікавився Лаговський. — Що то за історія, Ганно Володимирівно?.. Можете бути певні, що тепер я вже дослухаю її, а не втечу од вас, — додав він жартівливо.

Художниця розказала, як вийшло діло. Генерал Шмідт поскаржився на вчителя куратореві, а куратор доручив окружному інспекторові зробити вчителеві гостру нагану. Інспектор побачив учителя, вже як у того всі діти лежали слабі на малярію. Знервований педагог, забувши всяку пошану до начальства, говорив з інспектором в сильно підвищеному тоні; інспектор аж обурився на таку «нахабність»: слово за словом — і результат стався такий, що вчителя звільнено з посади «по третьому пункту», себто прогнано без «прохання», та й дано наказ по цілій Кавказькій окрузі, щоб його ніде не брали на службу. Із своїм «вовчим білетом» бідолаха вже другий рік ніяк не може знайти не то що педагогічної, ба й жодної державної посади, а живе з чого трапиться. Це вже другу зиму художниця пускає його з сім'єю задурно до своєї туапсинської хатини, нехай живуть до літа. Часто вони голодують. Найменша дитина померла.

— Що-що, а за це Шмідти одповідатимуть на тому світі! — доказала Петрова. — Я дуже рада за вас, що ви з ними розійшлися.

— Я з ними знов помирився, Ганно Володимирівно, — тихенько сказав Лаговський. — Та й дуже їх люблю.

— Ет! — ніби розсердилася художниця. — То була б я нічого вам не розповідала!.. Тепер у вас буде на душі деякий ворожий осадок проти мене! Знаю ж я вашу вдачу: ви, як кого любите, то ідеалізуєте без краю, а нелюбу правду вважаєте за поклеп!..

— Ба ні, Ганно Володимирівно! Навпаки, я ще й дуже радий, що почув од вас оцю історію. Бо тепер, коли я люблю людей, то я бажаю любити їх справжніх, а не тих, що вимріяла моя фантазія.

— Ого! Це вже в вас якась нова філософія, не тая, що була

давніш!.. А не секрет довідатися, яким способом набралися ви отаких поглядів?..

— Дуже просто. Хто шукає приятелів бездоганних, той ніяких не має, бо наших друзів наділяє нам випадок, а не наш вибір. На землі є людей щось дві тисячі мільйонів — чи так? А чи ви помічали, що кожен із нас знає з тих мільярдів тільки дрібну-дрібненьку пригорщу людей? А в гості захо-джає він хіба до чотирьох-п'ятьох сімей, а тісніші відносини має менше ніж із десяткою людей... та й то не з тими десятьма людьми, яких сам собі дібрав, ба з тими, яких послав йому випадок. Здобути нових приятелів — це ж не од нас залежить, а од ірраціональних обставин. Ви іноді навіть можете зовсім добре відати про когось, що він підходив би вам до мислі, ви можете навіть бути формально знайомим з тією людиною, та не заприятелюєте з нею! Не заприятелюєте — бо не можна ж отак простесенько підійти до когось та й ска-зати: «А давайте будьмо приятелями!» Та коли б і сказали так, то нічого з того не вийшло б. Приязнь, пам'ятайте, приходить незалежно од нас... Через те, коли в вас уже зав'язалася приязнь із людьми, дорожіть ними! Дорожіть ними — вибачайте їм. А вибачати — не так і важко: треба тільки кожному доміркуватися, що він не є такий гарний і ідеальний, який сам собі здається, а інші люди — не такі погані, як йому здаються... Зрозумійте цю немудру істину — то й буде лад... Та ви, здається, мене вже й не слухаєте? Бо чогось задумалися.

Петрова справді була замислилася. Тепер вона звільна сказала:

— Ба ні, я вас уважно слухаю. Та тільки не можу зрозуміти, що таке ви знайшли в тих Шмідтах. Чому не хто інший, а саме ота найтривіальніша сім'я змогла вас так сильно заполонити, що ви ладні все їй прощати?

— Ох, Ганно Володимирівно! Хіба можна когось питати, за що він любить другого? Любить — та й годі!

Се — тому, що ти єсть ти,

Се — тому, що я єсть я — от і вся причина!

— Любити й прощати навіть тоді, коли бачите, що люди чинять одну мерзоту?! Навмисне довідуватися про тую мерзоту... отак, як ви сьогодні вчинили... та й потім казати: «Тепер я тих людей ще більше люблю»! Та як же це зветься?!

— Але ж пам'ятайте, що я цю сім'ю маю за свою рідну!.. Зрозумійте, що Шмідтова сім'я — це для мене рідний батько, рідна мати й рідні брати! Коли в сім'ї батько зробить щось недобре, діти не розлюблять його, а хіба силуватимуться загладити його провину...

— Ні, простіть, Андрію Івановичу, але тепер я вас не в силі

зрозуміти! Позаторік ви ідеалізували були Шмідтів, ви справді нездатні були добачити в них щось погане, ви вірили, що вони найкращі люди на світі, — і тоді для мене було зовсім ясно, чому ви силуєтеся вважати чужую вам сім'ю за рідну. Це було по-дитячому, але в тім була своя добра логіка:

«Люблю тих, кого маю за найкращих людей». Ну, а тепер ви вже сами знаете, що таке тії Шмідти! Та ви навіть були од-звичаїлися од них за цілий рік! Вони були перестали являтися для вас «рідною сім'єю»!.. І знову після того взяти на себе чуже ярмо!.. Робити з чужих, антипатичних людей знов «рідну» сім'ю!.. Загладжувати їхні провини, мов справжній рідний син!.. Ой, це в мою голову не влізає. Хоч би й який вузький був наш світ, та все ж він не тільки, що в вікні. Могли б колись знайтися для вашої безмежної любові кращі люди, ніж Шмідти!.. До того ж ви напевне й самі добре знаєте, що Шмідти зі свого боку зовсім не захотять вважати і вас за свого рідного сина та морально одповідати за ваші вчинки. То як же ви можете терпіти таку нерівність між вами та ними?!

— Я їх люблю, — коротко одказав Лаговський.

— Бачу і жалію! — обурилася художниця.

Антракт скінчився і не дав їм довести розмову до краю. Професор слухав концерт уже не так уважно. Деякі худож-ничині слова таки запали йому в душу та й трошки гризли її. Та по концерті він уже більше не побачив Петрової і не довелося поновити розмову.

Він прийшов додому та й першим ділом подивився, скільки в нього є грошей. Було триста карбованців.

Лаговський одклав для себе сто карбованців, а двісті всунув до конверта, щоб Федір одіслав узавтра в Туапсе на ім'я того бідолашного вчителя. До посилки своєї він дописав: «Ці гроші шле невідома вам особа, що про неї ви ніколи не дізнаєтеся». Далі начеркав чималенького листа до кавказького куратора, дуже прохаючи його дати якусь посаду одстав-леному туапсинському вчителеві.

Зробивши це, Лаговський трохи заспокоївсь. Із душі звалився якийсь тягар. Йому було легко не за себе, а за генерала Шмідта, і він був радий, що виконав супроти нього свою синовню повинність.

На столі лежав якийсь нерозпечатаний лист з поштовим штемпелем «Конотоп» і з препогано надряпаною адресою. Професор знав, що це пише одна його ніби родичка з Чернігівщини, якої він ніколи і в вічі не бачив. Вона вже була вдавалася до професора один раз, була писала йому, що вона доводиться якоюсь троюрідною небогою покійному його батькові,

та й прохала виклопотати стипендії для двох її дітей у Москві. Все те, що вона прохала, Лаговський був вчинив, і оце тепер вона посилала йому свою подяку.

Недбалим поглядом читав Андрій Іванович її раболіп-новдячну писульку, аж ось як стій стрепенувсь. Родичка писала: «Моїй ятрівці трапилося недавнечко побувати в Громополі. Вона там бачила вашу маму. Мама казала їй, що од вас дуже давно не має жодної звістки, ба вона навіть і не знає, де ви. Довідавшися, що ви в Москві, вона сказала: «Перешліть йому моє материнське благословення і спитайте, чи не навідався б він колись додому, бо я вже сильно постарілася. Хто його зна, чи довго ще доведеться жити?»

У Лаговського сперло дух, закрутилося в очах. Він сів за стіл, спершу затулив обличчя долоньми, потім схилив голову й притулився лобом до стола.

«Додому»... «мати»... «материне благословення»... що це за невідомі йому слова?!

У нього є мати, є своя рідна хата — і він зміг про те забутися!.. вкрай забутися!., наче їх ніколи на світі не було!..

Буде тому сім год, як він покинув матір. Попереду вона часом іще йому згадувалася, та й то кожен раз з великою антипатією. А за останніх літ він анітрохи її не пам'ятав. Він жив самітником, - він прихилявся душею до чужих людей, він запобігав мізерних одробинок од їхньої душевної ласки, він мучився, як губив тую дрібненьку ласку... а тільки за рідну матір, що його благословляє, у нього ніколи згадки не було. Навіть згадки! З пам'яті хтось її наче зовсім викреслив і затер!

Як це могло статися?! І за що він од неї одкинувсь?!

Заходивсь професор пригадувати. Спомини про Громо-піль один за одним виникали в його голові. Та тільки дві провини зміг він пригадати за мамою. Одно — що мати дуже дорожила ласкою місцевих громопільських «аристократів», якоїсь там суддіїхи; друге — що вона, сама трохи чи не старчиха, позичила гроші за великий відсоток колишній його няньці. Він тоді не мав сили простити оце своїй рідній матері та й зрікся її.

Але ж тут у Москві що він чинить? Приглядається до сім'ї parvenu генерала Шмідта, де всі аж плазують перед розпусною «бабою рижою», Корзовою тою, і навіть перед її альфонсом Дембовським, — та й недобачає в тому жодної непростимої гидоти... бо «це по-людському», мовляв!.. Довідується про ганебну нелюдську історію з туапсинсь-ким учителем, та й докірливого слова не знаходить для Шмідтів: попросту силується якось залагодити тую «прикрість», та ще так, щоб і Шмідти, борони боже, не знали, не відали!.. В молодих Шмідтах виправдує чисто

все, знаходить лагідне слово великого всепрощення навіть для безсоромної, цинічної безпринциповості у Володимира... Бо це, каже, моя «рідна» сім'я, «рідні» батько-мати, «рідні» брати!

А от для справжньої рідної неньки, що в неї всенька провина — її темнота, несвідомість та неосвіта, диви — не знайшлося в нього ніяких синовніх почуттів!.. Для неї не знайшлося в нього прощення й вибачливості!.. Він її попросту забув, та й край!..

Яким способом це могло статися?!

Яким способом!.. Досить того факту, що це — сталося...

Лаговський встав із-за столу, перейшов два рази по хаті...

— Узавтра я їду до Громополя! — поклав він.

VI

І поїхав. Покинув холодну Москву.

Надвечір другого дня він уже переїздив Києвом і побачив, що там уже весна. А через ніч він опинився на південній Україні і під'їздив до рідного Громополя.

Була більше-менше обідня пора. Сонце гріло, аж смалило. Радісна дітвора бігала боса. На деяких деревах видко було вже листячко... молодесеньке, маленьке, смолисто-липу-че... Цвів рожево аґрус... Цвів жовто дерен, кизил отой... Пташки весело цвірінькали, втішно щебетали.

Професор висадився з вагона та й сів на жида-візника. До Громополя од вокзалу було десять верств. Він їхав битим шляхом, де з обох боків зеленілися-рунилися молоді пари, і жадібними грудьми вдихав в себе вільне повітря, пив золоте сонце. Не вірилося, що не більше як два тому дні покинув він Московщину, непривітну, сіру, анітрохи ще не весняну.

От і Громопіль... Вигін перед городом... Сінна торговиця... Лісна... Базар... Соборна церква... Каланча...

Лаговський показав жидові, кудою їхати... Ну, от і рідна хатина.... бідна, вбога, але чистенька, біленька, помазана... Візник спинивсь. Професор зліз і смикнув за дзвоник коло дверей... Одчинила дівчинка, видко наймичка — «попихач».

Серце йому стукотіло, як увіходив він до хати. Мати накривала стіл... ладналася обідати...

— Сину мій!!! Андрієчку!!! — впізнала вона його. Заридала... Кинулася його обіймати, цілувати... Низенька бабуся, вона з плачем притягла до себе синову голову та й цілувала її. Цілувала плечі, цілувала руки, обцілувала кожен палець, од великого до мізинця...

І голосно плакала, хлипала, ридала.

А він?

І він гірко заплакав, як подивився на цю сивеньку, низеньку стару жінку, що була його мати й з такою безмежною любов'ю

цілувала йому пальці. Щоб приховати свої сльози, він притулив очі до її плеча та й не одтуляв їх.

Позаду стояв старий жид-візник і, порушений, глядів на цю сцену... На очах і йому крутилися сльози...

— Що то мати! Що то мати! — шепотів він.

Андрій, щоб не було зайвих свідків, швидше розплатився з ним. Вони зосталися вдвох з матір'ю та й уже дивилися одно на одного спокійніш.

— Ізстарілися ви, мамо! — сказав він, пильно вглядаючи-ся в її обличчя. — Якось наче зсохли... та в землю вросли... та геть посивіли.

— Ой, синочку! Злидні мене зсушили, злидні мене підтоптали, — похитала головою стара Лаговська. — Та от тепер наче одмолоділа, як тебе побачила, сонечко моє ясне!..

Андрієві було соромно, аж до болю соромно.

— А ви б мене не погодували, мамуню? — сказав він, аби якось вийти з заклопотання.

— Та якже, якже! — зраділа мама. — Обід готовий!

Вона насипала йому в тарілку борщу. Насипала була й

собі, та, замість їсти, гляділа з радісним, щасливим усміхом, як син їсть. Він попрохав ще другу тарілку —в неї обличчя аж заясніло з утіхи. Андрій їв і чув над собою той прихильний її погляд, повний щасливого самовідречення, готовий на всяку жертву. І він не розумів, яким способом міг він так довго вважати оцю сиву бабусеньку за чужу для нього людину.

«Чужу, нерідну любов треба заробити, — думав він, — чужу любов треба покупити ціною своєї інтересності, добрячої вдачі, прислужливості. А от — оце воно некуповане-непродажне, природне почуття! Оце тая справжня любов, що безкористовно себе жертвує і не бажає нічого собі в заміну! Оце теє кохання, що не дивиться, чи цікавий для розмови син, чи не цікавий, чи добрий, чи поганець, а просто любить... І я оце щастя був одкидав сім год, тинявся по чужих, сторонніх людях, благав по-старчачи їхньої прихильності, будував собі порожні ілюзії... і мучив себе й маму!..»

VII

Геть непомітно збігли для Андрія під рідною стріхою два дні. Він зовсім оббувся-обговтався. І йому гарно було на душі, і мати раділа. Найкращі для них години то було післяобіднє чаювання в його покоїку, що рівночасно був і «гостинною», себто вітальнею. Вони звільна пили чай, мати йому вточувала з самовара склянку за склянкою та підкладала варення. Він лагідно розпитував про її життя-буття або оповідав про свої подорожі, про чужі краї. За Шмідтів оповідати йому якось ніколи й на думку не спадало. Так

наче забуто їх.

І ото як чаювали вони, прийшов листоноша з телеграмою та й приніс Андрію Йвановичеві чотириста карбованців, пересланих йому телеграфічно з Москви. Прийшов, оддав — і пішов. Гроші лежали на столі.

— Ото силу грошенят прислали тобі! — здивувалася мати.

— Це за дві служби. Бо я професор на двох кафедрах.

— Що воно таке: «професор»? — не второпала стара Лаговська.

— А то вчитель такий, — осміхнувся син<

— Учи-и-итель?!. Добре ж там у Москві вчителям платять! Не те, що тут!.. Ну, то я рада, що тобі там гаразд ведеться... Це, може, Господь зглянувся на мої молитви... Бо я щодня щиро Богові молилася, щоб тобі щастя дав...

Андрій узяв оті прислані гроші та й поклав коло мами:

— Ви їх заберіть на сховок і тратьте як свої, на все, на що схочете. Покупіть собі, чого вам не стає... Може, щось собі справите...

— Ой, боже борони! — жахнулася стара Лаговська. — Щоб я на себе твої запрацьовані гроші тратила!! Ні, ти краще для себе збережи їх, приховай... ще й як придадуться!.. Он, може, захочеш оженитися... А мені?.. Та хіба мені багацько треба? Ще ж і сама зароблю!.. Маю свою хатину, де жити, маю клаптик города, маю корову... На мій вік стане!.. От, тільки що зодягтися часом треба... та калоші діряві... Та ні! Нічого нового вже не шитиму — перешиватиму, що є давнє.

Андрієві й соромно, й боляче було слухати цю материну мову. Щось ладнався він був говорити, тільки ж нічого не встиг сказати.

— Он хіба що! — як стій зраділа мати. — Взавтра я покуплю тобі чогось кращого на обід... Бо не знаю, чи моя харч до смаку тобі? Чогось ти їси так обмаль...

Вона одібрала собі десять карбованців, а всі опрочі гроші засунула в бічну кишеню синові.

Андрієві ще соромніше ставало. Бо виходило, що всенька материна думка була раз у раз тільки про нього!

— А чи знаєте, мамо, через що я тоді розлучився був із вами? — зважився він спитати про те, що його найбільше боліло. — Бо мене вразило, що ви були дали гроші на лихву... Та ще кому! Нашій няньці Ганні!.. Нічого вам не кажучи, я й утік од вас...

Стара Лаговська сплеснула руками:

— Але ж, синочку мій!.. Чом же ти тоді мені путтям про те не сказав?! Якби ти мені хоч слово був промовив: «Не беріть процентів з Ганни, а то я вас покину», — то я б і од грошей тих

була одкинулася, а не то що проценти б не брала!.. Мені ж не багато на прожиття треба... я без тих грошей була б перебулася. А твоє слово — мені закон. Чом же ти мені нічого тоді не сказав, а так мовчки покинув?!

Справді, чом не сказав був!.. Не сказав, бо був не людина, а клубок істерійних нервів... А нервовість була прийшла з того, що ціле літо жив без спочинку репетитором у Боброві... А в Боброві жив — через тодішню бідність свою... Ат, і не розбереш, хто винен! Найбільше таки сам...

Він нічого того голосно не говорив, тільки думав.

— Коли хочеш, — казала мати далі, — то я Ганні й зовсім подарую її борг.

— А вона вам іще досі винна?! — стиха сказав Андрій. Його брав страшенний жаль з такої звістки, та він не сердивсь на матір: попросту, шкода її було, та й усе.

— Винна й проценти платить... — одказала мати та й подивилася на Андрія з таким страхом, наче він ось-ось мав знову її покинути.

— А більше ви нікому грошей не позичали?

— Ой, звідки в мене тії гроші візьмуться? Якось так скрутно стало жити, що й десять карбованців теперечки не назбираєш про запас. Ото складаєш копійчину до копійчини, складаєш, складаєш, а тут як стій — треба корівчині сіна на зиму покупити, або собі трохи дров, або дівчинку взути... або знов оплатки тії за хату поплатити: і городські, і земські, і в казну, і ще якісь!.. З калошами оце мені погано: діряві! течуть!., і латати вже швець не береться. Отак цілу зиму мучилася... не спромоглася, не покупила!..

І вона, затурбовано дивлячись кудись у далечінь, скількись разів похитала старечою, сивою головою. Видко було, що саме отепер сказала вона про себе пекучу, щиру правду, а не тоді, як запевнювала сина, буцім їй живеться-ведеться гаразд.

Для Андрія разом ясно стало, що він має далі чинити. Він, ніби й нічого, поплескав маму по плечі та й, удаючи навіть веселенького, перескочив на зовсім інакшу тему. Мати заспокоїлася.

Трохи з перегодом професор удяг пальто й капелюшика, запасся доброю ковінькою проти собак (в Громополі сила тієї собачні) та й пішов на тую вулицю, де знав, що там живе Ганна. Не одразу навіть упізнав її хату. Це була, він бачив, зовсім добра хата, багатенька, чепурненька. Одбиваючись од цілої метки собак, професор нарешті цілий і здоровий всунувся до господи в середину.

Ганниним радощам краю не було.

Побалакавши про се, про те, тільки не про гроші, Андрій наприкінці торкнувся Ганниного довгу:

— Ви там мамі щось винні?

— А винна, винна! — заспішилася стара Ганна. — Нехай Бог дасть здоров'я вашій мамі! Як треба буде, то зараз од усіх позику позабираю та й верну вам!... Аякже!..

Професор нічого не міг розібрати. Та з дальшої балачки виявилося, що тії гроші, за які Ганна платила мамі два карбованці на місяць за сотню, вона сама позичала іншим людям.

— За скільки процентів? — спитавсь Лаговський.

Ганна не зрозуміла цього запитання.

— Ну, от ви мамі платите два карбованці на місяць, а сами скільки берете?

— Я? А от воно як. Семен Лелека взяв п'ятдесят карбованця, то він дає два з половиною карбованці на місяць. У Макітри двадцятеро моїх карбованців — то од нього мені щомісяця припада карбованець. А з Саковихи... бо в неї тридцять карбованця... я беру два карбованці.

— Виходить, що ви маєте на місяць п'ять з половиною?

— Та так же! — облесливо одказала Ганна. — Хай Бог дасть здоров'я вашій мамі!.. Ой, ваші мама такі добрячі! Вони на мене дуже вірять!.. Я їм у заставу покинула червінці-дукачі — то як прийде Різдво або Великдень, вони мені тії червінці оддають, щоб перед людьми було що на шию надіти... Не я, звісно, їх надіваю, а дочка... бо я вже стара, — де вже мені до дукачевого намиста! А дочці — треба, щоб перед людьми покрасуватися. Як одійдуть святки, я заношу червінці знов до вашої мами, нехай там лежать у заставі... Ні, я за вашу маму аж Богу молюся!..

Мов підбитий, слухав це Лаговський. Ну, що таке все його життя? Суцільна низка видумок та ілюзій! Він, нічого гаразд не розвідавши, ані слівця не сказавши, був раптом покинув рідну матір... бо фантазія разом намалювала йому жахливий малюнок: як ото мати грабує стару няньку, що його вигодувала. А тепер виходить, що це все він себе дурив. Хто-хто, а Ганна од мами не постраждала! Коли вона платить страшну цифру, аж два відсотки на місяць, то сама має з того п'ять з половиною... — і раденька собі, нівроку! А він мав її за трагічну жертву маминого визиску!..

Згадалося Андрієві, як він тоді само був оддав через онука оцій «пограбованій» Ганні останні свої п'ять карбованця, а сам до університету в Київ пішки з прочанами помандрував. Ішов, томився, голодував... — а тепер виходить, що оті його п'ятеро карбованчиків були Ганні й непотрібні!.. Це вже й не фальшива трагедія, а попросту комедія й водевіль.

Хто винен? На сім год було життя його розбите, і невже ніхто

за те не винен?! Ніхто — окрім його необачності, нерозважливості. Ніхто — окрім його істерійної похіпливості та розгойданості.

Хоч і як швидко перебігли в його голові усі ті думки, та все ж на деякий час запанувало між ним і Ганною нелюбе мовчання. За хвилину професор постеріг, що Ганна наче жде од нього якогось слова, і раптом схопився-отя-мився.

— От що, Ганно, зробімо, — проказав він, — я зараз позаписую, де живуть оті троє людей — Лелека, Макітра та Саковиха, та й пришлю їм гроші поштою, щоб вони вам вашу позику повернули... навіть з процентами. А ви мамі свого довгу вже не вертайте: ви ті гроші залишіть собі, нехай вони будуть подякою вам од мене, що ви колись мене виняньчили... Тільки ж, бога ради, не позичайте більше нікому грошей на проценти! Це ж тяжкий гріх!

Ганна була ні в сих ні в тих.

— Та як же воно так? — не розбирала вона. — Ну, добре! Нехай, спасибі вам, мені дарунок — за те, що я в вас колись нянькувала... А тим людям за що?!

— Ой, чого вам роздумувати над тим, Ганно!.. Ну, для спасения душі, коли хочете знати! — аж засміявсь Андрій. — Мама вже на божій дорозі... Я знов хоч і не старий ще, та немічний... — мабуть, і мене чортяка незабаром до пекла понесе!..

Заспокоївши Ганну отаким жартом, Андрій заразісінько й попрощавсь із нею. Як прийшов додому, оддав мамі сто карбованця з чимсь та й сказав, що то їй Ганна вертає позику, бо вже їй не треба: підмоглася грішми.

— Але ви, мамо, вже нікому не оддасте цих грошей на ріст? — тихенько спитав він і пильно вдивився їй в очі. Вона бачила в тім погляді саме прихилля й довіру.

— Та ні, сину! — радісно заходилася вона його запевню-вати. — Твій глагол — то мій закон!..

VIII

Купила стара Лаговська дві пари качок, та передше, ніж їх різати, захотіла добре підгодувати. Качки були через лад свійські, самі бігли до рук, як вона їм давала їсти. Вони дуже сподобалися Андрієві, і він скількись разів на день виносив їм їжу та й тішився, що вони хапають у нього хліб просто з пальців. Як вони його бачили, то радісно герготали.

Про те, що мати покупила їх на заріз, він і гадки не мав.

На четвертий чи на п'ятий день стара Лаговська подала синові на обід печену качку. Він був заходився їсти, проковтнув один шматок... 1 як стій майнуло в його душі підозріння, чи не

їсть він одну з-поміж своїх качок.

— Мамо! Чи не зарізали ви, часом, одну з тих качок, що я їх із своїх рук годував?! — спитався він, силуючись бути ввічливим. Та в його тоні було-таки дещо прикре; і мати це постерегла.

— Авжеж, зарізала! — покаялася вона. — Бо для чого ж качки тії? На те вони й на світ родяться!..

Професор силував себе з'їсти шматок печені. Та вона йому в горло не лізла. Оце крильце, яке він зараз держить і їсть, воно ще вчора було живе... з пір'ям... радісно тріпалося... а качка весело герготала до нього... Ні! Він не зможе того проковтнути!

Разом з тим подумав він і про всяку м'ясну страву. Чи варто їсти м'ясиво? Адже він давно помічає, що без м'яса перебутися легко... Ба навіть увесь організм його почуває себе краще, як м'ясива не заживає. Та й смаку великого в м'ясі нема...

Він узяв сказав мамі, що м'ясної страви більше вже ніколи не їстиме. Не хоче.

— А чим же я тебе годуватиму? — жалісно спитала стара Лаговська. — Ти ж і так їси не гурт!

— Варіть мені локшину з молоком... Засмажте якусь кашу... Або зробіть клюцки... Часом зліпіть вареники з сиром... Господи! Та з того можна робити такий царський обід, що й цареві нашому не часто доводиться так ласувати!.. А надто коли такечки смачно зготується, як ви вмієте!..

— Добре, — смутно сказала мати. — А на вечерю що тобі давати?.. От я була думала, що холодну качку подам увечері!..

— На вечерю пряжте мені щодня склянку молока та варіть пару яєць... аби не круто, а намолодо... А качок більше не ріжте... Нехай вони живуть у нас та несуться. Я качкам щодня хліба з рук даватиму, то й буде мені забавка!.. А поїду — нехай вам нагадують про мене!..

Не можна сказати, щоб старій Лаговській надто припала до вподоби така синова постанова. їй було шкода, що її любий Андрій, мабуть, чи не голодуватиме... Ще, може, й охляне з голоду... Що сама вона рідко коли м'ясо їла, того вона не брала до рахуби. Бо то ж вона, а то він!

Та слово Андрієве було для неї закон. З того дня почали вони обоє живитися їжею вегетаріанською.

Перейшло ще два дні. Сиділи вони за чаєм, коли це припхався листоноша. Він витяг із своєї торби чималого листа в великому конверті і, оддаючи його Андрієві, шанобливо прочитав адресу: «Его превосходительству профессору Андрею Ивановичу Лаговскому».

Пішов. Стару Лаговську страшенно вразила тая адреса.

— То ти превосходительство?! Генерал?! — аж завмерла вона.

— Ні, мамо, — осміхнувся професор. — Ще не генерал, тільки на генеральській лінії... А «превосходительство» — то мій титул, як мовляють, «по должности»...

Він пояснив, як зміг, що воно таке професура і через що йому здебільша пишуть «превосходительство».

— А твій же чин який? — розпитувалася мати далі, сама своїм ухам не вірячи.

— Я «статський совітник», полковник.

— І мундир єсть у тебе? Полковницький? З полковницькими еполетами?!

— Єсть, — засміявся син. — Тільки я його вдягаю як іду читати лекції, себто на службу. Або вдягаю формену тужурку з полковницькими зірками на плечах. А так — то ходжу в простому. Бо нащо кому знати, хто я? Нехай не за одежу, а за діла мої мене люблять!..

— А я собі першого дня була ще й думала, що ти дуже бідний, бо ходиш по-вбогому, обшарпаний... Коли ж ото бачу, що з пошти гроші тобі великі приходять! Та ще ж оце я од Ганни довідалася, що ти їй і всім чималі гроші пороздавав. А отепер довідуюся, що ти його превосходительство... а ходиш навмисне, наче старець... Та й їси мало, не їси нічого скоромного... постуєш... Сину мій! Ти святий!

Вона з пошаною й невимовною любов'ю дивилася на нього.

Замість відповіді, почулися од сина глухі ридання. Він ніколи ще не бачив себе таким мерзотним, таким огидним, таким обпльованим, як чуючи оцю хвалебну материну мову. Що він гроші роздає? — так вони ж йому не потрібні, а подяка од людей солодка. Що він ховає од усіх свій чин? — так се тому, що таке його не тішить. Що він мало їсть і м'ясива не хоче? — так це тому, що так і здоровше і для душі спокійніше, себто робить він це задля евдемонізму... І от йому, мізерній жертві своєї власної розпусти, йому — поганому егоїстові, мало ще не матеревбийникові, йому кажуть, що він святий!..

— Мамо!!! — істерійно скрикнув він, кидаючися до її рук і цілуючи їх. — Та я ж матеревбийник! Я ж сім год про вас і не згадував, а ви мене любите!!! Не вартий я вашої любові!..

— Андрієчку! Сонце моє! — плакала мати. — Та за одно отаке твоє слово я двадцять год готова покутувати!..

І їм почалося нове життя. Вони поробилися тими справжніми приятелями, що раз у раз тягнуться одно до одного і не люблять бути різно.

Професор так що й не одходив од матері. Він раз у раз охоче слухав прості, наївні її оповідання і, коли чув щось недоладне, все їй вибачав, мов малій, нетямущій, але дорогій дитині. Іноді він

ані сам нічого не балакав, ані її на балачку не викликав, а попросту підсідав до неї, мовчки гладив по голові, перебирав руками її сиве волосся і цілував, цілував. А потім цілував її руки. І щаслива мати мовчала, і син ні пари з уст не пускав, а тихесенько оддавався своєму німому щастю.

Він не переставав вважати себе за страшенно винного супроти матері. І хоч вона щодня по скількись разів казала йому, що такого другого сина на цілому світі немає, він у глибу душі своєї мав про себе зовсім інакшу думку та й почував себе так, наче неоплатний боржник. Особливо як зоставався він на самоті і згадував про своє щастя, йому аж соромно робилося, з якого права він такий незаслужено щасливий! Хотілося оддячитися матері, і знов оддячитися, і ще знов одцячитися — але здавалося: хоч би й що він був зробив, всього буде мало! Іноді йому приходили на пам'ять слова одного рабина: «Я радий, що батьки мої вмерли за дитячих моїх літ, бо я не зміг би виконати всіх обов'язків супроти них». І Лаговському не важко було зрозуміти душевний настрій того рабина.

В кінці квітня треба було професорові вертати з Громо-поля до Москви, бо розпочиналися студентські іспити. Він силувавсь був потягти маму за собою, та вона вперто стала на своєму: «До Московщини не поїду! Я вже звикла до Гро-мополя, я тут і вмру. Та й не здужаю я, стара, їхати так далеко!.. Краще ти вертай сюди швидше і наїжджай до мене частіш, ніж досі!..»

Довелося од'їхати самому. Професор ще був дообідував, як до хати під'їхав візник, щоб везти його на вокзал. Стара Лаговська з жалю нічого не їла, тільки стояла коло столу та скорбно дивилася на сина. Він підвівсь, попрощавсь із нею, довго цілував і обіймав її, а вона його хрестила тремтячими руками. Він хотів іти в двері. Вона його спинила.

— Не варитиму я нікому сьогодні вечері!.. — з безмежною тугою вимовила вона... та й похитала головою... Востаннє перехрестила сина — й одпустила.

Андрій поїхав. Та оті прості сумні слова старенької матері довгий час чулися йому в вухах. Цілу дорогу згадувалися вони йому. Приїхав він до Москви — причувалася йому тая мова в Москві. Смутно поморщене мамине обличчя поставало перед професором і шепотіло: «Не варитиму я нікому сьогодні вечері...»

І серце його кожен раз стискалося з пекучого болю, та й споминався йому той щоденний момент, як він сидить було надвечір поруч матері і їсть свою «вечерю», себто пару м'яко зварених яєць, а мати п'є свій чай з блюдка в прикуску. Обидва мовчать; і обом на душі гарно; і обидва почувають, як вони одно одного люблять; і обидва почувають, що нема на світі більшого

щастя, ніж ота природна любов рідного до рідного...

А Шмідти в Москві? Чи Лаговський од них одкинувсь?

Ба ні. Коли професорові в Москві хочеться розігнати свою самоту, йде він і до Шмідтів. Там він бажаний гість, «свій», і йому теж любо бачити всю сім'ю. Та любить він тую сім'ю рівною, спокійною прихильністю, без експансивно-стей, без непотрібного ідеалізування, без ходульних стра-стей, без драматизування своїх відносин, без давнішого копирсання в усіх відтінках тих відносин. Чується він у тій сім'ї вільно, не як гість, через те охоче туди й учащає. Часом знов довгенько й не заходить.

— Чом ви так рідко до нас заходжаєте? Цілий тиждень або й довше вас не видко! — дорікає було йому генеральша Шмідтова.

— А знаєте, як каже Йсус Сірах: «Ходи якнайрідше до друга свого — то ніколи ваша дружба не перерветься...»

Під сумну годину він не піде до Шмідтів! Сумний — це те саме, що докучний, — цього він ніколи не забува. Тоді для нього найкраща втіха — згадка за матір. Он незабаром прийдуть вакації — то він до неї поїде і знайде там щире материне серце, що любить його такого, який він є.

Звенигородка на Київщині, влітку 1904 року.

Київ, 4-го лютого 1919 р.

ББК 84.4УКР6 К82

Серія ***«Бібліотека шкільної класики»*** заснована 2005 року

Обкладинка ***Оксани Ільїних***

Ілюстрації ***Вікторії Дунаєвої***

Кримський, Агатангел.

К82 Андрій Лаговський : роман: для ст. шк. віку / А. Кримський; іл. В. Дунаєвої. — К. : Національний книжковий проект, 2011. — 336 с. : іл. — (Бібліотека шкільної класики).

ISBN 978-966-339-602-6

Роман Агатангела Кримського «Лаговський» — це життєвий шлях юнака з небагатої сім'ї, який будь-що здобуває освіту й шукає свій шлях серед кола інтелігенції. Герой твору нелегко приходить до високих ідеалів, національного самоусвідомлення, до розуміння сенсу й мети свого життя.

ББК 84.4УКР6

Редактор *Т. К. Щегельська* **Художній редактор** *Т. В. Кущ* **Коректор** *Ю. М. Мезенцева* **Комп'ютерна верстка** *К А. Кобзар*

Підписано до друку 02.08.10. Формат 84х 108'/$_{32}$. Папір друкарський.

Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,92.

Обл.-вид. арк. 11,485. Тираж 1500 прим. Зам. № 0-1229.

ЗАТ «Національний книжковий проект»

03148, м. Київ, вул. Сім'ї Сосніних, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1723 від 23.03.2004

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11 Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р. www.globus-book.com

ISBN 978-966-339-602-6

© ЗАТ «НКП», 2011

Роман Агатангела Кримського «Лаговський» — це життєвий шлях юнака з небагатої сім'ї, який будь-що здобуває освіту й шукає своє місце серед кола інтелігенції. Герой твору нелегко приходить до високих ідеалів, національного самоусвідомлення, до розуміння сенсу й мети свого життя.

Бібліотека шкільної класики

ISBN 978966339602-6

notes

1

Знатна дама ***(франц.). — Ред. (Тут і далі в посторінкових виносках пояснення А. Ю. Кримського даються без застережень. Пояснення від редакції позначаються приміткою «Ред.»)***

2

Це суцільна нісенітниця *(франц.).— Ред.*

3

Світові скорботи.

4

«Ах ти, воля моя, воля» — співанка про те, як визволено селян з кріпацтва царським наказом 19 февраля 1861 року. Голос, на який вона співається, доволі собі гарний і не важкий, а слова тексту — прості, гуманні й народолюбні. Тим-то педагоги шістдесятих років минулого століття охоче зробили її звичайною пісенькою інтелігентної дітвори. З тих часів вона й досі зостається улюбленою дитячою співанкою в Росії.

наче під серпанком Твій гарний вид держать.

Кінця століття *(франц.)*. *— Ред.*

7

Із собою поговорив — і душу полегшив.

8

Із Гоголя. Цей уривок вчать по російських школах напам’ять.

Туркомовний еллін *(грецьк.)*. — *Ред.*

Новий лікар венеричних хвороб *(грецьк.).— Ред.*

11

Забери відро *(грецьк.)*. — *Ред.*

12

Кожна звірина після спарування нудьгує.

13

Яким воно було бридким, сумним, дурним, нудним. Але ж яким воно було солодким!

14

Що жити на світі нудно.

15

Здихайте, псюки, коли ви отого не хочете!

16

Чи можеш ти сказать хвилині: «Постій, бо ти така прекрасна!»

17

Я можу мовити хвилині: «Постій! бо ти така прекрасна!»

18

Бліда і білява спить у воді глибокій русалка з вогненним поглядом. Захисти, Боже, того, хто затримався вночі на березі голубого озера *(франц.)*. — *Ред.*

19

Такий молодий і вже такий славнозвісний.

«Озрійця» ***(нім.) — Ред.***

21

Віра — справа приватна.

Вихідна точка, початковий пункт *(лат.).— Ред.*

В паралель *(франц.)*. — *Ред.*

«Дівчина з Афін» ***(англ.). — Ред.***

25

О, моя Кассандро, найгарніша з дівчат.

26

Сміх несказанний зчинився тоді у богів прещасливих!

Вправи *(лат.)*. — *Ред.*

Звідти вони пройшли два переходи — десять парасанг *(грец.). — Ред.*

29

Бодай я був лжепророком.

30

Що людське, то не ганьба.

31

Кожне звірятко має свої звички *(нім.). — Ред.*

32

Що називається сентиментальністю? Сентиментальність — це коли вночі при місячному світлі виписати на снігу ім'я своєї коханої.

Історія про Арістотеля *(франц.). — Ред.*.

34

У серці його пробуджує спогад, який примушує його закрити свою книгу *(франц.). — Ред.*

35

Я зовсім старий і зовсім сивий,
Поганий і блідий, і чорний, і худий,
У філософії гостріший,
Ніж хтось, кого знав би, чи про кого подумав би.

36

На дні басейна в моху густім Рибка мертва лежала, вся в золотім *(англ.) — Ред.*

Ейлер. Курс диференціальних обчислень *(лат.)*. — *Ред.*

38

Грюфон. Доповнення до диференціальних обчислень Ейлера *(нім.). — Ред.*

Хліб, риба, волосся, кінець,
Вогонь, камінь, пил, попіл *(лат.)*. — *Ред.*

Божою ласкою князь і володар Малої Русі *(лат.)*. — *Ред.*

41

Згадувати про щастя — серед нещастя.

42

Часом ви вияснялись для мене, Та, полежавши вкупі в грязюці, Ви мене розібрали, я — вас.

Перебільшена скромність *(франц.). — Ред.*

Ріжки на злаках *(лат.). — Ред.*

45

Панно Ернестіно! Моє естонське і естетичне життя! Не сердьтеся… ***(чім.). — Ред.***

Жахливо! ***(нім.). — Ред.***

Від слова «гній», «екскременти» *(нім.)*. — *Ред.*